PL ISSN 0012–7825

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITORES
SILVESTER DWORACKI ANDREAS WÓJCIK

Volumen LXXIX 1991
Fasciculus 1

EDITORUM ADIUTOR
LESZEK MROZEWICZ

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

BRONISLAUS BILIŃSKI, VARSAVIAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSAVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
ROMUALDUS TURASIEWICZ, CRACOVIAE
ANDREAS WÓJCIK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61-874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

EOS LXXIX 1991

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

UKAZUJE SIĘ
OD ROKU 1894

POD REDAKCJĄ

SYLWESTRA DWORACKIEGO ANDRZEJA WÓJCIKA

Rocznik LXXIX 1991

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITORES

SILVESTER DWORACKI ANDREAS WÓJCIK

Volumen LXXIX 1991

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1992

EDITORUM CONSILIUM

BRONISLAUS BILIŃSKI, VARSOVIAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
MARIA CYTOWSKA, VARSOVIAE
GEORGIUS DANIELEWICZ, POSNANIAE
SILVESTER DWORACKI, POSNANIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
ROMUALDUS TURASIEWICZ, CRACOVIAE
ANDREAS WÓJCIK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61-874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

EDITORUM ADIUTOR
LESZEK MROZEWICZ

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

© *Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1992*

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1992.
Objętość: ark. wyd. 14,60; ark. druk. 10,63; ark. A_1-14,10.
Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 1220/91

C O M M E N T A T I O N E S

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

PINDAR "PAEAN" VIIIA, THE "CASSANDRA" OF BACCHYLIDES AND THE ANONYMOUS "CASSANDRA" IN P. OXY. 2368: AN EXPLORATION IN LYRIC STRUCTURE

By

IAN RUTHERFORD

This paper is concerned with three Greek lyric poems on similar subjects: a) Pindar *Paean* VIIIa, the extant fragment of which describes a prophecy about Paris, probably delivered by Cassandra, and b) the *Cassandra* of Bacchylides, claimed by the scholiast Porphyrio to be the model for Horace *Odes* 1.15 and c) an anonymous poem entitled *Cassandra* referred to in a commentary preserved in *P.Oxy*. 2368 and apparently classed as a paean by some ancient editors. The paper aims to set out what we know about these poems and to explore the hypothesis that they are examples of the same lyric type and that they can be used to illuminate each other.

To begin with, let us look at each of the three poems in turn:

A) PAEAN VIIIa

The text of *Paean* VIIIa in so far as it can be reconstructed is as follows[1].

[1] The body of the fragment is preserved in *P.Oxy*. 841 fr. 82, with]ṿ ταχὺ[ς |]ṿ πνευσ[restored from fr. 96 of the same papyrus. Snell-Maehler (Pindarus, pars II: *Fragmenta. Indices*, Berlin 1975) also group several smaller fragments of the papyrus with the under *Paean* VIIIa. Some scholia from the poem are preserved in *P.Oxy*. 2442 fr. 29. Snell supposes that]πας in *P.Oxy*. 841 fr. 82 col. 1 l. 7 is the end of l. 1 of *Pa*. VIIIa and]ις (Πάρ]ις?) of l. 3. But there is room for doubt about this: at a steady 16 lines a column, Snell computes that the last 6 lines of *Pa*. VIII (106–111) would fall in *P.Oxy*. 841 fr. 82 col. 1. But some columns of *P.Oxy*. 841 have only 15 lines and if just one column between fr. 83+84 (= *Pa*. VIII 1–16) and fr. 82 had 15 lines,]πας will be the last line of *Pa*. VIII. Note that to judge from l. 74 the last line of the epode of *Pa*. VIII was a long one. In that case,]ις will be from l. 2 of *Pa*. VIIIa if the title was written in the margin (as is usually the case with *P. Oxy*. 841) and l. 1 if the title occupied a line of text and Snell's enumeration should be put down by either one or two lines. Two further textual points: a) The reason for associating *P. Oxy*. 841 fr. 96 with *Pa*. VIIIa is the scholion]αλεξανδ[between the lines. It comes from the bottom of a column, which could therefore be *P.Oxy*. 841 fr. 82 col. 1, but need not be. Snell takes it that the lines represented are not consecutive, in which case the fragment comes from the latter sections of the lines, but inspection of fr. 96 suggests that they are consecutive after all. It is a point in favour of this restoration that sense can be made of the fragment: ταχὺ[ς could refer to the fleeing Paris, and ll. 9–10 are restored by Snell: [Κασσάνδρα δ' εἰς αὐτὸν κότο]ṿ πνεύσ[ε ναυσὶ] σπεύδοντα. b) It is slightly presumptuous to print μ[in l. 23 when only the top left extremity of the letter remains. μ[, τ̣[, ṿ[and τ̣[are all possibilities, as Snell registers in his apparatus; also κ̣[, δ̣[, I would have thought. Schroeder's supplement μ̣]αντις is not specially likely, therefore.

]πας ⊗
⊗ 1?]
]ις
* *
*
7?]ν ταχὺ[ς
8?]ν πνευσ[
Π⁴ col. 9 σπεύδοντ', ἔκλαγξέ⟦ν⟧ ⟨θ'⟩ ἱερ[
10? δαιμόνιον κέαρ ὀλοαῖ–
σι στοναχαῖς ἄφαρ,
καὶ τοιᾷδε κορυφᾷ σά–
μαινεν λόγων· ὦ παναπ.[εὐ–
ρ[ύ]οπα Κρονίων τέλε⟦σ⟧ ς[
15? πεπρωμέναν πάθαν α[
ικα Δαρδανίδαις Ἑκάβ[
. .] ποτ' εἶδεν ὑπὸ σπλάγχ[νοις
φέροισα τόνδ' ἀνέρ'. ἔδοξ[ε γάρ
τεκεῖν πυρφόρον ἐρι[
20? Ἑκατόγχειρα, σκληρᾷ[
Ἴλιον πᾶσάν νιν ἐπὶ π[έδον
κατερεῖψαι· ἔειπε δὲ.[
. . .] . ′[.]ᾳ τέρας ὑπνᾳ[λέον
. . . . .]λε προμάθεια

(... fast ... breathed ... (seeing Paris) hastening forth, at once ... her inspired heart cried aloud with grievous moanings and uttered this head of words: "O infinite, o far-seeing son of Cronus, surely now you will fulfill the doom that was destined long ago, when Hecabe (told) the Trojans (the vision) which she saw, when she carried this man in her womb. She deemed that she bore a firecarrying strong- ... Hundred-Hander, who with his stern (strength) hurled all Ilium to the ground; and ... told the marvel of her slumber. Nor was her forethought mistaken.)

It looks as if the poem opened with Paris sailing away from Troy for Greece for a scholion to the start of the poem preserved in *P.Oxy.* 2442 fr. 29 ll. 9ff. connects this with an obscure story that Paris left Troy in the company of Menelaus – who had been instructed to come to Troy to propitiate the deities Lycus and Chimaereus as a way of averting a plague in Sparta – after which they consulted the Delphic oracle together[2]. It would be nice to think that σπεύδοντ' could refer to Paris hurrying away. Who was the speaker? There are a number of candidates, among them Helenus and Aisakos, but it is likeliest to have been Cassandra, who did prophecy on this occasion.

Cassandra does not prophesy directly – at least not in the section of the poem that has survived – but recalls a prophetic dream that Hecabe had once

---

[2] λοιμοῦ κα]τασχόντ(ος) Λακεδαιμ(ονίους) ἔχρη(σεν) ὁ θεὸς Με[νελάῳ | θύειν Λύκῳ καὶ Χι]μαιρηῖ πορευθέντι εἰς τὴ(ν) Τευκρίδ[α | ἐκεῖ δὲ ὑπ' Ἀλεξάνδρου] ἐξενίσθη καὶ αὖθις ἐπὶ τὸ χρηστή(ριον) ἦ[λθον | ὁ μὲν περὶ παίδ]ων γονῆ(ς), ὁ δ(ὲ) π(ερὶ) τῆ(ς) Ἑλένη(ς) ἁρπαγῆς χρησάμ(εν)ος. Incredibly Lobel (*Ox.Pap.* 26, p. 60) seems to associate this with *Pa.* VIII. We find the same story in Lycophron *Alex.* 132ff. and scholion, and scholion to Hom. *Il.* V 64.

had about a "fire-carrying strong-(somethinged) Hundred-Hander"[3]. This is different from the version of Hecabe's dream we find in Euripides, Ennius[4] and Apollodorus[5], in which its subject was a torch. In Hyginus' version (*Fab.* 91) the torch had snakes coming out of it[6]. Cassandra said that someone (the subject of ἔειπε) said something about Hecabe's dream, most likely Hecabe herself, though it could be a prophet interpreting the dream, for example Aisakos, whom Apollodorus (3.12.5.3) and Lycophron (824ff.) say interpreted the dream[7]. Note that from a purely formal point of view it is extremely rare in Greek lyric poetry for one speaker to recall what another speaker said: the only parallel seems to be the highly complex speech of Medea at the start of *P.* IV[8]. It looks as if Cassandra's speech is still going on at the end of the fragment, since l. 25 seems to be a comment by Cassandra on the other person's comment on Hecabe's speech rather than a comment by the poet on Cassandra's speech[9].

The chief interpretative problem has to do with genre. All the poems in *P.Oxy.* 841 were identified as paeans by some Hellenistic editor. Paeans were performed on many types of occasion and with many functions but most of the ones in *P.Oxy.* 841 seem to be varieties of cult hymn in honour of Apollo

---

[3] Grenfell and Hunt originally read πυρφόρον Ἐρι[νὺν] | ἑκατόγχειρα. Carl Robert, *Zu Pindars VIII Paean*, Hermes XLIXI 914, p. 316) objected a) that Ἐρι[νύν suggests a woman, e.g. Helen (cf. Ennius *Alexandra* fr. 17, Jocelyn) and b) because iconography does not support the idea of a hundred-handed Fury. So he proposed that Ἑκατόγχειρα is a name and ἐρι-[the first part of an adjective, suggesting ἐρι-[σφάραγος (see fr. 6a d, Bacch. 5.20), ἐρι-[σμάραγος (Hes. *Th.* 815), ἐρι-[βρεμετὰν of lions at *I. 4.* 56, Hom. *Il.* M. 624. Other possibilities include ἐρί-[βρομος (Pindaric), ἐρί-[γδουπος (Dith. 2.12), ἐρί-[κτυπος.

[4] In *Troades* 922 Helen says that Hecabe dreamt of a "δαλοῦ πικρὸν μίμημα". This dream was presumably mentioned in the prologue to the *Alexandros* (see R. A. Coles, *A New Oxyrrhynchus Papyrus*: *The Hypothesis of Euripides' Alexandros*, BICS Suppl. XXXII 1974, p. 12, l. 4; H. J. Mette, Lustrum XXIII 1981, p. 23–24). Who speaks the prologue is not clear. It is perhaps unlikely to be Cassandra (so Snell; see R. Scodel, *The Trojan Trilogy of Euripides*, Hypomnema LX 1980, p. 22ff.). It might be Aphrodite, (Webster, *The Tragedies of Euripides*, London 1967, p. 165ff.) or a herdsman (Scodel, pp. 24–25). The prologue seems to be imitated in Ennius 18J: „mater gravida parere se ardentem facem | visa est in somno Hecuba, quo facto pater | rex ipse Priamus somnio mentis metu | perculsus curis sumptis suspirantibus". The dream is also alluded to in fr. 17 of the Ennius version from a later point in the play where Cassandra prophesies the destruction that Paris will bring on Troy: "adest adest fax obvoluta sanguine atque incendio | multos annos latuit. cives ferte opem et restinguite".

[5] (3.12.5): ἔδοξεν Ἑκάβη καθ' ὕπνους δαλὸν τεκεῖν διάπυρον, τοῦτον δὲ πᾶσαν ἐπινέμεσθαι τὴν πόλιν καὶ καίειν. μαθὼν δὲ Πρίαμος παρ' Ἑκάβης τὸν ὄνειρον, Αἴσακον τὸν υἱὸν μετεπέμψατο· ἦν γὰρ ὀνειροκρίτης παρὰ τοῦ μητροπάτερος Μέροπος διδαχθείς. οὗτος εἰπὼν τῆς πατρίδος γενέσθαι τὸν παῖδα ἀπώλειαν, ἐκθεῖναι τὸ βρέφος ἐκέλευε...

[6] *Fab.* 91: "... vidit se facem ardentem parere ex qua serpentes plurimos exisse". This might conceivably represent a contamination between two dreams: the torch in Euripides and the Ἑκατόγχειρ in *Pa.* VIIIa – but we know too little about the development of the motif to be sure.

[7] Robert, 318, suggested Helenus.

[8] See Führer, p. 95, comparing *P.* 4, 40ff. an 53ff. It is remarkable that such complexity is allowed for prophetesses only.

[9] For]λε προμάθεια, J. Sitzler (BPhW XXXI 1911, p. 1084) suggested ἀλλ' ἔσφα]λε; O. Werner (*Pindars Siegesgesänge und Fragmente*, Munich 1967, p. 390) proposes οὐδ'| ἔσφα]λε, which seems more likely. For προμάθεια cf. N. 11, 46: προμαθείας δ' ἀπόκεινται ῥοαί, I. 1, 40: ὁ πονήσαις καὶ προμάθειαν φέρει. I take it that this is a comment by Cassandra on what Hecabe or someone else said about the dream. It is unlikely to be a comment by the poet on what Cassandra said because we would expect a speech-frame after the description of the dream.

intended for performance at cult-sites, often by visiting choruses[10]. *Paean* VIIIa shows no sign of being any sort of cult hymn to Apollo and *prima facie* does not seem to conform to any type of poem regularly regarded as a paean.

If a Hellenistic editor identified the poem as a paean, it probably had a paean-refrain of one sort or another, since this was usually considered an essential feature of the genre[11]. It is an attractive hypothesis that one, several or all the refrains could have formed part of Cassandra's monologue and have functioned as an appeal/appeals to Apollo, with whom Cassandra had a special relationship[12]. A typical paean-refrain such as ἰὼ ἰὲ Παιάν can be and often is interpreted as an appeal to Apollo[13]. This solves the problem of genre neatly: Hellenistic editors classed the poem as a paean because of its refrain or refrains; and the presence of the refrains in the poem is explained by the hypothesis that they functioned as a form of prayer by which Cassandra appealed to Apollo.

B) THE "CASSANDRA" OF BACCHYLIDES

Our source for the information that Bacchylides wrote a poem in which Cassandra predicted the Trojan War is Porphyrio's scholion on Horace *Odes* I 15 ("pastor cum traheret per freta navibus"), a poem which reports a prophecy made by Nereus as Paris sails back to Troy with Helen, remarkable for its peculiar structure: one stanza of introduction followed by eight stanzas of prophecy. The scholion reads: "hac ode Bacchylides imitatur; nam ut ille Cassandram facit vaticinari futura belli Troiani, ita hic Proteum". "Proteum" is a little disconcerting when the speaker in the poem is Nereus. Porphyrio may have been thinking of other poems in which analogous prophecies were delivered by Proteus (as Sinko suggested)[14]. Critics have in general accepted that there was such a poem by Bacchylides and that Horace imitated it, although other elements probably went into it also[15]. The existence of *Paean*

---

[10] On the paean in general, see A. Fairbanks, *A Study of the Greek Paean*, Cornell 1900; A. von Blumenthal, RE XVIII, s. *Paian*; L. Deubner, *Paean*, NJKA XLIII 1919, p. 385ff. Though all the Paeans included in *P.Oxy.* 841, that is *Paeans* I–X in Snell-Maehler, could be construed as varieties of cult-hymn to Apollo, whereas some of the fragments from other papyri classed as Paeans in Snell-Maehler seem to be dedicated to other deities, e.g. *Pa.* XV (a prosodion in honour of Aeacus?), *Pa.* XVIII (to Electryon?), *Pa.* XXI (to a goddess), *Pa.* XXII (in honour of Zeus at Dodona?).

[11] See Athenaeus XV 696e and *P.Oxy.* 2368 (cited below) Note in particular that all the Paeans included in *P.Oxy.* 841ff. either have refrains (*Pa.* I [in this case the refrain is very slight: ἰ]ὴ ἰή in 1.5], *Pa.* II, *Pa.* IV, *Pa.* V, *Pa.* VI), or not enough of them survives for us to be sure whether they had a refrain or not. For no poem is it the case that we know that it does not have a refrain.

[12] The *locus classicus* is, of course, A. *Ag.* 1035ff. See in general J. Davreux, *La Légende de la prophetesse Cassandre*, Liège 1942, p. 29ff., 66, 102ff.

[13] See, for example, *hy.Hom.Ap.* 500: Apollo tells the Cretan pirates: ...ἔρχεσθαί θ' ἅμ' ἐμοὶ καὶ ἰηπαιήον' ἀείδειν. Here it is likely that ἰηπαιήονα is the bone of the refrain and refers to Apollo.

[14] T. Sinko, *De Horatii carmine I 15 eiusque exemplari Graeco*, Eos XXIX 1926, p. 142. Statius refers to a similar prophecy by Proteus at *Achill.* l. 20ff.; according to Lycophron, *Alex.* 110ff. Proteus intercepted Paris as he was bringing Helen back to Troy and carried her off. Proteus makes a different prophecy at Silius Italicus *Pun.* VII 409ff.

[15] See R. G. M. Nisbet and M. Hubbard, *A Commentary On Horace Odes Book 1*, Oxford 1970, p. 188ff.: "It owes much ... to the early type of Greek lyric, the pastiche of epic narrative ...; see, for instance, the rambling dactyloid songs by Sappho and the wedding of Hector and Andromache (44) and by Ibycus on the Trojan War (282a2)."; W. Kroll, *Studien zum Verständnis*

VIIIa is an additional reason for thinking that there was such a poem by Bacchylides, in so far as if Pindar could write a lyric poem reporting a prophecy by Cassandra, there seems every reason to suppose that Bacchylides could have done.

One feature of *Odes* I 15 that stands a good chance of being imitated from the Bacchylides poem is its structure: a short introductory speech-frame and the prophecy occupying the rest of the poem. The reason for supposing this is that this structure is unique in Horace's *Odes*. Ending with direct speech is a common feature of Horace's *Epodes*[16] and some of the *Odes* end this way also[17], but in none of these does the concluding speech takes up almost the whole of the poem. We need some explanation for the peculiar structure of *Odes* I 15 and the most convenient one is that it is imitated from Bacchylides' *Cassandra*. I note that there is a parallel in Bacchylides for a poem ending in a speech: the Ἀντηνορίδαι ἢ Ἑλένης Ἀπαίτησις (15) which ends with a speech of Menelaus in which he warns Priam of the unpleasant consequences that ὕβρις is likely to bring (50ff.), which is also a sort of prediction. A few other Greek lyric poems end with speech[18].

What the opening scene would have been in the Bacchylides poem is impossible to determine. It could have been any one of the occasions when Cassandra made a prophecy about how the actions of Paris would bring about the destruction of Troy, such as when she recognised Paris at the games[19], when she saw messengers being sent to get wood cut for Paris' ship, the moment of the departure of Paris for Greece or his return with Helen[20]. Sinko was wrong to suppose that the poem was likeliest to start with the departure of Paris for Greece on the grounds this would make it closest to the start of *Odes* I 15[21].

---

der römischen Literatur, Stuttgart 1924), p. 278ff.; G. Pasquali, *Orazio lirico*, Florence 1920, p. 238ff., tried to play down this element and attribute the poem to Hellenistic influence. Sinko also thinks that a Hellenistic epyllion was involved. L. Alfonsi (*Il nuovo Alceo e Orazio*, Aegyptus XXXIV 1954, 215ff.) suggested influence from Alcaeus 283PLG 3ff.: κ'Αλένας ἐν στήθ[ε]σιν [ἐ]πτ[όαισε | θῦμον Ἀργείας, Τροΐω δ' [ὐ]π'ἄν[δρος | ἐκμανεῖσα ξ[εν]ναπάτα 'πὶ π[όντον | ἔσπετο νᾶϊ ... The same was suggested, apparently independently, by Denys Page, *Sappho and Alcaeus*, Oxford 1955, p. 277. R. Helm, *Reden in den Oden des Horaz*, Philologus XC (N.F. 44) 1935–6, p. 368, points out the similarity to the opening of Bacchylides 17.

[16] *Ep.* 4, 5, 12, 13, 17 For the parallels between *Odes* I 15 and epodes see E. Fraenkel, *Horace*, Oxford 1957, p 190ff.

[17] *Odes* 1 7 (Teucer speaks), 3.11 (A Danaid speaks), 3.27 (Venus speaks to Europa), 4.4 (Hannibal speaks), 4.6 (the future speech of a member of the chorus), 4.10 (Licymnius speaks). See Helm, pp. 352ff.; D. Esser, *Untersuchungen zu den Odenschlüssen bei Horaz*, Beiträge zur Klassischen Philologie Hft. 77, 1976, p. 128ff.

[18] Cf. R. Führer, *Formproblem — Untersuchungen zu den Reden in der Frühgriechischen Lyrik*, Zetema XLIV 1967, p. 61. The best example is the last antistrophe and epode of Pind. *N.* 1 (61ff.) which consists of a prophecy (in indirect speech) by Tiresias about the future of Heracles; ii); Pindar *Pa.* IV may end with direct speech, in which case most of the second triad of that poem is in direct speech (see n. 25 below). On Bacchylides 15 see L. T. Pearcey, *The Structure of Bacchylides' Dithyrambs*, QUCC XXII 1976, 96ff.

[19] As apparently in the *Alexandros* of Euripides: see n. 14 above.

[20] Prophecies by Cassandra when the messengers were sent to have wood cut and when Paris returned with Helen are mentioned by Dares, *de excidio Troiae*, c. 8 and c. 11. Cf. Sinko, *o.c.* p. 144.

[21] Sinko, *o.c.* p. 144, speculates that the word *traheret* in l. 1 of *Odes* I 5 is modelled on a form of ἕλκειν in the first line which would have referred to Paris launching his ship for the voyage to Troy. Note incidentally that Sinko makes no mention of *Pa.* VIIIa and was apparently unaware of its relevance to *Cassandra*.

C) THE ANONYMOUS CASSANDRA IN *P.OXY.* 2368

To take the argument a stage further, let us consider *P.Oxy.* 2368, a papyrus that preserves part of a commentary including a discussion of a lyric poem about Cassandra, the genre of which was in dispute[22].

]λος ὥστε μετὰ προ–
※]ας ἐρχόμεθα. ʾAϑ̣[α–]
νᾶ̃ν]δρον ἱερᾶν ἄωτο[.]
ταύτην τ]ὴν ὠιδὴν ʾΑρίσταρχ(ος)
μὲν διϑ]υραμβικὴν εἶ–
ναί φησι]ν διὰ τὸ παρειλῆ–
φθαι ἐν α]ὐτῇι τὰ περὶ Κασ–
σάνδρας,]ἐπιγράφει δ᾽ αὐτὴν
καὶ Κασσ]άνδραν, πλανη–
ϑέντα δ᾽ α]ὐτὴν κατατάξαι
ἐν τοῖς Π]αιᾶσι Καλλίμαχόν
φησιν ὡς]οὐ συνέντα ὅτι
τὸ ἐπίφϑ]ε̣γ(γ)μα κοινόν ἐ–
στι τοῖς δ]ιϑυράμβοις. ὁμοί–
ως δὲ ὁ Φ]ασηλίτης Διονύσιο(ς).
]ε̣ιον τέμενος το
] . αι τὸ τ̣ῆς ʾΑθήνας
]α δ᾽ ἀχὼ κτυπεῖ λι–
]αὐλῶν πνοαι δ̣αρε–

[22] SH 136, = fr. 293 Pa./L.J.; the text was to some extent improved by W. Luppe, *Dithyrambos oder Paian — zu Backhylides Carm. 23 Sn./M.*, ZPE XV 1987, pp. 9ff. He suggests *inter alia* A) that the correct supplement in line 18 is παραδιήγημα (secondary narrative [?]) and B) that in line 17 we should reject Lobel's διὰ τὸ ἰὴ and supply φησιν ὡς (the point of the latter being that otherwise the accusative and infinitive construction in lines 14–15 has to depend on φησι]ν in line 11, with 13–14 as a parenthesis). He also C) wants to read πλανηϑείς instead of πλανηϑέντα in lines 15–16 (for reasons of space), which has the effect of making Aristarchus rather than Callimachus the mistaken party, so that the writer of the papyrus is siding with Callimachus, i.e. the fragment comes from a commentary on *Paeans*. Finally D) he reads τοῖς δ]ιϑυράμβοις in line 19 where Lobel had read καὶ δ]ιϑυράμβου and E) interprets ἐπιγράφει in line 13 as "gives as an alternative title". D) and E) seem right, B) could also be right and I have adopted it in the text. I very much doubt A). It presupposes that Callimachus classed the poem as a paean because of its παραδιήγημα, not realising that this feature occurred in dithyrambs also. But it was well-known that dithyrambs had narratives (see Plat. *Rep.* — 394c, Ps. Plut., *de mus.* 1134c, lines 12–14 of this fragment). We would expect the opposite of what Luppe suggests, i.e. that some critic classed a poem as a dithyramb because of the narrative, not realising that narratives occur in paeans also. I suppose it is possible that παραδι]ήγημα could mean something more specific than "narrative", but I prefer to think that the supplement is wrong. Point C) I rather doubt because it gives a convoluted sense — and if it is Aristarchus who is in error, why is πλανηϑείς not with the first φησι]ν in line 11? Incidentally the argument from space is unconvincing. Luppe starts from the fact that the τ of α]ὐτὴν is above the first α of Π]αιᾶσι and infers that there ought to be about six and a half letters before the τ in line 15 (corresponding to ἐν τοῖς Π), apparently assuming that ι occupies the space of half one of the other letters. But ι effectively occupies as much space as any other letter in this script because there is usually a considerable gap between it and the letters that precede and follow it (as in Καλλ-ί-μαχον in line 16, Δ-ι-ονυσιο(ς) in line 20). Furthermore, the τ of α]ὐτὴν is actually slightly to the right of the first α of Π]αιᾶσι. This means that there ought to be approximately seven and a half letters before the τ in line 15, not six and a half, so that Lobel's supplement with eight letters is all right as far as spacing is concerned.

]τηι τῶν αὐλῶν
]ελικτον δὲ ἀντι
]. . τως ἐπεὶ δὲ
] . . . . αρχ . . ἐπειτα
χ]αρις πρέπει ἕως
]. ιονων νοο[

(... Aristarchus claims that the poem is dithyrambic because it includes the story of Cassandra and he entitles it *Cassandra*. He says that Callimachus made a mistake in classing it among the *Paeans*, not understanding that the refrain is common in the dithyrambs also. Equally Dionysius of Phaselus ... the shrine of Athena ... noise resounds ... breath of flutes ... grace is fitting until ...)

The poem included the story of Cassandra and it must have had a refrain, for it was because of the refrain that Callimachus included the poem in the *Paeans*. It is not clear who the author of the poem discussed was. One possibility must be that it was Pindar and that the poem was *Pa.* VIIIa, but this seems unlikely a) because the original classification of Pindar's poems seems to have been by Aristophanes[23], who is not mentioned in this commentary although other Hellenistic editors are; and b) because even though the beginning of *Pa.* VIIIa and the end of *Pa.* VIII are lost, we know enough about what was in them that it would be surprising if there were no correspondences between them and the papyrus commentary[24]. Lobel suggested that the poem referred to was the *Cassandra* of Bacchylides mentioned by Porphyrio and Maehler agrees, printing the papyrus in his edition of Bacchylides[25]. This is an attractive hypothesis, but it is far from certain. We could well be dealing with a third *Cassandra* poem.

D) COMPARISON AND RECONSTRUCTION

We know little about these poems. Furthermore, we are not even sure how many poems we are dealing with: there is a chance that *P.Oxy.* 2368 refers to the *Cassandra* of Bacchylides or *Pa.* VIIIa. Furthermore, if Porphyrio can make mistakes, there is a remote possibility that he said "Bacchylides" when he meant "Pindar" and was really thinking of *Pa.* VIIIa, in which case if *P.Oxy.* 2368 refers to the same poem, our three poems would reduce to a single one. Assuming however, that there were two or three poems, I shall argue that we have enough evidence to suggest that they had the same structure.

Two similarities can already be made out: first, the poem referred to in *P.Oxy.* 2368 had a paean refrain, but *Pa.* VIIIa almost certainly had a refrain also, for it is difficult to see why else it should have been classed as a paean. Secondly, we saw that the structure of Bacchylides *Cassandra* may well have

---

[23] *Vit. Thom.*, p. 7 Dr.

[24] One might compare the lemma: χ]αρις πρέπει ἕως with]ις in l. 2? of *Pa.* VIIIa, but needless to say this is not enough to establish that *P.Oxy.* 2368 refers to *Pa.* VIIIa.

[25] = pp. 128–129 of the 1970 edition: several lemmata are collected under **23. Could *Cassandra* be *Pa.* VIIIa.? The objection to this is not: that the lemmata fail to correspond to the extant portions of the text (they could all quite happily come from the beginning, anyway) but that, as Lobel points out (p. 53) Pindar's poems are supposed to have been classified by Aristophanes of Byzantium (*vit. Thom.* 7. 15; Irigoin, 1952, 35ff.). Notice, however, that in the scholiasts' discussion of the genre and class of *P.* 2 (Dr.31.8ff.), the views of several authorities are cited but not that of Aristophanes.

been: short introduction followed by long prophecy continuing to the end of the poem. What survives of *Pa.* VIIIa is entirely consistent with the same structure: short introduction followed by long prophecy and the speech may have continued to the end of the poem in this case also.

We can go further: if the poem referred to in *P.Oxy.* 2368 and *Pa.* VIIIa had the paean refrain, there must be chance that the *Cassandra* of Bacchylides had it also. As I suggested earlier, use of the paean refrain would be an appropriate and effective way for Cassandra to invoke Apollo in a lyric poem. It is not an objection to this that there is no paean refrain in Horace *Odes* I 15, because in it we would not expect a deity like Nereus to use the paean-refrain to invoke Apollo in this way.

How would the paean-refrain have fitted into the structure of a poem such as this? The paean refrain usually comes at the end of every triad, so if *Pa.* VIIIa or Bacchylides *Cassandra* had one triad (which seems likely if the length of Horace *Odes* I 15 is any guide), there will have been a refrain at the end of the poem and of the speech, capping it, as it were. On the other hand, if it had more than one triad, there will have been a refrain at the end of the speech and one or more interrupting it. For the idea of a paean refrain at the end of a speech, compare Pindar *Paean* IV, in which the speech of Euxantius may well have continued to the end of the poem, to be capped there by the paean refrain[26].

If the refrain was the only reason the Alexandrian editors had for supposing that *Paean* VIIIa, the poem referred to in *P.Oxy.* 2368 and possibly also Bacchylides *Cassandra* were paeans, it must be doubtful whether their authors originally intended them to be received as paeans. Did they belong to any genre, then, and if so, what? One solution would be to class them as dithyrambs on the theory that choral lyric poems with a narrative were dithyrambs or at least constituted one class of dithyrambs[27]. But although one of the characteristic features of the classical dithyramb was narrative, it does not follow from this that every choral lyric poem with a narrative that did not fall into some other genre was automatically a dithyramb. It would be better either to think of the three poems discussed as of indeterminate genre or to reserve judgment[28].

Trinity College, Oxford

---

[26] According to Wilamowitz, *Pindaros*, Berlin 1922, p. 476, οἴχομαι in the scholion to l. 61 strongly suggests that Euxantius is still speaking at the end of the second epode. Führer, p. 39 n. 86, compares the final refrain in this poem to the final χαῖρε of a *Homeric Hymn*. I note that Bacchylides 17 concludes with a reference to the singing of a paean (ll. 128ff.): ἠΐθεοι δ' ἐγγύθεν | νέοι παιάνιξαν ἐρατᾶι ὀπί. | Δάλιε, χοροῖσι Κηΐων | φρένα ἰανθείς | ὄπαζε θεόπομπον ἐσθλῶν τύχαν.

[27] For narrative in the dithyramb, see A. E. Harvey, *The Classification of Greek Lyric Poetry*, CQ V 1955, p. 173, who cites Plat. *Rep.* 394c, (Plut.) *de Mus.* 1134c (Heraclides Ponticus), Schol. Lond. Dion. Thrax p. 451. 21 Hilg. Pearcey.

[28] I hope to discuss this and other problems in a forthcoming study of Pindar's *Paeans*. May I take this opportunity of thanking Jerzy Danielewicz for the many stimulating conversations about Greek lyric poetry I had with him while he was visiting Trinity College, Oxford in 1986.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

A NEGLECTED EMPHASIS IN HERODOTUS' PREFACE

By

IAN M. PLANT

Since H. R. Immerwahr's illuminating study of Herodotus' preface, *Ergon: History as a Monument in Herodotus and Thucydides*[1], the interpretation of Herodotus' preface has concentrated on the question of what is meant by ἔργα μεγάλα τε καὶ θαυμαστά, though the inclusiveness of τὰ μὲν ἑ″Ελλησι, τὰ δὲ βαρβάροισι and most recently the implications of ἱστορίης ἀπόδεξις have also received comment[2].

In this paper, however, I would like to draw attention to the full force of the participle ἀποδεχθέντα[3], in the phrase ἔργα μεγάλα τε καὶ θαυμαστά, τὰ μὲν ἑ″Ελλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, as it discloses, I believe, an important emphasis in Herodotus' perception of historical events, that is, the primacy of effective action. Neither the operation of external forces (τὸ θεῖον, τύχη, ἀνάγκη) nor the workings of the laws of political or social science are for Herodotus anywhere near as important as the efficacity of human actions, as the motor of all history. What men have done, is his chosen subject. It is the ἀπόδεξις of the ἱστορίη, it is the fact that the ἔργα μεγάλα κτλ. are ἀποδεχθέντα which matter, the *dasein* of the ἔργα, not the ἔργα *per se*[4].

The analysis of events, category by category, would demonstrate the point. Here I illustrate by analysing the phenomenon of ἀπόστασις, revolt, as paradeigmatic, considering only such cases as Herodotus explicitly terms ἀποστάσεις.

---

[1] H. R. Immerwahr, *Ergon: History as a Monument in Herodotus and Thucydides*, AJPh LXXXI 1960, pp. 261–290.

[2] S. Flory, *The Archaic Smile of Herodotus*, Detroit 1987, ch. 3, and V. J. Gray, *The Artist and the Actor*, Prudentia XX 1988, pp. 4–8, are the latest *loci* known to me of these comments.

[3] ἀποδεχθέντα, curiously, is almost the only word not to receive specific comment in the exhaustive analysis by H. Erbse, *Der Erste Satz im Werke Herodots*, Festschrift Bruno Snell, Munich 1956, pp. 209–222. See now H. Hommel, *Herodots Einleitungssatz: ein Schlüssel zur Analyse des Gesamtwerks*, in: G. Kurz et al., eds, *Gnomosyne: Menschliches Denken und Handeln in der Frühgriechischen Literatur* (*Festschrift W. Marg*), Munich 1981, pp. 271–277.

[4] This emphasis is obscured when ἔργα and ἀποδεχθέντα are translated together as "achievements" for ἀποδείκνυσθαι: "accomplis" in the 1956 Budé edition (Ph.-E. Legrand) is an honourable exception, Erbse's "vollzogen" another.

There are in all twenty instances of revolt in Herodotus[5]. To some, e.g. V 83, Aegina, from Epidaurus, he assigns no origin; to others, e.g. VII 1, Egypt, from Persia, he barely alludes, including them only as part of the context for other episodes, here, the march against Greece. However, in all those which he does analyse at any length, without exception what he focuses on is, first, the realized plans of the person or persons initiating the revolt, and second, their actions during and after the revolt. These realized ἔργα, taken together, in and of themselves constitute the revolt in question.

To begin with, the catalysts of the apostaseis are described. In I 95 it is the Medes, in I 125 it is Cyrus, in I 130 it is the Medes again – and so on. In no case is there any suggestion of an impersonal factor precipitating events nor are the political or psychological contexts even examined, except for what Herodotus clearly sees as a universal preference for freedom over slavery. The first instance is, in fact, typical, for its emphasis on results:

> Ἀσσυρίων ἀρχόντων τῆς ἄνω Ἀσίης ἐπ᾽ ἔτεα
> εἴκοσι καί πεντακόσια, πρῶτοι ἀπ᾽
> αὐτῶν Μῆδοι ἤρξαντο ἀπίστασθαι. καί κως
> οὗτοι περί τῆς ἐλευθερίης μαχεσάμενοι τοῖσι
> Ἀσσυρίοισι ἐγένοντο ἄνδρες ἀγαθοὶ καὶ
> ἀπωλεσάμενοι τὴν δουλοσύνην ἐλευθερώθησαν[6].

Next, when we turn to the course of events during revolts, again it is the actual actions of people, named in most cases, which dominate the narrative e.g. Cyrus I 123, Pactyes I 154, Psammenitus III 15. In the case of the Ionian Revolt, 499–494 B. C., the activities of Aristagoras and Histiaeus play so prominent a part that the account of the revolt as such is seriously flawed, as M. Cary commented many years ago in CAH IV[1]:

"The Ionian Revolt marks the very point at which he begins to attempt a continuous narrative. Unfortunately, this chapter of his story reveals Herodotus almost at his worst. It forms a string of more or less incoherent episodes of which the sequence and causal connection are hard to establish"[7].

Thus the emphasis on what named individuals actually did (and said) militated against a rounded account: none the less, this was certainly the emphasis Herodotus wanted to give.

Last, we note that so concerned is Herodotus with human actions as the fabric of his narrative of revolts, that in the aftermath of an uprising it is what was done by the victors to the initial fomentors of the apostaseis that he emphasizes. Histiaeus and Aristagoras again illustrate the point (V 102, V 32), but the same may be said of Cyrus (I 130) Pactyes (I 160) and, at the end of the whole work, Masistes (IX 113). His interest is in the doing itself, to the detriment of any subtler exploration. To use Aristotle's terms, Herodotus is

---

[5] I 95, I 102, I 123–130, I 130, I 154–160; II 161–169; III 15, III 36, III 150–159; IV 22, IV 160; V 35, V 83, V 103–116; VI 1–32; VII 7; VIII 126, 127; IX 103–104, IX 106, IX 113.

[6] I 95.

[7] See also L. Solmsen, *Speeches in Herodotus' account of the Ionian Revolt*, AJPh LXIV 1943, pp. 194–207, and more recently M. Lang, *Herodotean Narrative and Discourse*, Cambridge Mass. 1984, ch. 2.

interested in phenomena ἐνεργείᾳ first and foremost, not δυνάμει, in their actuality and not their potentiality[8].

All this is in the strongest possible contrast to Thucydides, whose narrative of the war in general and of apostasis in particular, reflects from first to last the hegemonial power struggle between Athens and Sparta as the constant determinant of lesser episodes[9]. Also, as is now widely understood, the psychology of action, perhaps more than action itself, is what grips Thucydides' historical imagination[10].

It is therefore not just ἔργα μεγάλα τε καὶ θαυμαστά that Herodotus promises to chronicle but ἔργα μεγάλα τε καὶ θαυμαστὰ ... ἀποδεχθέντα, and his bold claim that his work, too, is an ἀπόδεξις, on a par with the achievements of his actors, derives additional effect when we realize that neither ἔργα nor ἱστορίη have any worth unless actualized and realized on the historical stage for all to see.

Canterbury, New Zealand

---

[8] Aristotle, *Metaphysics* 1048A26 to end of section.

[9] This point is well made by P. R. Pouncey, *The Necessities of War*, New York 1980, pp. 10–11.

[10] I refer to V. J. Hunter, *Thucydides The Artful Reporter*, Toronto 1973, and P. Huart, *Le Vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'oeuvre de Thucydide*, Paris 1968. For a full bibliography see J. Peradotto, ed. *Herodotus and the Invention of History*, Arethusa XX 1987.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

KONSTRUKCJE IMIESŁOWOWE W JĘZYKU KSENOFONTA Z EFEZU

Napisał

ROMUALD TURASIEWICZ

Powszechnie się przyjmuje, że substratem języka Ksenofonta z Efezu — romansopisarza żyjącego w drugiej połowie I w. p.n.e.[1] — jest koine[2]. Pisarz wypowiada się w sposób prosty i bezozdobny, a jego słownictwo jest dość ubogie[3]. Wielu badaczy jest zdania, że to ubóstwo środków języka znajduje swoje odbicie w składni[4]. Ksenofont bowiem nawiązujący do starej tradycji prozy opowiadaniowej logografów[5] tworzy przeważnie konstrukcje parataktyczne. Z takim poglądem można polemizować. Mimo przewagi elementu parataktycznego w budowie zdania, nie jest ono tak całkowicie prostą strukturą, odległą od dawnych wzorów greckiego pisarstwa V i IV w. p.n.e., jak się na ogół wydaje. W każdym razie prześledzenie jednego tylko zjawiska składniowego, mianowicie budowania przez autora *Ephesiaka* konstrukcji partycypialnych, każe taki pogląd zrewidować i nieco złagodzić.

Otóż A. D. Papanikolaou[6] obliczył, iż użycie participium w tym niewielkim utworze jest poświadczone w 1075 wypadkach. Ksenofont i wcześniejszy od niego — jak się przyjmuje — Chariton są przedstawicielami tzw. przedsofistycznego romansu, tj. najstarszego okresu w rozwoju tej formy gatunkowej. Ksenofont w stosowaniu participium wykazuje w stosunku do swego poprzed-

---

[1] Por. A. Papanikolaou, *Chariton-Studien. Untersuchungen zur Sprache und Chronologie der griechischen Romane*, Göttingen 1973, s. 161 n.; Consuelo Ruiz-Montero, *Caritón de Afrodisias y el mundo real*, w: *Piccolo mondo antico*, a cura di P. Liviabella e A. M. Scarcella, Napoli 1989, s. 107–149.

[2] Tak już E. Rohde, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig 1876, s. 429 n.; E. Mann, *Über den Sprachgebrauch des Xenophon Ephesius*, Programm des Humanistischen Gymnasiums Kaiserslautern, Kaiserslautern 1896.

[3] Np. G. Dalmeyda, Xénophon d'Éphése, *Les Éphésiaques*, texte établi et traduit par G. D. Paris 1926, s. XIV n.; Carlos Garcia Gual, *Los origenes de la novela*, 2ª edición, Madrid 1988, s. 229 n.

[4] Już Mann, *o.c.* s. 3 n., a nawet wcześniej od niego A. Gasda, *Quaestiones Charitoneae*, diss. Olesnae 1860. Por. też T. Hägg, *Die Ephesiaka des Xenophon Ephesios. Original oder Epitome?*, Classica et Mediaevalia XXVII 1966, s. 118 n.

[5] Por. Saara Lilja, *On the Style of the Earliest Greek Prose*, Commentationes Humanarum Litterarum. Societas Scientiarum Fennica XLI, Nr 3 (Helsinki) 1968, s. 17 n.

[6] *O.c.* s. 96.

nika Charitona tendencję zwyżkową; Chariton bowiem użył imiesłowu tylko 906 razy w utworze niemal dwukrotnie przekraczającym objętość *Ephesiaka* (powieść Charitona liczy 8 ksiąg, Ksenofonta zaś tylko 5 ksiąg). Liczba 1075 sytuuje Ksenofonta[7] w pobliżu późniejszych romansopisarzy, przedstawicieli attycyzmu (tzw. romansu sofistycznego) jak Longos z liczbą 1224 i Heliodor z liczbą 1280[8].

Participium pełni w grece podobnie jak w innych językach indoeuropejskich — jak wiadomo — trzy podstawowe funkcje: przydawki, okolicznika i orzecznika. Zwłaszcza pierwsza z tych funkcji (participium attributivum) z czasem się rozpowszechniła, gdyż jak słusznie zauważył J. Palm[9]: „Der ausgedehnte Gebrauch von Partizipien in attributiver Stellung ist ein wesentlicher Zug der hellenistischen Prosa". Charakterystyczne jest w tej składni powtarzanie rodzajnika. Zjawisko to, znane już zresztą dawnym prozaikom (Herodot, Tukidydes), stało się ulubioną manierą językowo-stylistyczną pisarzy żyjących w epoce hellenistycznej i w czasach cesarstwa rzymskiego[10]. Powtórzenie rodzajnika cechuje nie tylko konstrukcje partycypialne, ale przede wszystkim przymiotnikowe i rzeczownikowe (jak np. ἡ γυνὴ ἡ καλή). Papanikolaou[11] znalazł 73 przykłady u Charitona: u Ksenofonta możemy stwierdzić 48 takich przykładów, w tym kilka ukazujących obecność powtórzonego rodzajnika w konstrukcji partycypialnej[12], np. III 4, 3: τῆς ἀποδημίας τῆς ἀπὸ Ἐφέσου γεγενημένης. Ta liczba wydaje się proporcjonalnie równa, jeśli wziąć pod uwagę różną objętość utworów obydwu autorów. Późniejsi pisarze są bardziej oszczędni w stosowaniu tego zabiegu językowego[13].

Często występuje u Ksenofonta imiesłów rodzaju nijakiego w użyciu rzeczownikowym. Jest rzeczą znaną, iż podobnie jak przymiotnik także i imiesłów (jako participium attributivum) może pełnić funkcję rzeczownika. Wiele takich konstrukcji spotykamy u Tukidydesa. W czasach późniejszych ze szczególnym upodobaniem używali ich attycyści. Warto jednak przypomnieć, że ich występowanie, wcale intensywne, da się też zauważyć u pisarzy późniejszej, a zatem bardziej literackiej koine[14], co można objaśnić wpływami analogii i interferencji attycyzmu na koine. Egzemplifikacją substantywizowanych participiów są w języku Ksenofonta następujące formy: τὰ βεβουλευμένα, τὸ γεγονός, τὰ γενόμενα, τὸ γενόμενον, τὰ γεγραμμένα, τὰ δεδογμένα, τὰ ἐγγεγραμμένα, τὰ εἰρημένα, τὰ μεμαντευμένα, τὰ νομιζόμενα, τὰ

---

[7] Utwór Ksenofonta liczy 70 stron w wydaniu Teubnera: Xenophon Ephesius, *Ephesiacorum libri V*, edidit A. D. Papanikolaou, Bibl. Teubneriana, Lipsiae 1973.

[8] Oczywiście i w tym wypadku za miarę przyjęto 70 stron tekstu w wydaniu Teubnera.

[9] *Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizilien. Ein Beitrag zur Beleuchtung der hellenistischen Prosa*, Lund 1955, s. 41.

[10] Por. L. Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik. Das Griechisch des NT im Zusammenhang mit der Volkssprache*, 2 Aufl. Tübingen 1925, s. 107 n.

[11] *O.c.* s. 98.

[12] Por. I 4, 5, III 10, 4, III 12, 1, IV 3, 1, V 7, 1, V 13, 6.

[13] Np. u Heliodora znajdujemy tylko 21 przykładów (nb. na 70 stronach wydania Teubnera) i tylko jeden przykład na konstrukcję partycypialną.

[14] Por. W. Schmid, *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius v. Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus*, I, Stuttgart 1887, s. 86; H. Widmann, *Beiträge zur Syntax Epikurs*, Stuttgart-Berlin 1935, s. 33 n.

ὀφθέντα, τὸ πραχθέν, τὰ πεπραγμένα, τὸ συμβαῖνον, τὰ συμβάντα, τὸ συμβάν, τὰ συνταφέντα[15].

Jeszcze bardziej rozwiniętą funkcję pełni w języku greckim imiesłów okolicznikowy (participium coniunctum), który wyraża okolicznik czasu, warunku, przyzwolenia i celu. Okazuje się, że najstarsi powieściopisarze jak Chariton i Ksenofont używali participium w tej funkcji nie rzadziej od swych „klasycznych" poprzedników. Na czoło wysuwa się participium, które zastępuje zdanie okolicznika czasu. Pisarze chętnie posługiwali się przy tym partykułami, by bliżej denotować zwłaszcza temporalne znaczenie imiesłowu. Są to takie partykuły i przysłówki jak εἶτα, ἔτι (οὐκέτι, μηκέτι), ἤδη, ἅμα, εὐθύς, μεταξύ, μόλις, πάλιν, τότε. Przykładów użycia participium z tymi partykułami, zwłaszcza z ἔτι jest u Charitona wiele. Konstrukcję tę znajdujemy równie często u Ksenofonta. Pisarz ów użył ἔτι z participium 10 razy i z μηκέτι 15 razy. Trafnie stwierdza Papanikolaou[16]: „Merkwürdig ist, daß Xenophon Eph. immer wieder dieselben Verben in formelhafter Weise verwendet, um den Paroxysmus der Liebesempfindungen auszudrücken". Świadczą o tym takie ulubione zwroty pisarza jak np. καὶ οὐκέτι φέρειν δυναμένη (I 4, 6) czy οὐκέτι καρτερῶν (I 15, 2). Warto zauważyć, iż pozostali romansopisarze używają rzadziej form partycypialnych z ἔτι[17]. Podobne spostrzeżenia nasuwają się przy badaniu partykuły ἤδη. Powieściopisarze stosują ją w tym połączeniu raczej rzadko, jedynie u Charitona znajdujemy 16 przykładów[18], u Ksenofonta zaś tylko 4 przykłady. Również w użyciu partykuły μόλις-μόγις zajmuje Ksenofont w stosunku do pozostałych powieściopisarzy odmienne stanowisko. Chariton używa μόλις z participium 9 razy[19]. U Ksenofonta jest poświadczona obecność μόγις w 2 wypadkach[20] i μόλις w 3 wypadkach[21]. Forma μόλις w przeciwieństwie do attyckiej μόγις uchodziła za ludową. Można się więc tu dopatrywać interferencji attycyzmu na koine.

Konstrukcje partycypialne z ἅμα pojawiają się tak u Charitona (9 razy), jak i u Ksenofonta (3 razy). Częstotliwość występowania τότε jest u obu pisarzy równa (3 razy). Bardziej indywidualnym rysem języka Ksenofonta jest stosowanie przysłówka εὐθύς. Chariton używa go 6 razy, Ksenofont zaś w utworze znacznie mniejszych rozmiarów aż 8 razy[22]. Umieszcza też εὐθύς po participium jak I 16, 6: ἀκούσας ὁ Ἀβροκόμης εὐθύς[23]. Taką konstrukcję u innych pisarzy znajdujemy sporadycznie.

W imiesłowowych równoważnikach zdań przyczynowych występują zwykle

---

[15] Substantywizacja imiesłowów przejęta z języka „klasycznego" stała się żywym elementem koine, co potwierdzają zleksykalizowane już dzisiaj całkowicie w języku nowogreckim wyrazy jak: τὸ γεγονός – wydarzenie, τὰ δεδομένα – dane, τὸ φαινόμενον – zjawisko, i inne.

[16] *O.c.* s. 109.

[17] Por. F. Blass–A. Debrunner, *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature* (A translation of German edition), The University of Chicago Press, Chicago 1967, § 459, 4.

[18] Papanikolaou, *o.c.* s. 110.

[19] Por. Schmid, *o.c.*, I, s. 54, 161.

[20] V 12, 6, V 14, 4.

[21] I 9, 2, II 4, 5, II 11, 10.

[22] III 2, 11, III 5, 11, III 7, 1, III 12, 3.

[23] Por. też II 4, 3, III 2, 6, V 10, 11.

w grece partykuły οἷα, οἷον, ἅτε, ὡς[24]. Ksenofont w przeciwieństwie do swego poprzednika i reszty romansopisarzy używa właściwie tylko partykuły ὡς[25].

Participium futuri act. często z ὡς stanowi — jak wiadomo — równoważnik zdania okolicznikowego celu. Występuje po słowach wyrażających ruch[26]. Ze szczególnym upodobaniem używali tej składni pisarze epoki hellenistycznej i czasów późniejszych. Obecność tej formy nie jest jednak objawem attycyzmu, gdyż zjawisko to pojawia się już u dawnych pisarzy[27]. Można stwierdzić, iż występowanie participium fut. w znaczeniu celowym jest w koine zjawiskiem rzadkim. Chariton w przeciwieństwie do późniejszych powieściopisarzy, którzy w coraz większym stopniu „attycyzują", raczej unika participium fut. Natomiast dla wyrażenia zamiaru używa albo participium praesentis (8 razy), infinitiwu celu (14 razy) lub składni ἵνα z koniunktiwem[28]. Wypada też nadmienić, że Chariton stosował w zdaniach celowych po czasie historycznym koniunktiwus, a nie optativus, co według K. Dürra[29] jest wulgaryzmem. Zdaniem Papanikolaou Chariton dostarcza w ten sposób dowodu, iż jego język należy do okresu przedattycystycznego. W przeciwieństwie do Charitona Ksenofont często używa participium fut. z ὡς jako równoważnika zdania celowego zgodnie z normą dawnych pisarzy np. IV 5, 2 λόγους προσέφερεν ὡς πείσων[30].

W tej kategorii imiesłowu okolicznikowego mieści się także składnia genetivus absolutus. Z obliczeń Papanikolaou wynika, iż zarówno Chariton (83 razy), jak i Ksenofont (74 razy) używali tej konstrukcji nieco rzadziej niż Heliodor czy Longos[31]. Chariton częściej niż inni pomija rzeczownik lub zaimek w składni genetivus absolutus. Chodzi o takie konstrukcje jak np. ταῦτα λέγοντος (sc. αὐτοῦ). U Ksenofonta stwierdzamy taką uproszczoną składnię tylko w 3 wypadkach — I 2, 7: ὀφθείσης ἀνεβόησε τὸ πλῆθος; V 8, 6: ἀναβοῶντος ... παύσασθαι τὸ ὄναρ (por. też V 4, 4). Natomiast zupełnie sporadycznie ukazuje się zarówno u Charitona, jak i u Ksenofonta accusativus absolutus[32].

Za pewne odstępstwo od normy językowej dawnych pisarzy należy uznać opuszczenie participium po niektórych słowach jak np. ὁρᾶν, τυγχάνειν oraz po niektórych partykułach jak ὡς, ἅτε, οἷα. Już W. Schmid[33] uważał to zjawisko za charakterystyczne dla greki hellenistycznej. Chariton bardzo często pomija w takich wypadkach participium ὤν[34]. Na drugiej pozycji

---

[24] Por. Schmid, *o.c.*, III, s. 132, 140.

[25] I 7, 2, IV 2, 3, V 6, 3, V 7, 9. W zdaniach przyzwolonych występuje καίτοι — por. np. I 2, 8. Por. też Mann, *o.c.* s. 33; Papanikolaou, *o.c.* s. 108.

[26] Por. też Mann, *o.c.* s. 32.

[27] Por. Radermacher, *o.c.* s. 209.

[28] Por. wspomnianą konstrukcję νά (ἵνα) z koniunktiwem w języku nowogreckim.

[29] *Sprachliche Untersuchungen zu den Dialexeis des Maximus von Tyros*, Suppl. Philologus VIII 1901, s. 42.

[30] Por. też I 5, 6, I 14, 4, II 2, 5, III 6, 4, IV 5, 2, V 7, 1. Konstrukcje z participium fut. bez ὡς: I 3, 1, I 5, 9, I 7, 2, I 13, 2, II 9, 4, III 5, 9, IV 4, 2, V 11, 3.

[31] *O.c.* s. 121.

[32] U Ksenofonta przede wszystkim III 2, 10, ale można też uwzględnić II 3, 8 i III 5, 7, gdzie ὄν zostało opuszczone.

[33] *O.c.*, IV, s. 109.

[34] Por. Papanikolaou, *o.c.* s. 123 n.

sytuuje się wśród romansopisarzy Ksenofont. Oto jeden z przykładów (I 1, 4): ὡς ἐλαττόνων κατεφρόνει[35]. U późniejszych pisarzy attycystycznych da się stwierdzić stosunkowo niewielką ilość takich opuszczeń.

Na koniec parę uwag na temat funkcji participium jako orzecznika (participium praedicativum). W tym wypadku imiesłów jak każdy orzecznik jest częścią orzeczenia i zgadza się z podmiotem w rodzaju, liczbie i przypadku. Ksenofont używa participium praedicativum zgodnie z ogólnie przyjętą językową normą, przede wszystkim w odniesieniu do τυγχάνω[36] i διάγω[37] — a więc wedle wzoru τυγχάνω ὤν. Natomiast w wypadku λανθάνω i φθάνω raz postępuje zgodnie z tą normą, innym zaś razem te czasowniki stawia w formie imiesłowowej, to jest jako orzecznik, natomiast tę część orzeczenia, którą normalnie oddawano przez participium, wyraża w verbum finitum. To znaczy obok form takich jak np. III 5, 7: λαθεῖν ἀποδράσασαν, pojawiają się też formy przestawne jak np. II 7, 2: εἰσῄει ... λανθάνουσα.

Wypada też wspomnieć o składni znanej już językowi klasycznemu, a rozpowszechnionej szczególnie w koine, polegającej na opisaniu verbum finitum przez słowo posiłkowe εἶναι w imiesłowie. Warto dodać, że tą konstrukcją chętnie też posługiwali się attycyści[38]. Był to zdaniem Schmida[39] element języka ludowego („Volkssprache") wdzierający się („ein stark eingreifendes Element") już do dawnej attyckiej prozy. Wspomniana konstrukcja pojawia się wcale często w prozie Ksenofonta. Takich sformułowań jak np. II 14, 5; ἦν ... ἵππος ἐν τῇ ὕλῃ κρυπτόμενος, jest w jego tekście wiele.

Reasumując powyższe uwagi wypada stwierdzić, iż Ksenofont posługuje się częściej konstrukcjami partycypialnymi aniżeli jego poprzednik Chariton i w tym użyciu zbliża się do późniejszych attycyzujących romansopisarzy. Imiesłów występuje u niego przede wszystkim jako rzeczownik i jako participium coniunctum. W imiesłowowych równoważnikach zdań okolicznikowych unika raczej partykuł. Wyjątek czyni dla ἤδη, ἔτι, ὡς, a przede wszystkim dla przysłówka ἐυθύς, którego używa z prawdziwym upodobaniem. Chariton w niewielu wypadkach użył participium fut., co niewątpliwie świadczy o tym, że należał do przedattycystycznej epoki. Dla wyrażenia celu stosował częściej zdanie podrzędne z partykułą ἵνα + coniunctivus. Ksenofont wedle klasycznej normy używał participium fut. z ὡς. Jest to chyba efekt attycyzowania się koine, którą się posługiwał. Składni genetivus absolutus nie nadużywał; inni stosowali ją znacznie częściej. Za odstępstwo od normy klasycznej można uznać tendencję objawiającą się w opuszczaniu participium ὤν w składni genetivus abs. Opuszczenie podmiotu w tej składni genetivus abs. notujemy tylko w 3 wypadkach. Accusativus absolutus jest poświadczony tylko raz: może tu zresztą chodzić o skostniały zwrot.

Ostatecznie można powiedzieć, iż pisarz używa tych wszystkich elementów, które zostały wprawdzie spopularyzowane przez koine, tkwiły już jednak w attyckim. Niewątpliwie Ksenofont wykazuje w składni więcej elementów

---

[35] Por. też I 2, 7, I 13, 2, II 10, 4, V 14, 2.
[36] Por. I 13, 1, III 1, 5, III 5, 11.
[37] Np. V 15, 3.
[38] Por. Schmid, *o.c.*, I, s. 117, 261; II, s. 99 n.; III, s. 113–115; Mann, *o.c.* s. 33.
[39] *O.c.*, II, s. 117.

attyckich niż Chariton. Wiadomo, że różnice między koine a attyckim wyrażają się przede wszystkim w słownictwie i składni[40]. Ksenofontowa składnia w zakresie użycia participium nie ujawnia znacznego odstępstwa od dawnej normy. Ksenofont pisze w koine: jest jednak rzeczą oczywistą, że koine zmieniała się w czasie – bo to żywy język – i z jednej strony wchłaniała w siebie nowe elementy attyckie z zewnątrz (wpływ języka literackiego), z drugiej rozwijała w sobie stare elementy attyckie, które od początku w niej tkwiły i stanowiły jej substrat. Nowo powstające gatunki literackie jak romans były, przynajmniej początkowo, wolne od tradycji attycystycznej. Z czasem i on w coraz większej mierze ulegał interferencji językowej innych, od dawna istniejących form literackich, w których tendencja attycka należała do tradycji gatunku. Pierwsze, chociaż jeszcze nieznaczne, ślady tego procesu możemy obserwować w poszczególnych elementach składni Ksenofonta.

Kraków

DE PARTICIPII APUD XENOPHONTEM EPHESIUM USU

Summarium

Iam inter omnes constat Xenophontem Ephesium suae aetatis lingua, quae κοινή appellatur, esse usum. Qua re pro certo fere hebetur eum tam formis grammaticis quam figuris syntacticis haud mediocriter ab antiquiore sermone Graeco aberasse. Attamen cum in rem accuratius inquiramus et exempli gratia structuras participiis fultas examini subiciamus, fit nobis manifestum in participiorum usu Xenophontem non ita multum ab antiquiorum norma atque regula distare quam Charitonem scriptorem eroticum qui ante eum vixerat. Id ea imprimis re explicari potest, quod auctor noster alienus non fuit omnino ab ἀττικισμῷ qui vocatur.

---

[40] Por. J. Frösén, *Prolegomena to A Study of the Greek Language in the First Centuries A. D. The Problem of Koine and Atticism*, Helsinki 1974, s. 215.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

NUGAE PLATONICAE

Scripsit

RADISLAV HOŠEK

Cum amici nostri anniversarium celebrantis proprium sit, ut seria leviter ac levia serie explicentur, has nugas ei amicissime ante oculos proponimus eumque eas grato animo accepturum esse speramus.

1. ULIXES PRIVATUS

Electio fatalis, quae unicuique animae, ut post certos annos apud Plutonem peractos sortem adhuc incognitam assumat, permittit, sub fine *Rei publicae* Platonis et Ulixem ad novam sortem assumendam cogit[1]. Qui vir prudentia praeclarus formam sibi idoneam diu quaerens tamen invenit eamque personam, id est hominis privati, se unoquoque tempore – licet primus, ut de permultis personis vitae futurae eligat, destinatus fuerit – electurum fuisse proclamat[2]. Quae Ulixis electio, quam viri docti pro sapientia vitali tot casibus acquisita tenent[3], paulo alia nobis esse videtur.

Ulixes, rerum humanarum et peritus et experiens, post mortem – cuius rationem hoc loco non attingimus – se dum viveret omnia, nisi vitam hominis privati, subisse dicere sine dubio potuisset. Cum ergo ad Oblivionis fluminis ripam sortem hominis privati eligit, tum electio illa non in reiectione vitae publicae ex omni parte ab Ulixe iam pridem cognitae, sed in cupiditate vitae sibi adhuc ignotae cognoscendae constat. Quem si sensum electioni attribuerimus, Ulixes sapiens et ab ceteris animis distans minime apparebit, nam vitae laborum privatae, qua omnes alios antecedat, spe vana ducitur. Quae si vera sint, explicatione nostra Plato omnes homines errare neminemque,

---

[1] *Rep.* 620 C–D.

[2] *Rep.* 620 C: ...βίον ἀνδρὸς ἰδιώτου ἀπράγμονος καὶ μόγις εὑρεῖν κείμενόν που καὶ παρημελημένον ὑπὸ τῶν ἄλλων καὶ εἰπεῖν ἰδοῦσαν, ὅτι τὰ αὐτὰ ἂν ἔπραξεν καὶ πρώτη λαχοῦσα καὶ ἀσμένην ἑλέσθαι.

[3] J. Adam, *The Republic of Plato*, II, Cambridge 1907, ad 10, 620 C: ἀνδρὸς ἰδιώτου is virtually a single word (cf. *Prot.* 312; *Euth.* 15 D al.). Qui et verba Schneideri laudat et accipit: „Sunt ἰδιῶται πολυπράγμονες: Ulyssis anima vitam ἀνδρὸς ἰδιώτου e numero τῶν ἀπραγμόνων quaerebat". B. Jowett – L. Campbell, *Plato's Republic*, I–III, Oxford 1894, p. 482 ad 10, 620 C: „Odysseus, on the other hand, is unfortunate but superior to misfortune". O. Apelt, *Platons Staat*, Leipzig 1916, p. 542, adn. 72: „Dadurch wird Odysseus als Muster der Lebensweisheit gekennzeichnet".

praecipue talem, qui versutus ac non semper iustus fuerit, sortem sibi optimam eligere posse, Ulixemque, quippe qui non cognitionem boni, id est aeternam formam boni, sed usum proprium sequeretur, semper eundem ut fuerat, id est versutum ac fraudulentum, remanere credebat.

2. SOCRATES PER CANEM OBSECRAT

Apud pristinos Graecos obsecrationem quandam mirabilem, cui nomen iuris iurandi Rhadamanthi erat, extitisse apud nonnullos antiquitatis auctores legimus[4]. Insolentia obsecrationis in eo, qui ut iurantem adiuvaret vocabatur, posita est; nam is, qui obsecrabat, non per deos, sed per varias res, ut per canem, per anserem, per platanum, per arietem, per olus iurabat hasce pro testibus veritatis habebat[5]. Ex iis, qui iure iurando Rhadamanthio – cur Rhadamanthium appellatum fuerit ignotum manet – utebantur, Socrates iure iurando per canem notissimus erat.

Obsecratio huius modi apud Ananium iambographum saec. VI a. ae. n. florentem primum apparet, qui amorem suum in amicum quendam proclamat et obsecratione „per olus" confirmat[6]. Ananio proximus erat Cratinus Comicus, cui notitiam „primum in hac obsecratione locum a cane, secundum autem ab ansere teneri" una cum explicatione iuris iurandi debemus[7]. Poeta nempe obsecrationis originem in studio nominis dei reticendi invenire studet. Quod Cratini fragmentum scholiasta ad Platonis *Apologiam* (21 E) servavit, idemque nos Socratis per canem iurantis memores esse debere admonet. Qui usus Socraticus saeculo V exeunte Atheniensibus notus erat, id est tempore, quo modus hic obsecrationis iam diu dilatatus est[8]. Itaque de causa ac ratione originis huiusce formulae nihil certi proferre possumus nobisque restat, ut aut explicationem a scholiasta notatam accipiamus, aut originem vetustissimam ante oculos habeamus. Sed et tertia via, qua ad explicationem pergamus, restat, ubi utrumque explicationis modum inveniamus. Quae res autem argumentum postulat, quo unaquaeque explicatio illustraretur et aut huic aut illi parti attribueretur.

Primum obsecrationis huiusce modi genus sine dubio tale est, ubi id, per quod iuratur, divini quoddam continet; huic generi ut originem vetustissimam, id est temporibus, quibus non di sed numina praevalebant, ortam apponamus, generi autem obsecrationis, ubi nihil divini continetur, originem novissimam, id est temporibus, quibus ante omnia di coluntur, ortam attribuamus, necesse nobis videtur. Attamen non facile est quodlibet nomen, quo iuratur, aut huic aut illi generi ascribere. Hoc loco saltem mentionem oleris faciamus, cui vis

---

[4] Testimonia modorum iuris iurandi variorum uberrima R. Hirzel in libro *Der Eid*, Leipzig 1902, pp. 14[1]; 25[1]; 100[3], affert.

[5] Etiam exempla iuris iurandi insoliti, quibus alii ac Rhadamanthus utebantur, Hirzel, *o.c.* p. 80, revocat eaque, ne nomina deum pronuntiarentur, apparuisse monet (p. 96).

[6]. Ananius, fr. 3 (4) D, cf. Archil. fr. 99 D: „Ananium imitati sunt Teleclides, Epicharmus, Eupolis" (Diehl in ALGr fasc. 3, Lipsiae 1952). Quae omnia apud Athen. IX 370 a – c facile invenies.

[7] Cratinus Comicus, fr. 231 Edm (Chirones). Quod fragmentum apud scholiastam ad Plat. *Apologiam* 21 E occurrens etiam apud Suidam (s. v. Ῥαδαμάνθυος ὅρκος) invenimus, qui addidit: σημεῖον τοῦτο περὶ ὅρκου, ὃ καὶ νῦν ἐπιχωριάζει. πολλοὶ γὰρ πρὸς λάχανα ὀμνύουσιν, εὐορκίαν ἐπιδεικνύμενοι. Cf. et adn. 10.

[8] Hirzel, *o.c.* p. 80 (cf. adn. 5).

quaedam tanti vigoris ab hominibus priscis adiungebatur, ut pro vate teneretur et a Nicandro *hiera* id est sacra Athenaeo teste appellata sit[9]. Neque de ansere neque de platano neque de ariete talia apud auctores invenientes haec exempla generi alteri, ubi nominibus deorum nomina profana substituuntur, ascribere audemus.

Quibus affirmationibus prolatis mentem nostram ad canem in iure iurando, qui cum Socratis persona coniungitur, vertamus. Cum obsecratio ista apud neminem alium Graecorum occurrat, dubium est, utrum haec formula iurandi a Socrate ipso inventa sit an eam philosophus ex fonte nobis ignoto hauserit et copiae vocum, quibus utebatur, inseruerit. In certamine utriusque sententiae nullus nos auctor antiquitatis adiuvit, sed hodiernus noster auxilio nobis esse videtur, praesertim si verba eius cum verbis Sosicratis hunc morem, ut pro nomine dei nomen canis supponatur, apud pastores Cretenses esse, coniungamus[10].

Auctor ille hodiernus, quem memoravimus, Petr Jilemnický, origine Bohemus vita ac moribus Slovacus, annos aliquot vitae suae in regione Caucasica degens nonnulla ad hanc regionem eiusque incolas spectantia in libros ad oblectationem lectoris destinatos transtulit. Canem nostrum in obsecratione occurrentem haec verba attingunt:

„Huic rei nonne ius iurandum afferre potes?", vicinus noster, Razden appellatus, interrogavit verbisque iam prolatis addidit: „Ne forte me causae sordidae immiscear!" In hoc temporis momento – quod adhuc memoria bene teneo – avunculus meus Razden canem ad casam pastoralem advocavit caudamque eius attingens more vetustissimo ius iurandum hisce verbis protulit: „Sint ne omnia, quae verbis meis profero, vera, avi mei tantum carnem caninam edere debuerint!" Obsecratione hoc solemni modo prolata Razdenio ut crederet, vicinus Razden cogebatur[11].

Dubitandum nobis non est, quin in regione Caucasi, ubi permulta antiquitatis humanae vestigia inveniuntur, idem pastorum mos iurandi adhuc vivat qui et in montibus Cretae antiquae apparebat et sine dubio in aliis montibus Graeciae notus erat. Utrum Socrates eum in familia sua an apud pastores quosdam cognoverit, adhuc ignoramus.

Pragae

---

[9] Nic. fr. X, 1–7, in: *Poetae bucolici et didactici*, ed. F. S. Lehrs, Parisiis 1862.

[10] Sosicrates apud Jacoby FGrH III B F 3 (Kretika) = Schol. V Aristoph. *Av.* 521; Zenob. *Prov.* 5, 81 (*Paraemiographi Graeci*, I, p. 152 (cent. V 81) Leutsch–Schneidewin): Ῥαδαμάνθυος ὅρκος: Κρατῖνος Χείρωσι, ἐπὶ τῷ χηνὶ καὶ τῷ κυνὶ· καὶ τοῖς τοιούτοις ὅρκον Ῥαδαμάνθυϊ ἀνατιθέασιν· ὡς καὶ Σωσικράτης ἐν δευτέρῳ Κρητικῶν·ἵνα μὴ θεοὺς ὀμνύωσιν.

[11] P. Jilemnický, *Kompas v nás*, Bratislava 1950, p. 18: „Môžeš na to prisahať? – spýtal sa sused Razdena. – Aby som sa nezamiešal do nečistého sporu... A vtedy, pamätám sa na to dobre, strýc Razden zavolal do sakle psa, chytil ho za chvost a po starodávnom spôsobe prisahal: – Ak nie je pravda, čo hovorím, nech moji predkovia jedia iba psie mäso! – Po tejto prísahe sused prirodzene Razdenovi uveril".

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

ZU DREI HERKULANENSISCHEN PAPYRUSFRAGMENTEN AUS PHILODEMS SCHRIFT περὶ εὐσεβείας[1]

(P. HERC. 247 III UND P. HERC. 1428 FR. 4 UND 3)

Von

WOLFGANG LUPPE

Das erste Fragment lautet nach der bisherigen Wiedergabe (zuletzt Philodemi περὶ εὐσεβείας libelli partem priorem restituit A. Schober, Diss. Königsberg, 1923, S. 25f. = Cronache Ercolanesi XVIII 1988, S. 81, und A. Henrichs, Cronache Ercolanesi V 1975, S. 35):

(Rand)

P. Herc. 247 III 1–8

των \τὴν ἐκ/ τῆς μ[ητρός,]
ἑτέραν δὲ τ̣[ὴν ἐκ]
τοῦ μηροῦ, [τρί-]
4 την δὲ τὴ[ν ὅτε δι-]
ασπασθεὶς ὑ̣[πὸ τῶν]
Τιτάνων ῾Ρέ[ας τὰ]
μέλη συνθε[ίσης]
8 ἀνεβίω{ι}. – – –

– Es folgen noch weitere Stellenangaben, auf die hier nicht eingegangen wird.

Den Text habe ich an einer Xerokopie der in Neapel befindlichen Originalabzeichnung verglichen[2].

Es geht um Dionysos. Es heißt, er sei dreimal geboren, nämlich – in erster Geburt – von seiner Mutter (das ist Semele), sodann – zur weiteren Verbesserung seines Frühgeburts-Stadiums in Zeus' Schenkel eingenäht, in zweiter Geburt – aus diesem Schenkel und schließlich nach Zerreißung durch die Titanen – in Wiedergeburt – durch die Zusammenfügungskunst der Rhea.

In Zeile 3 ist der bisher hergestellte Wortlaut unbefriedigend, sowohl den Platzverhältnissen nach als auch im Sinn. Diese Zeile wird, wie die Neapeler Abzeichnung zeigt, mit der Ergänzung von bloßem [τρι nicht gefüllt. Keine

---

[1] Die Stellen aus den beiden zuerst besprochenen Papyri wurden im Zusammenhang mit weiteren auf der Konferenz über Lyrik und Epigramm im April 1987 in Poznań vom Verfasser behandelt.

[2] Für diese Xerokopie danke ich Tiziano Dorandi.

Zeile hat zudem nur 11 Buchstaben. Es fehlt die Angabe, um wessen Schenkel es sich handelt. Zweifellos ist ἐκ τοῦ μηροῦ [Διός vor τρί]|την zu ergänzen. (Welcher Dichter hier kritisiert war, bleibt offen[3]).

Das zweite Fragment liegt sowohl in einer Neapeler als auch in einer Oxforder Abzeichnung vor. Danach hat es folgenden Wortlaut (vgl. Schober, *a.O.*, S. 77 = Cr Erc XVIII 1988, S. 109 sowie – zu Simias – Powell, *Collectanea Alexandrina*, S. 113, unter Simias fr. 9, und – zu Proxenos – FGrHist 425 F 1).

P. Herc. 1428
fr. 4, 1–6

```
                [                    Φε–]
                [ρε]κύδης [ὁ ᾽Αθηναῖος,]
                Σιμμίας δ᾽ [ὁ ῾Ρόδιος τὴν]
                αὐτὴν ῾Εστία[ν καὶ Δα–]
4               μ[ί]αν,   Πρόξ[ενος]
                δ᾽ ὁ τὰ Χαλκι[δικὰ
                ων τὴν αὐτ[ὴν – – –
```

– Es folgen noch zwei Zeilen, danach Kolumnen-Ende (Rand).

Das Fragment ist aber noch heute vorhanden. Tiziano Dorandi hat das Stück für mich angesehen und mir folgende Angaben gemacht, wofür ihm hier herzlich gedankt sei: Vor den oben ausgeschriebenen Zeilen finden sich noch ganz geringe Spuren von 5 Zeilen.

Am Anfang von Zeile 1 ist PЄ, am Ende von Zeile 1 und 2 jeweils noch der Rest eines weiteren Buchstabens zu erkennen, nämlich A und Є.

Am Anfang von Zeile 4 sind zwischen M und A zwei untere, einander zuneigende Schrägen zu erkennen, und rechts daneben oben auf der Zeile eine punktartige Spur.

Vor ΠΡΟΞ [ist – offensichtlich zur Absetzung des Folgenden – ein schmaler Leerraum gelassen.

Das nach Φε]|ρεκύδης erhaltene A gehört zweifellos zu der auch sonst bei Philodem üblichen Apposition zu diesem Namen, ᾽A[θηναῖος. Somit beträgt die Zeilenbreite $14^1/_2$ Buchstaben (Iota als halber Buchstabe gerechnet). Der Artikel ὁ vor ᾽A[θηναῖος ist gewiß nur versehentlich ausgelassen worden und könnte über der Zeile nachgetragen worden sein.

Es war – ohne Elision – Σιμμίας δὲ [ὁ ῾Ρόδιος geschrieben. Damit ist aber diese Zeile (Z. 2) gefüllt ($14^1/_2$ Buchstaben). Für τὴν ist dort kein Platz mehr. Es stand dort also nicht τὴν]|αὐτὴν wie in Zeile 6, sondern nur αὐτὴν. Und entsprechend wird in Zeile 3 auf ῾Εστία[ν vielleicht nur noch καὶ gefolgt sein (insgesamt 13 Buchstaben); denn das A von ῾Εστίᾳ[ν steht über dem Є von Πρόξ[ενος]| (Ende der folgenden Zeile). Es geht um eine weibliche Gottheit. Ein Ausdruck des Sagens schwingt gewiß aus dem Vorausgehenden mit: „Simias der Rhodier (nannte) sie Hestia und …", Σιμμίας δὲ [ὁ ῾Ρόδιος (sc. φησὶ / λέγει)]| αὐτὴν ῾Εστία[ν καὶ]| – – –.

Die zweite Bezeichnung war sehr kurz, wenn, wie vermutet, kein Teil dieses Namens auf Zeile 3 nach ῾Εστίαν καὶ stand. Neu gelesen sind die Spuren dieses Namens. Nach dem M zwei Schrägen, also A, darauf vor der Endung AN eine

---

[3] Eine eingehende inhaltliche Besprechung dieser Stelle und des nachfolgenden Textes bei A. Henrichs, Cronache Ercolanesi V 1975, S. 35ff.

obere ‘punktarrtigė Spur in gleichem Abstand zu den sie rahmenden beiden A, also offenbar ein Iota. Meines Erachtens besteht kein Zweifel, es ist Μᾳ̣ῖαν zu lesen. Das bisherige, seit Gomperz angenommene merkwürdige Δα]|μ[ί]αν ist also gewiß falsch. Maia ist bekannt als Tochter des Atlas und Mutter des Hermes; aber es ist neben dem Eigennamen zugleich ein Ausdruck für „Mütterchen". Wie ich vermute, geht es um eine Anrede einer Gottheit in einem der lyrischen Götterhymnen des Simias. Eine nicht mehr erkennbare Göttin wird von Simias auch als ‘Εστία und Μαῖα bzw. 'Mütterchen' bezeichnet. Diese Zeile hatte dann (Iota und Leerraum vor Πρό[ξενος] — s. o. — als ein Buchstabe gerechnet) 13 Buchstaben.

Es handelt sich offenbar um Gleichsetzung von Göttern.

Am Ende von Zeile 5, Πρόξ[ενος][5] | δ' ὁ τὰ Χαλκι[δικὰ — —][6] | ων, bleibt nur Platz für maximal 2 – 3 Buchstaben. Deshalb sehe ich keine andere Möglichkeit als ὁ τὰ Χαλκιδικὰ πο(ι)] | ῶν, obwohl man eigentlich eher πο(ι)ήσας erwarten sollte.

Zu den soeben besprochenen Fragmenten sei noch ein weiteres gleichen Inhalts und gleicher Nummer angefügt, nämlich 1428 fr. 3. Hier empfiehlt es sich m. E., von einer Textfassung auszugehen, in der neben der Schoberschen Edition (*a. O.* S. 76 = Cr Erc XVIII 1988, S. 109) einiges von der Neuerarbeitung des Fragments durch A. Henrichs (Cronache Ercolanesi V 1975, S. 18f.) eingefügt ist. Auch hier liegen sowohl eine Neapeler (N) als auch eine Oxforder (O) Abschrift vor, und auch dieses Fragment ist heute noch erhalten. Dorandi hat es ebenfalls für mich nachverglichen. Von noch erhaltenen unsicheren Spuren vorausgehender Zeilen wird hier abgesehen und der Text mit Zeile 2 (nach Henrichs' Zählung) begonnen.

Die Kolumne von 1428 fr. 3 reicht bis einschließlich Zeile 9 (unterer Rand) daran schließt unmittelbar die Kolumne N 248 II (oberer Rand) an, wie Schober erkannt hat. Von letzterer sind hier nur die ersten sechs Zeilen (Z. 10 – 15) ausgeschrieben.

P. Herc.		λέ–]	
1428 fr. 3		[γ]ουσι καὶ Δι[ώνην]	
		[τ]ὴν αὐτὴ⟨ν⟩ τ[αῖς νύμ–]	
	4	[φ]αις καὶ τ.[	
		[τ]ὸν ἀέρα τι̣[	
		[.]ειν εμπο[	
		τ̣οῖς ὕμνοις δ̣.[	
	8	[π]αρὰ Φιλοχόρωι Γῆν	FGrHist 328 F 185
		[κ]αὶ Δήμητρα τὴν	
N 248 II		αὐτὴν ‘Εστίαι [καθὸ]	
		καὶ Σοφοκλῆς ἐ[ν Ἰνά–]	F 269a 51 Radt
	12	χωι τὴν Γῆν Μη̣[τέ–]	(ἰώ, Γᾶ, θεῶν [μᾶτερ)
		ρα τῶν θεῶν φη[σιν,]	
		ἐν Τριπτολέμω[ι δὲ]	F 615 Radt
		καὶ ‘Εστίαν εἶν[αι.]	

4 .[obere Schräge N und Pap. nach Dorandi, ι̣[oder η̣[Pap. nach Henrichs, τῇ̣[ι Ἥραι]| Henrichs **5** τι[O und Zeichnung bei Gomperz (τ[Pap. heute) | **5/6** τ[αὐτὸ(ν) ὑπάρ|χ]ειν Henrichs **6** Ἐμπε[δοκλῆς δ' ἐν]| Philippson, ἐμ πο[λλοῖς δὲ]| Henrichs | **7** ΔΟ[N (fehlt in O), δ̣ο̣.[(od. δ̣ε̣.[od. α̣σ̣̇.[od. α̣θ̣.[) Pap. nach Henrichs, vorderer spitzer Winkel (von Δ) und untere Rundung Pap. nach Dorandi (ὕμνοις [ὡς καὶ]| Schober)| **10** AN[Pap., verb. Schober

Meines Erachtens haben sowohl Philippson als auch Henrichs Wesentliches beigetragen für dieses Fragment, nämlich Henrichs u. a. mit der Annahme, daß τὸν ἀέρα als ταὐτὸ τῆι ῾Ηραι bezeichnet war, und Philippson u.a. wohl doch mit der Konjektur ᾽Εμπε[δοκλῆς[4]. Zwar hat, wie auch Dorandi bestätigt, der Schreiber des Papyrus tatsächlich O geschrieben. Es handelt sich also nicht um einen Fehler des Abzeichners, sondern die Herstellung des Namens ist eine Änderung der Überlieferung. Verwechslung einzelner ähnlicher Buchstaben ist in den – sonst gewöhnlich allein vorliegenden – Abschriften nicht ungewöhnlich: wer kann jedoch ausschließen, daß einige davon bereits in der Vorlage verschrieben waren? Henrichs hatte vermerkt „Da hinter ἐμπο[kein passender Eigenname stecken kann, bleibt nur die Ergänzung ἐμ πολ[λοῖς δὲ] τοῖς ῾Υμνοις", nachdem er zuvor von ‘wiederholten Versuchen, den Zeilen einen Sinn abzugewinnen’ gesprochen hat. Aber er räumt selbst ein (Anm. 85): „Die emphatische prädikative Stellung von πολλοῖς (...) kann ich nicht belegen". So erscheint die Änderung eines Buchstabens in einem Eigennamen wohl doch als die angemessene Lösung.

Allerdings ist gewiß ᾽Εμπε[δοκλῆς nicht mit ἐν]| τοῖς ῾Υμνοις zu verbinden (wie Philippson vorschlug, s.o.). Ein δὲ ist überhaupt nicht (im zweiten Teil von Zeile 6) zu ergänzen, sondern dieses δὲ ist vielmehr vor dem Abbruch gegen Ende von Zeile 7 zu lesen: ἐν]| τοῖς ῾Υμνοις δέ [. Der vorausgehende Satz endet unmittelbar davor mit ᾽Εμπε[δοκλῆς. Was im übrigen Henrichs zu dieser Stelle gesagt hat, sei hier zur Bekräftigung wiederholt: „Das [auf... ῾Υμνοις] folgende Wort muss zum Ausdruck gebracht haben, dass Philochoros der Gewährsmann für diese Hymnen war. Es scheint ... evident, dass mit diesen anonym zitierten Hymnen orphisch-eleusinische Demeterhymnen gemeint sein müssen, die Philochoros anführte".

Ich vermute für diesen Abschnitt (z. 6ff.) demzufolge: ἐν]| τοῖς ῾Υμνοις δέ, [ὡς|π]αρὰ Φιλοχόρωι, Γῆν |[κ]αὶ Δήμητρα τὴν | αὐτὴν ῾Εστίαι [φασί]| . (Mit Καὶ Σοφοκλῆς beginnt dann wiederum ein neuer Satz.)

Für den vorausgehenden Abschnitt (Z. 4ff.) vermute ich dem oben Gesagten entsprechend – teils in Anlehnung an Henrichs Vorschlag –: καὶ τα[ὐτὸ(ν) ῾Ηραι | τ]ὸν ἀέρα τί[θησι(ν) ὑπάρ|χ]ειν ᾽Εμπε[δοκλῆς.

Für die Beziehung von ᾽Εμπε[δοκλῆς auf das Vorausgehende spricht inhaltlich, was anderweitig diesbezüglich über ihn berichtet wird, nämlich Diels/Kranz 31 A 33 (Aët. I 3,20) Δία μὲν γὰρ λέγει (sc. ᾽Εμπεδοκλῆς τὴν ξέσιν καὶ τὸν αἰθέρα, ῾Ηρην δὲ φερέσβιον τὸν ἀέρα. Dafür, daß das den Gewährsmann bezeichnende Subjekt am Satzschluß steht und unmittelbar darauf ein solches am Satzanfang folgt, gibt es Parallelen aus derselben Schrift, z. B. 248 I 1 ff. (Schober S. 75 = Cr Erc XVIII 1988, S. 108) ...᾽Αμμωνα |[Διόνυσ]ον εἶναι, τὸν |[δ᾽ ἐν τῆι]| ᾽Αμμῳ ᾽Απόλ|[λω Στη]σίμβροτος. |[Αἰσχύλος] δ᾽ ἐν ῾Ηλιά|[σιν τὸν] Δία καὶ Αἰθέ|[ρα λέγει] und 1088 VI 5 ff. (Schober S. 37f. = Cr Erc XVIII 1988, S. 87) λέγουσιν [δέ τι]|νες ... κα[ὶ τ]ὴν ῾Ε[κάτην]| ὀπαδὸ[ν ᾽Αρ]τέ[μιδος]| εἶναι, Δήμη[τρος]| δὲ λάτριν Εὐρι[πίδης,]| ῾Ομηρος δ᾽ ἐν τ[οῖς| ῾Υμ]νοις ... . Zur Hinzufügung des Infinitivs

εἶναι – für den ja hier ὑπάρχειν synonym steht – zu einem prädikativen Substantiv nach τιθέναι vgl. Kühner/Gerth[4] I 44, Anm. 2.

Zum Abschluß sei der betreffende Abschnitt (ab Zeile 4) nochmals im Zusammenhang vorgeführt:

καὶ τα̣[ὐτὸ(ν) ῾Ηραι]
[τ]ὸν ἀέρα τί̣[θησι(ν) ὑπάρ–]
[χ]ειν ᾽Εμπε̣[δοκλῆς. ἐν]
τ̣οῖς ῾Ύμνοις δ̣έ̣, [ὡς]
[π]αρὰ Φιλοχόρωι, Γῆν
[κ]αὶ Δήμητρα τὴν
αὐτὴν ῾Εστίαι̣ [φασί.]
καὶ Σοφοκλῆς ἐ[ν ᾽Ινά–]
χωι τὴν Γῆν Μη̣[τέ–]
ρα τῶν θεῶν φη[σιν,]
ἐν Τριπτολέμω[ι δὲ]
καὶ ῾Εστίαν εἶν[αι.]

Halle (Saale)

---

[4] Philippsons Δι[ώνην] hält Henrichs für empfehlenswert. Zum übrigen bemerkt er (Anm. 81): „Alle anderen Ergänzungen Philippsons in fr. 3 sind vom Papyrus widerlegt worden, darunter auch das folgenschwere ᾽Εμπε[δοκλῆς in Z. 6".

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

SOURCES ANCIENNES AU SUJET DE TOGATA
ESSAIE D'INTERPRÉTATION

Par

LUCYNA STANKIEWICZ

Il existe deux termes — *fabula togata* et *fabula tabernaria* — pour désigner la comédie romaine indigène qui se développait dans l'époque de la littérature romaine archaïque. Le premier est lié avec la toge, un vêtement de dessus porté aussi bien par les citoyennes que par les citoyens romains[1]. Porté par les Romains ainsi que par tous ceux qui se jouissaient des droits romains — les habitants des préfectures, des colonies et des municipies[2] — comme un habit tout à fait pacifique, civil, la toge a été un symbole de la dignité imposée par le titre du citoyen de Rome.

L'art défini *fabula togata* devait ainsi — contrairement à celui nommé *fabula palliata* tout basé sur les modèles grecs — présenter quelque chose d'indigène, de proprement romain. Une explication pour le deuxième nom appliqué à ce type de comédie n'est cependant pas aussi facile que cela. *Fabula tabernaria* évoque le mot *taberna*[3] qui dans un sens plus large indique une habitation très modeste, une auberge ou quelque chose de la sorte. Il est bien difficile de dire pourquoi on avait nommé ainsi ce genre de la comédie romaine. Le problème qui en résulte se présente de la manière suivante: „Comment expliquer l'existance du terme *fabula tabernaria* à côté de celui de *fabula togata* fonctionnant dans le sens décrit ci-dessus, et ensuite: „Ces deux termes, sont — ils à employer d'une façon échangeable ou bien, déterminent — ils deux variations différentes du genre comédien?"

---

[1] F. W. Goether, *Toga*, RE VI A (1937), col. 1651–1660, et *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments* [...] ouvrage rédigé sous la direction de M. M. Ch. Daremberg et E. Saglio, Paris 1877, s. v.; et aussi L. B. Warren, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations* dans: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I 4, Hrsg. H. Temporini, Berlin-New York 1973, p. 584–614; A. Pasquazi Bagnolini, *Sulla fabula togata*, dans: *Cultura e Scuola*, R. XIII, 52 (1974), p. 70–79; T. Guardí, *Titinio e Atta. Fabula togata. I frammenti*, Le Edizioni Universitarie Jaca 6, Milano 1985, p. 13–17 (Introduzione).

[2] Comme le rapporte Svetonius (*Claud.* 15), il n'était pas permis aux étrangers de porter la toge; Plinius (*Epist.* 4, 11, 3) note qu'aux éxilés non plus.

[3] K. Schneider, *Taberna*, RE IV A(1932), col. 1863–1872; *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* [...], s. v., ainsi que K. Schneider, *Tabernarius*, RE IV A (1932), col. 1877, 1878.

Les termes *togata* et *tabernaria* aussi bien que les tentatives de leur commentaire apparaissent chez des grammairiens déjà vers la fin de la République où on assistait au développement de la littérature — pour ainsi dire — scientifique. Ils ont attiré l'attention de Verrius Flaccus (le tournant du premier siècle avant Jésus Christ), dans son oeuvre intitulé *De verborum significatu* qui est une encyclopédie historique et antiquarique recueillant des remarques précieuses sur les mots anciens ou ceux qui n'étaient plus employés. Son oeuvre étant perdue, il est difficile de constater si l'encyclopédie contenait une définition précise de ces deux termes. Il existe pourtant des commentaires pas complets dans le texte de Sextus Pompeius Festus qui, au tournant du deuxième siècle après J. C. a résumé l'oeuvre de Verrius Flaccus y compris *De verborum significatu*. Voilà ce qui est transmis par Festus[4]:

Togatarum
..... omnium fastigi; quae
..... quod togis praetextis rem
..... tęr tabernariarum, quia
..... cellentibus etiam humiles
..... ⟨p⟩ļagiari servi denique et
..... ⟨tab⟩ernis honeste prodeant.

Le texte complété par un connaisseur de Festus aussi grand que Lindsay[5] enseigne que les *tabernariae* n'avaient pas pris leur nom des tabernes qui pouvaient être le cadre pour ce genre de spectacles, mais des personnes qui y jouaient:

Togatarum .. [17 litt.] .. omnium fastigi,
quae ⟨praetextae vocantur⟩ quod togis
praetextis rem.. [17 litt.] .. tęr tabernariarum,
quia ⟨in is cum hominibus ex⟩ cellentibus etiam humiles
⟨inducuntur, ut fures, p⟩ļagiari, servi denique et
⟨omnes qui ex tab⟩ernis honeste prodeant .. [12 litt.].

Il faut pourtant prendre en considération que le texte original a beaucoup de lacunes et que les conjectures proposées ne sont qu'un résultat de l'intuition personnelle du chercheur. C'est tout ce qui est rapporté sur ce genre de comédie par la nomenclature des lexicographes.

Le plus grand nombre d'informations sur la classification des oeuvres dramatiques nous est fourni par Diomedes[6] (la deuxième moitié du quatrième siècle environ). Dans son ouvrage *Ars grammatica*, livre 3, partie intitulée *De poematibus* le grammarien écrit: „Poematos dramatici vel activi genera sunt quattuor, apud Graecos tragica comica satyrica mimica, apud Romanos praetextata tabernaria Atellana planipes". Puis: „Initio togatae comoediae dicebantur, quod omnia in publico honore confusa cernebantur. quae togatae postea in praetextatas et tabernarias dividebantur. togatae fabulae dicuntur

---

[4] Festus, p. 480 Lindsay.
[5] Ce qu'on peut vérifier dans: *Glossaria Latina*, vol. IV (Placidus, Festus), Paris 1930, p. 442.
[6] Diomedes, *gramm.* GLK I, p. 482—492; *Comicorum Graecorum fragmenta*, ed. G. Kaibel, vol. I fasc. 1, Berolini 1899, p. 53.

quae scriptae sunt secundum ritus et habitum hominum togatorum, id est Romanorum (toga namque Romana est), sicut Graecas fabu || las ab habitu aeque palliatas Varro ait nominari. togatas autem, cum sit generale nomen, specialiter tamen pro tabernariis non modo communis error usurpat, qui Afrani togatas appellat, sed et poetae, ut Horatius, qui ait Vel qui praetextas vel qui docuere togatas. togatarum fabularum species tot fere sunt quot et palliatarum. nam prima species est togatarum quae praetextatae dicuntur, in quibus imperatorum negotia agebantur et publica et reges Romani vel duces inducuntur, personarum dignitate et (personarum) sublimitate tragoediis similes. praetextatae autem dicun | tur, quia fere regum vel magistratuum qui praetexta utuntur in eius modi fabulis acta conprehenduntur. secunda species est togatarum quae tabernariae dicuntur et humilitate personarum et argumentorum similitudine comoediis pares, in quibus non magistratus regesve sed humiles homines et privatae domus inducuntur, quae quidem olim quod tabulis tegerentur, communiter tabernae vocabantur. tertia species est fabularum Latinarum quae a civitate Oscorum Atella, in qua primum coeptae, appellatae sunt Atellanae, argumentis dictisque iocularibus similes satyricis fabulis Graecis. quarta species est planipedis, qui Graece dicitur mimus [...]". Ensuite: „togata tabernaria a comoedia differt, quod in co || moedia Graeci ritus inducuntur personaeque Graecae, Laches Sostrata; in illa vero Latinae. togatas tabernarias in scenam dataverunt praecipue duo, L. Afranius et G. Quintius".

On peut remarquer que Diomedes manque de conséquence dans l'emploi du terme de *togata*. Une fois c'est *togata*, l'autre fois *tabernaria*, ensuite il apparaît *togata tabernaria* pour ce même genre de comédie – à ce qu'on peut en conclure. En outre ces informations n'expliquent pas le terme de *fabula tabernaria*. On a l'impression que *togata* était le nom général pour toutes les pièces scéniques romaines, *fabula tabernaria* cependant dont les auteurs les plus connus – comme l'enseigne le texte de Diomedes – furent Afranius et Quinctius Atta, était *togata* dans un plus étroit et – paraît-il-plus juste sens.

Nous devons quelques renseignements concernant la comédie romaine à Donat[7] (moitié du quatrième siècle environ) qui dans l'introduction du commentaire des pièces de Terentius rapporte: „Comoediarum formae sunt tres: palliatae Graecum habitum referentes, togatae iuxta formam personarum habitum togarum desiderantes, quas nonnulli tabernarias vocant, Atellanae ..." (VI 5). Il constate aussi: „Fabula generale nomen est: eius duae primae partes, tragoedia comoedia. ⟨tragoedia⟩, si Latina argumentatio sit, praetexta dicitur, comoedia autem multas species habet: aut enim palliata est aut togata aut tabernaria aut Atellana aut mimus aut Rinthonica aut planipedia" (VI 1). Mais ces observations – là – comme nous le voyons – n'éclaircissent pas l'image de nos recherches. On dispose aussi de la définition formulée par un grammairien contemporain à Donatus Euanthius[8]: „Illud vero tenendum est,

---

[7] Donatus, *de com.* 6, 5; 6, 1 Wessner. Comparez aussi Donatus, *o.c.* 5, 4: „comoediam apud Graecos dubium est quis primus invenerit, apud Romanos certum: et comoediam et tragoediam et togatam primus Livius Andronicus repperit".

[8] Euanthius, *de com.* 4, 1 Wessner.

post νέαν κωμῳδίαν Latinos multa fabularum genera protulisse, ut togatas ab scaenicis atque argumentis Latinis, praetextatas a dignitate personarum tragicarum ex Latina historia, Atellanas a civitate Campaniae, ubi actitatae sunt primae, Rinthonicas ab auctoris nomine, tabernarias ab humilitate argumenti ac stili, mimos ab diuturna imitatione vilium rerum ac levium personarum"[9]. Si alors un contenu et un style ordinaires, comme le transmet Euanthius, étaient un trait caractéristique pour *tabernaria*, il est facile à comprendre que les comédies de ce genre-là étaient jouées par des gens ordinaires, comme l'avait mensionné Diomedes, et — ce qui y est bien lié — que le cadre pour l'action était bien celui qui les entourait dans leur vie quotidienne (la rue, la maison, l'auberge).

Et voilà une autre explication pour le nom de *tabernaria* par Isidorus Hispaniensis[10] (le tournant du sixième siècle environ): „Tabernae olim vocabantur aediculae plebeiorum parvae et simplices in vicis, axibus et tabulis clausae; unde et tabernariae, quod ibi solebant considere". Admettant qu'il songeait au nom de comédie *tabernaria*, nous interpréterons le texte de la manière suivante: les *tabernes* qui ont fourni le nom pour la comédie romaine étaient de petites maisons de rez-de-chaussée ne comptant pour la plupart qu'une seule pièce. Le nom de *tabernaria* pouvait ainsi influencer le caractère de la pièce mettant en relief le milieu et le cadre aussi bien que le caractère du spectateur à qui la pièce était destinée.

On connaît également la déclaration d'un auteur grec — historien Joannes Laurentius Lydus[11] (le tournant du cinqième siècle) qui selon une compréhension grecque traditionelle pour les genres et espèces littéraires cite à côté de *togata* — *tabernaria*: ἡ μέντοι κωμῳδία τέμνεται εἰς ἑπτά, εἰς παλλιᾶταν πογᾶταν Ἀτελλάνην ταβερναρίαν Ῥινωνικὴν πλανιπεδαρίαν καὶ μιμικήν. Il essaye aussi de définir ce genre de comédie: Ταβερναρία δὲ ἡ σκηνωτὴ ἢ θεατρικὴ κωμῳδία, mais cette tentative n'apporte rien de nouveau en ce qui concerne l'attitude envers *togata*, ne testifiant que d'une seule chose: *tabernaria* a été traitée comme une variation différente coexistant avec togata.

Les témoignages concernant le terme de togata présentés jusqu'ici — bien que loins d'épuiser le sujet — sont pourtant moins polysémiques que ceux qui seront cités maintenant. Ce serait avant tout le commentaire de Donatus — mentionné déjà — pour la pièce de Terentius *Adelphoe* (prologue 7) où parmi les genres cités d'une manière assez chaotique apparaissent l'une à côté de l'autre *togata* et *tabernaria*: „(...) ut apud Graecos δρᾶμα, sic apud Latinos generaliter fabula dicitur, cuius species sunt tragoedia, comoedia, togata, tabernaria, praetexta, crepidata, Atellana, μῖμος, Rinthonica"[12]. Rappellons

---

[9] Neukirch, *De fabula togata Romanorum*, Lipsiae 1833, p. 42, signale ses doutes en ce qui concerne l'attribution de cette courte définition à Euanthius. Était-ce une interpolation, les copistes, tenaient — ils à une clarté exagérée et alors ont-ils introduit cette remarque au texte, ne disposant que d'un matériel pas riche de source — ce sont les questions aux quelles nous ne sommes pas capables de donner une réponse.

[10] Isidorus, *Orig.* 15, 2, 43 Lindsay.

[11] J. L. Lydus, *De magistratibus populi Romani libri tres*, I 40, ed. R. Wuensch, Stutgardiae 1967.

[12] Ce qui prouvera la raison de Monsieur Neukirch qui voudrait corriger le texte en introduisant ⟨vel⟩ entre *togata* et *tabernaria* ce qui donne ⟨*togata* vel *tabernaria*⟩.

que ce même grammairien remarque ailleurs qu'il y a des gens qui appellent les *togatas* avec le nom de *tabernaria*. On trouvera dans le même groupe l'explication de Acro conclue dans le commentaire pour *Ars poetica* de Horatius, le vers 288: „Comoediarum genera sunt sex: stataria, motoria, praetextata, tabernaria, togata, palliata"[13], où *tabernaria* apparaît comme une variation indépendante. Remarquons par ailleurs dans cette énumération un critérium supplémentaire de classification: notamment celui par considération pour le caractère, la vivacité et le temps de l'action.

Pour compléter cette analyse des témoignages voyons le message du philosophe Seneca (*Epist.* 1, 8, 8); „Quam multi poetae dicunt, quae philosophis aut dicta sunt aut dicenda? Non attingam tragicos nec togatas nostras: habent enim hae quoque aliquid severitatis et sunt inter comoedias ac tragoedias mediae". A propos de *togata* Sénèque souligne en quelque sorte son caractère, certainement de point de vue du contenu et des motives.

Son opinion semble être confirmé par Fronto (*Epist.* 2,2): „Vel graves ex orationibus veterum sententias arriperetis, vel dulces ex poematis, vel ex historia splendidas, vel comes ex comoediis vel urbanas ex togatis, vel ex Atellanis lepidas et facetas". Car nous pouvons en effet retrouver des sentences plus sérieuses dans les fragments des *togatas*. Citons par exemple Titinius, Quintus, fr. II (ed. T. Guardí):

item uti eum oportet libertatem, qui sapit

ou peut-être *Setina* fr. XIII (ed. T. Guardi):

Sapientia gubernator navem torquet, non valentia

Nous pouvons dire pour résumer que les anciens manquaient de conséquence dans l'emploi des termes de *togata* et *tabernaria*[14]. Tantôt ils les distinguèrent, tantôt identifièrent; il est difficile d'expliquer cet emploi échangeable de ces deux termes. Il paraît vraisemblable que dans une certaine période les grammairiens anciens appliquaient le nom de *togata* avant tout dans son sens général pour réunir toutes les pièces dramatiques romaines – aussi bien les tragédies que les comédies. Car plus tard, afin de distinguer la comédie romaine indigène ils ont fini par lui attribuer le nom de *tabernaria* créé probablement par eux-mêmes. Il n'existe en effet aucune preuve que ce nom-là ait été généralement utilisé pour désigner la comédie indigène, comme nous le pouvons démontrer par contre au cas de la notion de *togata*[15].

---

[13] Comparez aussi G. Bassus, *gramm.* GLK VI, p. 274, 6: „poeseos genera sunt tria, actuale, narrativum, coniunctivum; actuale est quod Graeci drasticon dicunt, ubi poeta* lyrica, tragoedia, satyrica, praetextata, comoedia, tabernaria, Atellana, Rhintonica, mimica"; ibid. VI, p. 312, 8: „Epos sive dactylicum, epigramma, iambica, Lyrica, tragoedia, satira, praetextata, comoedia, tabernaria, Atellana, Rhintonica, mimica".

[14] Voire R. Tabacco, *Problema della „togata" nella critica moderna*, Bolletino di Studi Latini V 1975, p. 56.

[15] Citons par exemple l'énoncé de Horatius dans *Ars poetica* (v. 288): „vel qui praetextas vel qui docuere togatas". Aussi chez Cicero dans *Oratio pro P. Sestio* (v. „Simulans" d'Afranius 55, 118: „cum ageretur togata Simulans") et chez Horatius (dans *Epist.* 2, 1, 57: „dicitur Afrani toga convenisse Menandro") nous lisons de la *togata*. Aussi les énoncés de Sénèque (*Epist.* 1, 8, 8), Fronto (*Epist.* 2, 2), Varro (*l.l.* 5, 25), Svetonius (*Nero* 11, 4), Gellius (N. A. 10, 11, 8), Porphyrio (Hor. *Epist.* 2, 1, 57), Q. Serenus Sammonicus (v. 1037, 1038), Ausonius (78, 4), Macrobius (*sat.* 6, 1, 4), Isidorus (*nat.* 44, 4) etc. prouvent l'emploi ordinaire de ce terme.

Il faut remarquer que chez les auteurs anciens postérieurs la notion *togata* est perçue comme comédie romaine tandis que celle de *tabernaria* disparaît. On peut soupçonner d'autre part que si le terme de *tabernaria* avait été créé par les grammairiens, ces derniers-ci l'auraient expliqué d'une manière plus détaillée et nette. Par contre la distinction entre *togata* et *tabernaria* comme deux genres comédiens séparés paraît bien incompréhensible. Ces opinions des anciens pas claires, pas conséquentes et peu précises ont fait objet des études des chercheurs contemporains qui tentaient de les ranger et interpréter afin de déterminer l'essence de la comédie indigène romaine et de lui attribuer une place au cours du développement du drame romain.

Monsieur J. H. Neukirch[16], dont les opinions se trouvent exprimées dans l'ouvrage *De fabula togata Romanorum* divise les oeuvres dramatiques en observant leur matière grecque ou latine et de point de vue du genre comique ou tragique[17]. Le nom qu'il a trouvé meilleur pour désigner l'art comique indigène est bien celui de *tabernaria* pour le fait que l'action d'une telle comédie se situe d'après lui dans les *tabernes* — modestes maisons plébéiens. *Fabulae tabernariae* étaient ainsi adressées au plébéiens comme *trabeatae* cherchaient à distraire les équertrés.

Les remarques de Neukirch au sujet de togata ont soulevé une critique de la part de Monsieur E. Courbaud[18] qui a commencé à considérer le problème non pas par l'analyse du nom que le genre avait pris, mais par une analyse des fragments des textes. Une telle façon de procéder devait l'aider-comme il le souligne — à apprécier la conformité du nom au contenu. Monsieur Courbaud se mettait d'accord avec Neukirch en ce qui concernait l'attribution du terme *tabernaria* aux grammairiens qui l'auraient formé pour désigner la comédie latine indigène tandis que la notion *fabula togata* devait se référer à toute sorte des oeuvres scéniques au sujet italien ou latin. Il ne croit néanmoins pas que le nom de *tabernaria* ait été utilisé à volonté. Egalement met-il en doute certaines des conjectures de Neukirch prétendant que les corrections avancées d'une manière trop courageuse ont provoqué des conclusions dénuées de fondement chez les autres savants. Une considération pour les suggestions des conjectures de Neukirch a amené Monsieur M. Patin[19] par exemple à formuler des constatations trop hardies, notamment à déclarer *togata* et *tabernaria* comme deux genres comédiens différents. Les recherches faites par les deux savants mènent en effet à la même conclusion à savoir qu'il n'existe qu'une seule comédie sur le sujet latin, cette comédie, Monsieur Neukirch la nomme *tabernaria*, Monsieur Courbaud — *togata*.

Le problème a été considéré différamment par Monsieur Th. Mommsen[20]. Autant qu'historien il examinait les questions littéraires en les plaçant sur un fond politique et sociale. Tout en employant le terme de *togata* il ne l'attribuait qu'à la comédie — comédie italienne. Car il estimait que les pièces présentaient

---

[16] Neukirch, *o.c.* p. 3—69 (L'introduction).
[17] Confronter Neukirch, *o.c.* p. 57.
[18] Courbaud, *De comoedia togata*, Paris 1899, p. 30.
[19] M. Patin, *Études sur la poésie latine*, II, Paris 1833.
[20] Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, I (p. 908 et la suivante); II (p. 437 et la suivante), Berlin 1889.

non pas les Romains, mais leurs aliées. C'était alors – selon Monsieur Mommsen – la vie des petits villages latins gouvernés encore par les lois natales qui constituait le sujet des *togatae*[21].

Les savants contemporains qui examinaient le problème tout en prenant en considération les conclusions de Neukirch, Courbaud et Mommsen se demandent quel était le rôle que la *togata* devait jouer dans le développement du théâtre romain. Ils cherchent aussi à définir ce sous-genre de comédie.

Le nom de *togata* apparaît dans la plupart des travaux consacrés à l'histoire de la littérature romaine, tandis que celui de *tabernaria* n'y est pas mentionné. On ne trouvera point la notion de *tabernaria* chez Monsieur Fr. Leo[22] qui s'intéresse avant tout aux valeurs artistiques et littéraires de *togata*, ni chez Monsieurs V. Ussani[23], A. Rostagni[24] et I. Cazzaniga[25]. Là où les deux termes apparaissent, ils sont conçus comme synonimes[26].

Le problème de la terminologie a occupé Monsieur W. Kroll[27] dont l'opinion soutenait que le nom de *togata* avait été employé premièrement pour désigner toutes les oeuvres dramatiques romaines et que le nom de *tabernaria*, propre pour le genre comique, n'est pas sorti en dehors des travaux des grammairiens. Il croyait aussi que ce nom du genre dramatique romain n'a été formé que pour s'opposer à celui de *palliata*.

Les histoires de la littérature romaine rédigées par les savants allemands démontrent trois tendances de conçevoir le terme de *togata*: soit comme un nom général, soit comme un reflet lointain de Menandre ou de *palliata*, soit comme une marque de différenciation entre les oeuvres de Titinius et Afranius[28]. Il y a aussi ceux qui doutent si les deux termes *togata* et *tabernaria* se réfèrent à la même comédie romaine indigène (par exemple Monsieurs

---

[21] Mommsen l'explique par le fait que les Romains avaient mis beaucoup de temps pour se résoudre à introduire dans le théâtre les scènes de la vie des citoyens romains et tout ce qui y était lié. On sait très bien comment on se souciait des bonnes moeurs romaines et comment limitée était la liberté des poètes romains, enfin comment respectées étaient *Leges duodecim* qui ne permetaient pas écrire „des chants vilains". On se souvient bien de l'énoncé de Cicero sur ce sujet (*Rep.* 4, 10) et aussi comparez Horatius (*Sat.* 2, 1, 82 et *Epist.* 2, 1, 152–154). On connaît la tâche des édiles qui défendaient la dignité de la nation romaine ainsi qu'on connaît la peine sévère imposée à Naevius pour ses ataques contre les Metelli et les Scipiones. Comparez aussi Plautus *Persa* I 2, v. 76 et 77: „Sed sumne ego stultus, qui rem curo publicam, | ubi sunt magistratus quos curare oporteat?"

[22] Fr. Leo, *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin 1913, p. 374.

[23] V. Ussani, *Storia della letteratura latina. Nelle eta'repubblicana e Augustea*, Milano 1950², p. 160 et la suivante.

[24] A. Rostagni, *Storia della letteratura latina*, I, Torino 1964³, p. 338.

[25] I. Cazzaniga, *Storia della letteratura latina*, Milano 1962, p. 207 et la suivante. Les travaux polonais ne contiennent que des mentions courtes de *togata*, par exemple: K. Morawski, *l'Histoire de la littérature romaine au temps de la République*; M. Brożek, *l'Histoire de la littérature latine à l'antiquité*; puis L. Rychlewska le chapitre „Littérature romaine" dans *l'Histoire des littératures européennes* sous la rédaction de W. Floryan et du même auteur: *l'Histoire de la littérature romaine. La littérature de la période de la République.*

[26] Comparez les remarques de Madame Tabacco, *o.c.* p. 47.

[27] W. Kroll, *Togata*, RE VI A (1937), col. 1661.

[28] Par exemple S. Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur*, I, Leipzig–Berlin 1916⁶, p. 32; A. Klotz, *Geschichte der römischen Literatur*, Würzburg 1947, p. 10; M. Schanz-C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, I⁴, München 1927, p. 142; E. Bickel, *Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg 1961², p. 453 etc.

E. Bignone, *Storia della litteratura*, I, Firenze 1946, p. 517; J. Bayet, *Littérature latine*, Paris 1965, p. 93).

On rencontre d'une manière sporadique l'opinion qui traite *togata* et *tabernaria* comme deux différents sous-genres de comédie.

Le problème se présente d'une telle manière à Monsieur W. Beare[29], qui interprète la définition de „humiles homines" trouvée chez Diomedes autant que définition des personnages des pièces qualifiées *togata tabernaria*, personnages venant des „privatae domus quae olim [...] tabernae vocabantur". Pour soutenir son interprétation il s'appuit sur le poème d'Horatius (*Carm.* I 4, 13):

> Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
> regumque turris

où il prétend avoir trouvé une opposition entre „pauperum tabernas" et „regum turris"[30]. Une spécialiste italienne R. Tabacco tout en s'opposant aux opinions de Beare estime que les personnages des tabernaria — *humiles homines* — pouvaient aussi bien présenter simplement les gens d'une condition basse, sans fonction, qui occupaient des *privatae domus*[31]. L'explication fournie par Tabacco paraît bien juste — comme les spectacles romains nous en renseignent — aussi pour le fait que le contenu des pièces de ce genre n'aurait pas soumis l'auteur aux dangers d'une critique sévère de la part du censeur.

Une attitude complètement différente de celle représentée par Monsieur Beare a été adaptée par Monsieur Paratore[32] qui dans le nom de *tabernaria* trouve une autre forme de l'art, notamment celle qui devait précéder la naissance d'*Atellana* littéraire. Le terme de *tabernaria* semble indiquer — selon le savant italien — une liaison avec le peuple, ce qui contraste bien avec le caractère de *togata*. Celle-ci cependant n'aurait été qu'une tentative d'innovation scénique, innovation par rapport avec la comédie précédente — *palliata*.

Il ne faut pas non plus oublier l'article écrit par Monsieur A. Lesky[33] qui cherchait à définir le rapport entre les termes *togata* et *tabernaria* ainsi que les pièces leur attribuées. Les deux termes *togata* et *tabernaria* se trouvent référés au même genre de comédie. Outre la citation de Diomedes tirée de chez Varro[34] et considérée aussi par d'autre chercheurs, Lesky enrichit sa recherche par un fragment trouvé dans *De lingua Latina* de Varro, négligé jusqu'à présent et concernant le recul des Gaules de Rome et un complot traîné contre Rome par certains peuples voisins (édition Goetz-Schoel 1910): „Nonae Caprotinae, quod eo die in Latio Iunoni Caprotinae mulieres sacrificantur et

---

[29] W. Beare, *Crepidata palliata tabernaria togata*, Classical Review LIII 1939, pp. 166–168; et du même auteur *The Fabula Togata*, Hermathena LV 1940, p. 36.

[30] Il faut signaler que c'est Monsieur Courbaud (*o.c.* p. 5) qui a apprécié l'éxactitude de la définition des pièces nommées *tabernae* formulée par Diomedes et que cette définition-là est répétée chez Isidorus. Neukirch cependant niait l'apparition dans les scènes des *togatae tabernariae* des gens d'une seulement basse condition, remarquant qu'une ressemblance entre les deux énoncés — celle d'Isidorus et celle de Diomedes — n'aura pas d'importance.

[31] Tabacco, *o.c.* p. 48 et d'autres chercheurs.

[32] E. Paratore, *Storia del teatro latino*, Milano 1957, p. 196–202.

[33] A. Lesky, *Fabula crepidata*, Rheinisches Museum XCV 1952, p. 357–369.

[34] Diomedes, *gram.*, III: *De poematibus* „Graecas fabulas ab habitu aeque palliatas Varro ait nominari".

sub caprifico faciunt; e caprifico adhibent virgam. cur hoc, togata praetexta data eis Apollinaribus ludis docuit populum"[35].

Selon Lesky le terme *togata praetexta* paru dans le texte prouve chez Varro la présence d'un schéma de classification, schéma analogique à celui de Diomedes[36]. Lesky apperçoit chez Varro aussi une manque de conséquence dans l'emploi du terme de *togata* – celui-ci tantôt utilisé dans un sens large (*l.l.* 6, 18), tantôt pour désigner surtout les pièces d'Afranius (Ibid. 5, 25). Il est difficile de soupçonner chez Varro une erreur ou une manque de conséquence. Il faudra plutôt chercher une explication ailleurs d'autant plus que la tradition n'est pas unanime en ce qui concerne le terme de *togata praetexta*. L'édition de *De lingua Latina* par Monsieur R. G. Kent[37] basée sur Codex M[38] et sur *editio princeps* admet la variante *togata praetexta*. En acceptant une telle *lectio* il faudra croire qu'il s'agit dans le fragment de Varro de la toge garnie de pourpre et non pas d'un sous-genre de la tragédie romaine.

Selon notre opinion Varro employant le terme de *togata praetexta* ou *togata* avait suivi la tradition. Diomedes cependant lorsqu'il parlait de *togata* conçue dans le sens général, tout en se rapportant à Varro, pouvait le citer de mémoire ayant mal retenu l'énoncé de Varro et le contexte.

D'après Lesky il pourrait alors apparaître à côté de *togata* une pièce appelée *tabernaria* lequel nom soulignait l'apparition des éléments moins sublimes dans la pièce. On observera le reflet de ce phénomène chez Donatus qui dans les fragments tirés de *De comoedia* cités déjà, traite les termes *togata* et *tabernaria* comme deux variantes autonomes, avec un aut-aut alternatif, pour les considérer ensuite comme deux noms différents échangeables pour un seul genre: „togatae [...] quas nonnulli tabernarias vocant".

La liste de témoignages dont s'était servis Monsieur Lesky sera complétée par Monsieur V. Ussani (junior)[39]. Selon lui les énoncés telles que: Svetonius au sujet de *togata* d'Atta, Fronto sur „urbanae sententiae" dans les *togata*, Gellius citant trois fois la *togata* d'Afranius, puis les mentions de Sammonicus, Porfyrius, Ausonius, Servius, Macrobius, Hieronimus et Pseudo-Asconius ne témoignent que de l'emploi traditionel et universel pour le nom de *togata*, mis à part la terminologie savante obligatoire. Monsieur Ussani a analisé également la phrase alléguée déjà de Sénèque: „togatae nostras habent enim", et il a constaté que le philosophe, par considération à „aliquid severitatis" qui apparaît, comprend *togata* comme *genus medium* entre la comédie et la tragédie[40].

---

[35] Comparez G. Wissowa, *Caprotinae*, RE III (1899), col. 1552, et Tabacco, *o.c.* p. 52 (notice 100).

[36] Ce système, comme le croit Monsieur Lesky, a été probablement présenté par le savant Reatinus dans son travail *De poematibus* qui – écrit paraît- il après *De lingua Latina* – ne s'est pas préservé.

[37] Vol. I, London-Cambridge, Mass. 1938, p. 190 etc.

[38] Codex M = Cod. Guelferbytanus 896 du seizième siècle (?); Lectio *toga* a été introduit à <editio princeps> par Pomponius Laetus (s.l. e.a., probablement Roma 1471; mais les éditions de A. Spengel (fils) par exemple (Berolini 1885, p. 79) ou de G. Goetz et F. Schöll (reprint Amsterdam 1964) admettent lectio *togata*.

[39] V. Ussani (junior), *Per la storia del teatro latino*, I: *Su alcune testimonianze antiche*, Rivista di Cultura Classica e Medioevale X 1968, p. 141–167.

[40] V. Ussani (junior), *Per la storia del teatro latino*, II: *Seneca e la commedia togata*, Giornale Italiano di Filologia XXI 1969, p. 375–410.

Parmi les travaux des savants italiens, ceux de M. Cacciaglia[41] et R. Tabacco[42] méritent une attention particulière. M. Cacciaglia s'appuyant surtout sur le témoignage de Diomedes suggère que *tabernaria* n'est qu'un autre nom pour désigner la comédie nationale. Tabacco remarque à juste raison que pour expliquer le nom de *tabernaria* les chercheurs prennaient d'habitude pour texte de base le fragment d'Isidorus de Séville et aussi le fragment suivant trouvé dans *Expositio psalmorum* de Cassiodorus: „maiores nostri domos pauperum tabernas appellaverunt..."[43].

Sur cette base on a pris l'habitude de traduire le mot *taberna* par une petite maison plébéienne ou en lui attribuant un sens plutôt méprisant d'une chaumière, cabane ou baraque. Et c'est ici peut-être qu'apparaît une tendance à différencier *togata* et *tabernaria*. En ce qui concerne le fragment d'Isidorus cité ci-dessus, la savante italienne rejette l'interprétation présentée par Monsieur Neukirch. Elle met en doute le fait qu'Isidorus ait pu — dans le fragment analisé — songer à la comédie *tabernaria*. Elle se référe à l'explication du terme *tabernaria* donnée par M. Forcellini[44]: „Tabernaria est mulier, quae tabernam habet mercimonii cuius cumque exercendi causa, etiam in malam partem, sc. popa, item meretrix", pour alors comprendre le texte de la manière suivante: „Tabernae olim vocabantur aediculae plebeiorum parvae et simplices, in vicis axibus et tabulis clausae; unde et tabernariae, quod ibi (in tabernis) solebant (sc. tabernariae) considere", et non pas comme l'a proposé Monsieur Neukirch: „Tabernae [...]; unde et tabernariae, quod ibi (in tabernarias) solebant (sc. tabernae) considere". Tabacco ajoute aussi qu'il y a deux extraits chez Horatius (*Carm.* I 4, 13, mentioné déjà et *Ars poetica*, verses 225–230) qui pourraient prouver l'emploi méprisant du mot *taberna*, mais, comme elle le remarque à raison juste, le vers: „Pallida Mors aequo..." peut être compris de la façon à trouver les maisons des pauvres s'opposer aux palais des rois. La signification de *taberna* égalera alors à la signification générale de *domus*, comme l'explique D. Bo[45] (*Lexicon Horatianum*) tout en se référant à ce vers-là. S'il s'agit de l'autre vers, celui de *Ars poetica* „migret in obscuras", il est cité par ce même dictionnaire pour justifier l'emploi de *taberna* dans le sens de *taberna vinaria*. Dans ce cas-là *taberna* prendrait une signification spécifique provoquant une association plus avec un débit de vins qu'avec une habitation[46].

Madame Tabacco propose de prendre en considération aussi l'extrait de la lettre de Cicero (*Att.* 14, 9, 1): „sed quod quaeris quid arcessierim Chrisippum, tabernae mihi duae corruerunt reliquaeque rimas agunt; itaque non solum inquilini sed mures etiam migraverunt", estimé comme appartenant aux

---

[41] M. Cacciaglia, *Richerche sulla fabula togata*, Rivista di Cultura Classica e Medioevale XIV 1972, p. 207–245.

[42] Tabacco, *o.c.* p. 56.

[43] Je cite après Tabacco: Cassiod. *Expositio psalmorum* XIV 1 in C. C., S. L. XCVII, p. 133.

[44] Forcellini, *o.c.*, s.v. *taberna*.

[45] D. Bo, *Lexicon Horatianum*, Hildesheim 1966, s.v. *taberna*.

[46] Cette interprétation est rejetée par Monsieur Ussani (*Per la storia del teatro latino*, I, p. 157) qui dans l'interprétation donnée par Bo apperçoit une influence de Monsieur Rostagni (*Arte poetica di Orazio*, Torino 1930, p. 222) qui a traduit *obscuras tabernas* de Horatius comme des auberges obscures.

témoignages qui testifient du fonctionnement de ce mot-là dans le sens d'une habitation modeste, ce qui est l'opinion rejetée par Tabacco. Les mêmes observations se réfèrent au fragment de Varro (*l. l.* 5, 160) considéré par Monsieur K. Schneider[47] comme un exemple d'un logement modeste et non pas d'un boutique. Une base plus solide est garantie par un des fragments d'Ulpianus (*Dig.* L 16, 183): „Tabernae, appellatio declarat omne utile ad habitandum aedificium"[48], ce qui devrait confirmer l'hipothèse lancée par Tabacco d'après laquelle *taberna* signifie une sorte d'habitation romaine.

Monsieur T. Denès[49] qui est venu prendre part à la discusion soutient que le terme de *togata* pouvait théoriquement être employé pour désigner toute sorte de pièces dramatiques pas-grecques, mais qui pratiquement se limitait à la comédie. Denès estime que *tabernaria* est un synonime pour *togata* dans le sens de la comédie indigène: mais les *taberna* selon lui dans le latin ancien indiquaient des maisons privées, en particulier les habitations des gens pauvres, personnages typiques pour les *togatae*.

Monsieur A. Daviault[50] est cependant persuadé que le nom de *togata* a été utilisé dans un sens général — plus large — aussi bien que dans un sens plus étroit. Dans l'emploi ordinaire le nom de *togata* aurait été réservé uniquement à la comédie des moeurs romaines, et celui de *tabernaria* qui contenait une information spéciale concernant le cadre de l'action de la pièce n'aurait apparu que chez les grammairiens. Monsieur Daviault croit alors que *togata* dans le sens plus étroit désigne la comédie au sujet romain et que ce terme était le seul à être employé lorsque la comédie avait perdu sa popularité.

Nous avons présenté les résultats de la recherche des nombreux spécialistes qui cherchaient à détérminer la genèse de *fabula togata*. Les problèmes de la genèse sont — par leur nature — très difficiles; en cas de la comédie romaine indigène, le manque de sources anciennes, le manque total des travaux critiques et littéraires rapportant la recherche menée par les anciens dans ce domaine, enfin les textes ne conservés que fragmentairement redoublent encore ces difficultés. Dans cette situation-là les chercheurs recourent aux interprétations de ces quelques termes contenues dans les énoncés des grammairiens. Ils essayent aussi de trouver une réponse à la question „qu'était *togata*, et *tabernaria*, était-elle sa variante ou son synonime?".

L'opinion qui prédomine paraît être celle qui croit les termes *togata* et *tabernaria* se référer à la même comédie — la comédie romaine indigène, mais le terme employé généralement aurait été celui de *togata*. Les travaux des

---

[47] Schneider, *o.c.*, l'article *taberna*; Madame Tabacco se réfère à l'interprétation de cette lettre faite par D. R. Shackleton Balley (*Cicero's Letters to Atticus*, VI, Cambridge 1967) qui comprend le mot *taberna* comme une magazine ou une boutique.

[48] *Dig.* L. 16, 183. Comparez aussi *Pauli Exc. ex lib. Pomp. Festi*, p. 11 Lindsay, s.v. *adtibernalis*: „habitator continuae tabernae, quod genus domicilii antiquissimum Romanis fuisse testimonio sunt exterae gentes, quae adhuc tabulatis habitant aedificiis; unde etiam tecta castrensia, quamvis pellibus contegantur, tabernacula tamen dicuntur". Voire aussi Fest. *De verb. sign.*, p. 490, 19 L. s.v. *tabernacula*: „dicuntur a similitudine tabernarum; quae ipsae, quod ex tabulis olim fiebant, dictae sunt, non ut quidam putant, quod tabulis cludantur".

[49] T. Dénes, *Quelques problèmes de la fabula togata*, Bulletin de L'Association G. Budè, 4 série 1973 2, p. 194.

[50] A. Daviault, *Comoedia togata*. Fragments (Coll. G. Budè), Paris 1981, p. 1—37 (l'introduction).

chercheurs se ramènent en principe à l'interprétation des énoncés des trois théoriciens romains de la littérature – Horatius, Quintilianus et Diomedes[51] – qui sans aucun doute étaient influencés par les théoriciens grecs comme Plato, Aristoteles et les savants d'Alexandrie. C'est ce qui explique la tendance à traiter parallèlement les genres et leurs variantes dans les deux littératures.

L'évolution sémantique du terme *fabula togata* a passé, comme nous le supposons, par les étapes suivantes: Au moment où le nom *togata* est devenu une notion supérieure pour désigner chaque pièce romaine – aussi bien tragique que comique – il s'est présenté la necessité de créer un terme nouveau pour nommer la pièce dont l'action se déroulait dans un milieu romain, un terme qui se serait opposé à la tragédie nationale romaine *fabula praetexta*. Cette place vide dans la terminologie a été remplie par le terme nouveau *fabula tabernaria*. Et à partir de ce moment une confusion se produisait constamment, à savoir on employait le terme de *togata* dans le sens d'une notion supérieure, soit *togata* signifiait *praetexta*, soit sa signification égalait à celle de *tabernaria*.

Wrocław

---

[51] Voire: S. Stabryła, *Rzymska krytyka i teoria literatury. Wybór,* (*La critique et théorie romaines de la littérature. Choix*), Kraków 1983, p. IV–CXL, et du même auteur: *De antiquorum doctrina genologica quaestiones selectae*, Universitatis Iagellonica Acta Scientiarum Litterarumque DCXXXV, Schedae litterariae fasc. XLVI, p. IV–CXIII (l'introduction), Warszawa–Kraków 1982, et aussi *Aristoteles, Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, (*Aristote*, *Poétique*, trad. et ann. H. Podbielski), Wrocław 1983, pp. IV–CIV (l'introduction), BN II 209.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

DIDO, DIANA, AND PENTHESILEA: OBSERVATIONS ON THE QUEEN'S FIRST APPEARANCE IN THE "AENEID"

By

JAKUB PIGOŃ

A major figure's first appearance in a literary work should be considered with care: it usually sheds some light on the role the person in question will play later on in the narrative and gives some hints on his or her personality and future fate. Dido's introduction into the narrative of the *Aeneid* seems to confirm this observation: undoubtedly, Vergil is at pains to lay special emphasis on her first appearance. For one thing, he makes Venus bring her into the poem and describe her past ordeal before the queen enters the narrative as such (1, 340 ff.); for another, he marks her actual appearance with a simile which, as we shall observe soon, far from being merely ornamental, plays a very significant role at this juncture. Let us look at the text itself (1, 494–508):

N(arrative) I Haec dum Dardanio Aeneae miranda videntur,
dum stupet obtutuque haeret defixus in uno,
regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
incessit magna iuvenum stipante caterva.
S(imile) Qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
exercet Diana choros, quam mille secutae
hinc atque hinc glomerantur Oreades; illa pharetram
fert umero gradiensque deas supereminet omnis
(Latonae tacitum pertemptant gaudia pectus):
N II talis erat Dido, talem se laeta ferebat
per medios instans operi regnisque futuris.
Tum foribus divae, media testudine templi,
saepta armis solioque alte subnixa resedit.
Iura dabat legesque viris, operumque laborem
partibus aequabat iustis aut sorte trahebat ...

We should note, firstly, that we look at Dido, in a sense, through Aeneas' eyes (although the description seems objective: Aeneas' presence is limited to the *dum*-clause). The scene, we remember, takes place in Juno's temple in

Carthage; Aeneas is there, admiring the wall pictures with episodes from the Trojan war (hence *stupet*, etc.). Secondly, it is worth pointing out that the *tertium comparationis* of the Diana-simile is somewhat weak: what is common to the narrative and the simile is first and foremost the picture of an extraordinary woman (a beautiful queen/a powerful goddess) in the midst of attendants (courtiers/Oreads). That is not to say that there are no minor correspondences between the two: e.g., the reference to weapons: "pharetram fert umero" (500 f.) ~ "saepta armis" (506; but the latter only occurs after the antapodosis, so the correspondence here is indirect[1]). My point however, is, that the main correspondence, upon which the simile is hinged, is not, in itself, particularly illuminating. Thirdly, we must confront the Vergilian passage with its literary model, the Artemis-simile in Homer, *Odyssey* 6, 102–109 illustrating Nausicaa playing ball with her companions on the beach where Odysseus is asleep:

οἵη δ' Ἄρτεμις εἶσι κατ' οὔρεα ἰοχέαιρα,
ἢ κατὰ Τηΰγετον περιμήκετον ἢ Ἐρύμανθον,
τερπομένη κάπροισι καὶ ὠκείῃς ἐλάφοισιν·
τῇ δέ θ' ἅμα νύμφαι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο,
ἀγρονόμοι παίζουσι, γέγηθε δέ τε φρένα Λητώ·
πασάων δ' ὑπὲρ ἥ γε κάρη ἔχει ἠδὲ μέτωπα,
ῥεῖά τ' ἀριγνώτη πέλεται, καλαὶ δέ τε πᾶσαι·
ὣς ἥ γ' ἀμφιπόλοισι μετέπρεπε παρθένος ἁδμής.

As Aulus Gellius informs us (9,9, 14–17), a prominent ancient scholar passed a severe judgement on the Vergilian passage: "memini audisse me ex Valerii Probi discipulis, docti hominis et in legendis pensitandisque veteribus scriptis bene callidi, solitum eum dicere nihil quicquam tam inprospere Vergilium ex Homero vertisse quam versus hos amoenissimos, quos de Nausicaa Homerus fecit". This criticism, we may add, has been renewed by some modern scholars, including R. Heinze and A. Cartault[2]. As for Probus himself, he formulates four particular criticisms.

(1) The dramatical situation in Vergil is completely different from that in Homer: in the *Odyssey* Nausicaa playing merrily with her companions in an isolated place is compared to Artemis hunting on the mountain hills amongst rural goddesses; in Vergil, on the other hand, we have Dido pacing solemnly in the centre of the city surrounded by the Tyrian elders. Accordingly, the simile, well fitted to the narrative in Homer, is absolutely out of place in Vergil.

---

[1] For this and other similarities see D. West, *Multiple – Correspondence Similes in the Aeneid*, JRS LIX 1969, p. 44.

[2] R. Heinze, *Virgils epische Technik*, ²Leipzig – Berlin 1908, p. 119 n. 1 ("nicht glücklich"); A. Cartault, *L'Art de Virgile dans l'Énéide*, I, Paris 1926, p. 123 f. ("la comparaison est mal ajustée. En empruntant des éléments à des ensembles très différents de ceux qu'il construit, Virgile n'a pas toujours réussi à les adapter"). For other references see R. Rieks, *Die Gleichnisse Vergils*, ANRW II 31.2 (1981), p. 1035 f. On the other hand, Vergil was defended even in antiquity. Note Servius on *Aen.* 1, 497: "STIPANTE CATERVA ad hoc tantum sequens pertinet comparatio, quam vituperant multi, nescientes exempla vel parabolas vel comparationes adsumptas non semper usquequaque congruere, sed interdum omni parte, interdum aliqua convenire".

(2) In Homer, Artemis' predilection for hunting is suitably expressed; Vergil says nothing about hunting yet he mentions *pharetra*.

(3) Homer's Leto sincerely and deeply rejoices in her daughter's beauty whereas Vergil's *pertemptant* suggests sluggish and superficial joy (an extremely curious idea: for the meaning of *pertemptant* here see *OLD* s.v., 2).

(4) The Roman poet leaves out *Od.* 6, 108 although precisely this line gives the most splendid praise of Nausicaa's beauty.

Undoubtedly, the first reproach is the most serious one; we must admit, moreover, that it is not easy to refute it[2a]. (We may recall now our previous observation on the relative weakness of the *tertium comparationis* in Vergil's simile: in Homer the case is different)[3]. Attempts to do so, however, have been made. Viktor Poeschl, in his admirable discussion of the Diana-simile[4], has shown that the Roman poet modifies the Homeric image by changing the function of the goddess: she is no longer a huntress (even in Homer she is not depicted as actually hunting) but someone endowed with royal dignity, someone who guides others (see esp. "exercet Diana choros quam mille secutae"[5]). The fact that it is the temple which Dido enters is suitably emphasized by Vergil's replacement of Diana's hunting-grounds: no longer Mt. Taygetus and Mt. Erymanthus but the neighbourhood of the river Eurotas in Sparta and Mt. Cythnus in Delos – places of the cult of the goddess. Moreover, the passage should be seen in a wider context of the hunting imagery in *Aen.* I and IV: first of all, it must be taken together with the Apollo/Aeneas simile in 4, 141–150[6], then with the two other "hunting" similes (Venus/a huntress, 1, 314 ff.; Dido/ a wounded deer, 4, 68 ff.[7]). The real hunting expedition at the beginning of *Aen.* IV (which ends, we remember, with Dido and Aeneas finding themselves together in a cave) is also extremely important from this point of view: the motif of hunt in the Diana-simile (the reference to *pharetra*, criticised by Probus) can thus be seen

---

[2a] For a different opinion on Probus' judgement see W. Clausen, *Virgil's Aeneid and the Tradition of Hellenistic Poetry*, Berkeley – Los Angeles 1987, p. 132 n. 13 ("though taken seriously by some, Probus' criticism has merely a historical value as indicating ... how dull and unimaginative literary instruction must have been in the Roman classroom") and R. Glei, *Von Probus zu Pöschl: Vergilinterpretation im Wandel*, Gymn. XCVII 1990, p. 321–340, esp. 326 (his paper gives an interesting survey of the changing attitudes towards the Vergilian passage from antiquity to our times – even beyond Poeschl).

[3] Compare ἔπαιζον (6, 100) in the narrative and παίζουσι (6, 106) in the simile.

[4] V. Poeschl, *Die Dichtkunst Virgils. Bild und Symbol in der Aeneis*, ³Berlin – New York 1977, p. 84 ff.

[5] For the discussion of the meaning of *exercet choros*, corroborating Poeschl's conclusions, see M. Cantilena, *Una similitudine Virgiliana* (*Aen. I 498–502*), Ommagio a Piero Treves, Padova 1983, p. 57–70 (*exercet choros* = ἐξάρχουσα χορούς, *Hymn.Hom.* 27, 18).

[6] The resemblance between the two is remarkable. Note esp. "exercet choros/instauratque choros"; "per iuga Cynthi/iugis Cynthi"; "gradiens/graditur"; "pharetram fert umero/tela sonant umeris" and (in the narrative) "pulcherrima Dido/ipse ... pulcherrimus".

[7] The deer, significantly, has been wounded by a "pastor ... nescius". Compare "inscius ... pastor" (2, 307 f.) occurring also in a simile – his counterpart, in the narrative, is Aeneas. The two similes are emphatically placed at the beginning of Aeneas' troubles in, respectively, Carthage and Troy. In both cases, Aeneas is unaware of his near future. It seems that the similes point to that parallelism between *Aen.* II and IV (i.a. the parallelism of Aeneas' situation and conduct) which has been excellently depicted by B. Fenik, *Parallelism of Theme and Imagery in Aen. II and IV*, AJPh LXXX 1959, p. 1–24.

as a prefiguration of the event which marks the starting-point of Dido's plight.

Finally, Poeschl has acutely observed that the Dido passage should be connected with that immediately preceding it: the description of the temple pictures (studied in admiration, as we have seen, by Aeneas) ends with the image of Penthesilea, the queen of the Amazons (1, 490–493):

E(kphrasis) Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis
Penthesilea furens mediisque in milibus ardet,
aurea subnectens exsertae cingula mammae,
bellatrix, audetque viris concurrere virgo.

"Eine innere Vorbereitung" – he writes – "des Auftretens der Dido ist in der Amazonenkönigin zu sehen, die aus diesem Grunde die Folge der Bilder aus dem trojanischen Kriege beschliesst (I 490 ff.). Sie bildet gleichsam die Überleitung zu der heldenhaften Königin: Penthesilea und Dido ('dux femina facti') gehören innerlich verwandten Bereichen des Mythos an"[8].

This observation seems to be of paramount importance for the interpretation of the Dido-Diana passage[8a]. Before we go more deeply into the question let us look for a moment at the ἔκφρασις itself. As R. D. Williams has shown[9], it is carefully constructed in order to stress two dominant motifs: Trojan doom and Greek cruelty. The two reach their climax at the scene of Priam ransoming the body of Hector (485: "tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo ..."), there then follow three images completing the ἔκφρασις (of Aeneas himself, of Memnon, and of Penthesilea) when the tension decreases. "If we ask why the description does not end at its climax, we shall find much of the answer by relating the descriptive episode to the narrative technique of the poem. The tension has to be lessened for the transition to Dido's appearance. We must be brought away from the heart of Troy's tragedy, symbolized in Hector and Priam, by a diminuendo effect, still relevant but less intense". Memnon and Penthesilea, Williams continues, bring in something exotic and quasi-unreal into the whole passage. As to Penthesilea herself, placing her at the very end of the description can be compared to closing the catalogue in *Aen.* VII with Camilla.

The Penthesilea image, we should observe, is remarkable and is so not only because it is the last item in the description. For one thing, it is comparatively long (four lines as against one line for Aeneas and one for Memnon) although placed by Vergil after the dramatic climax of the ἔκφρασις. For another, and more to the point, it is introduced somewhat abruptly with no words suggesting any connexion with preceding images or emphasizing the presence of Aeneas although such words occur in all other scenes (note 466: "videbat"; 469: "nec procul hinc"; 470: "agnoscit"; 474: "parte alia"; 479: "interea"; 485: "tum... gemitum dat"; 487: "conspexit"; 488: "agnovit"). We have the

---

[8] Poeschl, *o.c.* p. 87 n. 101 (see also 179; 197).

[8a] For similar opinions on Penthesilea and Dido see G. Williams, *Technique and Ideas in the Aeneid*, New Haven – London 1983, p. 68 f.; G. B. Conte, *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets* (Engl. transl.), Ithaca – London 1986, p. 194 f.; Clausen, *o.c.* p. 18; R. O. A. M. Lyne, *Further Voices in Vergil's Aeneid*, Oxford 1987, p. 136 n. 57.

[9] R. D. Williams, *The Pictures on Dido's Temple*, CQ X 1960, p. 145–151, esp. 148 ff.

impression, therefore, that the image stands on its own, without much relation to the ἔκφρασις as such. In my opinion, this is done to draw our attention to it and, consequently, to make us anxious to find out its significance at this particular place. If, with Poeschl, we link Penthesilea and Dido, this significance becomes clear.

The passages under examination give us an insight into Vergil's technique in the arrangement of his material. We are dealing here with an interesting instance of the inner tension between two passages standing side by side but outwardly unconnected with each other. In Vergil, an implicit link (whether of contrast or of similarity) between two independent pieces of narrative is not infrequent[10] but here the device is more elaborate: the link is not between two different pieces of narrative but between the narrative proper and the ἔκφρασις[11], i.e. it connects two different levels of expression.

It seems that the link between the Penthesilea and Dido passages is somewhat stronger than that of "innere Vorbereitung" of the one by the other. In fact, some inner connections between the two have been pointed out by R. W. B. Lewis[12] (remarkably not a professional classicist himself); we shall return to some of his important conclusions presently. More recently, Rudolf Rieks has shown that "die vier in klimaktischer Ordnung stehenden Bildphasen: Penthesilea (490–493) – Dido (494–497) – Diana (498–502) – Dido (503–504), sind zu einem Triptichon jugendlich prangender Frauenschönheit gefügt. (...) Die beiden rahmenden Gleichnisbilder wetteifern miteinander und ergänzen sich, um die Wirkung des mittleren Bildes, der Didoerscheinung, zu steigern"[13].

Now Rieks is surely right in connecting the four images (abbreviated here to E, N I, S, N II), not only the first two; yet I have serious doubts as to whether it is precisely the "jugendlich prangende Frauenschönheit" which is thus stressed. The role of the triptych seems to me different; let me, however,

---

[10] See, e.g., *Aen.* 3, 13–68 (the Polydorus episode) and 69–83 (Aeneas' arrival at Delos): the later passage contrasts sharply with what goes before (sorrow and gloom/hope and joy – see R. D. Williams on *Aen.* 3, 69 f.); the contrast is made more explicit by common motifs (so, "vittae" 64 ~ 81; "sacer" 57, 67 ~ 81; "hospitium" 15, 61 ~ 83). The device, we may add, is not limited to Vergil. It is frequently used, for example, by Tacitus in his attempts to arrange disparate elements of the annalistic narrative into a logical or psychological unit (see, e.g., E. Koestermann on *ann.* 2, 62, 1; A. J. Woodman, CQ XXII 1972, p. 150–158 on *ann.* 4, 57–67; C. J. Classen, Mnem. XLI 1988, p. 113 on *ann.* 15, 32 f.).

[11] We may compare the lengthy ἔκφρασις in Catull. 64: some scholars argue that there is a clear link between it and the narrative (two stories of love, one happy and the other unhappy, two different visions of the union of god and man); "whether that was the pattern that Catullus intended we cannot say without a fuller knowledge of its hellenistic background" (*Catullus, A Commentary* by C. J. Fordyce, Oxford 1978, p. 274).

[12] R. W. B. Lewis, *On Translating the Aeneid: Yif that I Can*, [in:] *Vergil. A Collection of Critical Essays*, ed. by S. Commager, Englewood Cliffs 1966, p. 41–52, esp. 49 ff. (originally published in 1961).

[13] Rieks, *o.c.* (see n. 2 above), p. 1038. Note also his general remark: "Die seit der Antike übliche Zitierung von Gleichnissen mit dem Anfangsvers der Protasis darf uns heute den Blick dafür nicht mehr verstellen, dass die Interpretation die gesamte Kompositionseinheit zu umfassen hat, die von einem Gleichnis geprägt wird". Curiously enough, Rieks does not know Lewis' paper (he even writes that "der eigentliche künstlerische Griff Vergils ist bisher noch nicht durchschaut worden"). Moreover, it is not listed in W. Suerbaum's (otherwise admirable) bibliography *Hundert Jahre Vergil-Forschung*, ANRW II 31. 1 (1980), p. 3–358.

postpone presenting my opinion till the end of these remarks. Before that, it is advisable to point to some of the links between E, N, and S in more detail.

First, E and N (and, indirectly, S) are subtly connected by the person of the beholder. As was said at the beginning of this paper, we see Dido through Aeneas' eyes. It is he, too, who looks at the temple pictures, including that of Penthesilea. Dido presents herself to Aeneas' mind in a similar way to Penthesilea the impression the Carthaginian queen made on him is stimulated by the impression evoked by the queen of the Amazons.

We have already noted, too, the relative weakness of the *tertium comparationis* of the Dido/Diana simile (as compared, for instance, with its Homeric model). Now we have to note that Dido's appearance is marked by not one but two similes, the Penthesilea passage being, in a sense, an implicit simile to be presently strengthened by the explicit one[14]. In such a case, the *tertium comparationis* becomes considerably stronger since it dominates now not two but three images. For the picture of an extraordinary woman in the midst of attendants is common for E, too: "ducit Amazonidum ... agmina ... Penthesilea ... mediisque in milibus ardet". Furthermore, weapons are common to E, S, and N (or, more precisely, N II — see p. 46) although in E they are not referred to explicitly (the queen of the Amazons surely cannot be imagined without them).

So far the features link all three images together. More interesting, perhaps, from our point of view are the links between, respectively, E and N (and) E and S.

I. E and N (S excluded):

(a) the queen (of the Amazons) is paralleled by the queen (of Carthage)

(b) both women perform activities which are not womanly but should be (so it seems) restricted to men: "audetque viris concurrere virgo" (493) ~ "iura dabat legesque viris" (507)

(c) both women were forced (though for different reasons) to leave their countries[15]

(d) "mediisque in milibus ardet" (490) ~ "se laeta ferebat per medios" (503).

II. E and S (N excluded):

(a) Penthesilea is the queen of the Amazons, devout worshippers of Diana (Dido's favourite goddess, on the other hand, is Juno)

(b) both Penthesilea and Diana are known as excellent archers (that is another reason, apart from that given by Poeschl, for the reference in S, criticised by Probus, to *pharetra*)

(c) the great number of Oreads referred to in S seems strange and has

---

[14] See Lewis, *o.c.* p. 50.

[15] See, for Penthesilea, Diod. Sic. 2, 46: Πενθεσίλειαν ... φόνον δ'ἐμφύλιον ἐπιτελεσαμένην φυγεῖν ἐκ τῆς πατρίδος διὰ τὸ μύσος. According to Quint. Smyr. 1, 21 ff. (see also Servius on *Aen.* 1, 491) she accidentally killed (intending to kill a stag) her own sister, Hippolyte. This particular aspect of Penthesilea's story was probably the subject of a tragedy, written by an unknown author, of which one fragment has survived (see O. Ribbeck, *Scenicae Romanorum poesis fragmenta*, I², Lipsiae 1871, p. 234).

caused some puzzlement among scholars[16]; it appears to me that "mille ... Oreades" should be regarded as an echo of "mediisque in milibus ardet"

(d) "ducit ... agmina ... Penthesilea" (490 f.) ~ "exercet Diana choros" (499): perhaps another reason for accepting the identification *exercere* = *ducere* assumed by Poeschl and discussed by Cantilena (see n. 5 above)[16a].

Having thus shown parallels between the three passages we are more inclined to treat, with Rieks, E, N, and S as a triptych the function of which is, beyond doubt, to emphasize its central panel. However, the significance of the two flanking images should not be diminished. Now, despite the similarities listed above, we have to admit that the general image evoked by E is quite different from that suggested by S. On the one hand, there is the woman warrior leading her troops into battle and furiously thrusting forward to fight and kill; on the other, the goddess leading the dances of the Oreads and pacing solemnly (*gradiens*) through her cult places (see Poeschl): to the Carthaginian queen, it seems, the comparison with Diana is much more suitable than the (implicit) comparison with Penthesilea.

The truth, however, is different. The picture of Penthesilea is strikingly relevant to Dido: it reveals her future as the Diana-simile emphasizes her present condition. Both Penthesilea and Dido will soon be dead: the Amazon will meet her fate mortally wounded by Achilles, falling in love with the dying queen; the Carthaginian will die from her own hand, the reason being her love, now impossible, for Aeneas[17]. Moreover, in the line:

Penthesilea furens mediisque in milibus ardet

two words are brought into prominence, owing to their particularly marked metrical position: "furens", immediately before the caesura, and "ardet", at the end. Here, they have, naturally, military connotations but we should bear in mind that the imagery of rage and fire plays a very significant role in the story of Dido. It illustrates the queen's emotional state in its various stages: after falling in love with Aeneas, after detecting his intention to forsake her, after determining to die[18]. Some traces of the fire imagery can already be found at the end of *Aen.* I (673 f.: "cingere flamma reginam meditor"; 713 f.: "ardescitque tuendo Phoenissa") yet it is particularly in *Aen.* IV that rage and fire (as relating to Dido) figure most prominently (in sum, eleven references to

---

[16] "... quant aux Mille Oreades ... c'est une de ces hyperboles par lesquelles Virgile donne aux choses une grandeur conventionelle" (Cartault, *o.c.*, I, 123). "Die Zahl der Oreaden ist ausserordentlich gross (mille!). Am Gefolge erkennt der Römer Würde und Ansehen der begleiteten Person" (L. Schley, *Vergils Homerisieren in der Aeneis*, Wiss. Zeitschr. d. Univ. Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Jahrg. 1952/1953, H. 3, p. 96). The question was touched upon in antiquity by Servius: "MILLE finitus numerus pro infinito; nam de nympharum numero varia est opinio".

[16a] Note also "lunatis ... peltis" with Diana as the goddess of the moon (K. Stanley, AJPh LXXXVI 1965, p. 276 n. 28: "[the] lunate shields become emblematic in this context").

[17] See Lewis, *o.c.* p. 50. He also points to a remarkable verbal parallel: "aurea subnectens exsertae cingula mammae" (1, 492) ~ "aurea purpuream subnectit fibula vestem" (4, 139 – Dido is going hunting; note also in that passage: "magna stipante caterva", 136; "pharetra", 138).

[18] See Lewis, *ibid.*: "When *furens* and *ardet* are associated with Dido in Book 4, they represent not (as with Penthesilea) the flaming heroics of a virgin warrior – but the sexual fires of a woman raging with physical passion". Yet the two epitomize the whole of Dido's conduct in *Aen.* IV, not just her love to Aeneas (see next note).

her rage, nine to the fire of her passion)[19]. Most interesting, from our point of view, are passages where the two are combined (as in the Penthesilea passage):

68 f.: uritur infelix Dido totaque vagatur
urbe furens
101: ardet amans Dido traxitque per ossa furorem
696 f.: nam quia nec fato merita nec morte peribat
sed misera ante diem subitoque accensa furore[20].

So, the rage and fire of Dido (in all their aspects) are foreshadowed by the rage and fire of Penthesilea: the picture of the Amazonian queen gives us that insight into Dido's future and latent facets of her personality which is absolutely unimaginable from the point of view of the Diana-simile.

Diana and Penthesilea represent, therefore, two sides of Dido's position and personality: one bright, the other dark. For Aeneas, only the former is visible now: it is foremost in his mind that the queen is likened to the goddess. The latter, however, will be revealed presently, it will dominate the whole picture and culminate in Dido's tragedy. Aeneas is unaware of that but the reader is not. In other words: S represents the present as E represents the future; strikingly, it is in connection with S (namely in the antapodosis) that the explicit reference to the future is made. The words: "instans operi regnisque futuris" (504) are thus full of tragical irony: the reader knows very well what that future will be[21].

Finally, let us come back for a moment to Homer and Nausicaa. The Vergilian imitation suggests a relation of some kind between Nausicaa and Dido: the girl, so it seems, is yet another person juxtaposed with the Carthaginian queen. Now it has been pointed out that it was impossible for Vergil to make use of Nausicaa in his picture of Dido (Dido is, after all, a widow and Aeneas knows about this from Venus before he meets her). The Carthaginian episode of the *Aeneid* bears some resemblance, on the other hand, to the *Argonautica* of Apollonius (note esp. 3, 6–166; 275–366): it is

---

[19] Rage: 65; 69; 91; 101; 283; 298; 433; 465; 501; 548; 697. Fire: 2; 54; 66; 68; 101; 300; 364; 376; 697. "In IV the image of fire centers chiefly around Dido, where it possesses a threefold significance. It represents, first, her love for Aeneas, then her subsequent hatred, real or imagined, and finally reaches through the interplay of these two extended metaphors, its climax in the queen's burning pyre where the fire images both from II and IV converge into a single scene which bears the accumulated impact of the dominant image" (so Fenik, *o.c.* p. 13). For the significance of the fire/flame imagery in Vergil (particularly in *Aen.* II) see also B. M. W. Knox, *The Serpent and the Flame: The Imagery of the Second Book of the Aeneid*, AJPh LXXI 1950, p. 379–400, and F. F. Schwarz, *Fumat Neptunia Troia. Vergils Feuerzeichensprache im zweiten Buch der Aeneis*, Festschrift für Robert Muth, Innsbruck 1983, p. 443–461. As to *furor*, see brief but important remarks by W. A. Camps, *An Introduction to Virgil's Aeneid*, Oxford 1969, p. 40 (another person of whom the word is used in the *Aeneid* is, notably, Turnus).

[20] Note also 4, 376 ("heu furiis incensa feror!"). Interestingly, rage and fire appear together in a simile in 4, 670 where Dido's fall is compared to that of a captured city. "Flammae furentes" devastate the city as the (metaphorical) fire and rage destroy the queen.

[21] Compare 1, 712: "praecipue infelix, pesti devota futurae" ("infelix" corresponds to "laeta", 503).

clear that Dido will become a second Medea rather than a second Nausicaa[22]. As Georg Nicolas Knauer has put it: "Vergil hat ganz offensichtlich diese Szenenfolge aus den *Argonautika* mit der aus der *Odyssee* verbunden, weil Nausicaa, die in der *Odyssee* kein solches 'eigenes' Schicksal hat, nicht zur Dido werden konnte, selbst wenn sie hoffen mochte, Odysseus zu gewinnen. Dementsprechend lässt sich denn auch mit einer Ausnahme kein Einzelzug finden, den Vergil von Nausicaa auf Dido übertragen hätte" (my emphases)[23]. This one exception, we must add, is precisely the Diana-simile.

Imitating Homer at this particular point seems to me highly remarkable. Dido appears for the first time in the narrative, there follows the Diana-simile which, as the reader knows, is taken from the *Odyssey*. The suggestion is, therefore, that Dido is like Nausicaa, as Aeneas is like Odysseus. The suggestion, however, proves itself totally false: the following story bears no relation whatsoever to the Phaeacian episode in Homer. The bright colours of the *Odyssey* are replaced by dark ones, Nausicaa leaves the scene. And all this is known to us from the very beginning since we have, just before the pictures of Dido and Diana, that of the queen Penthesilea – "Penthesilea furens mediisque in milibus ardet". The whole tragedy of Dido, the contrast between the respectable present and the woeful future is epitomized in this short passage[24].

Wrocław

---

[22] For a list of parallels and discussion see W. W. Briggs, *Virgil and the Hellenistic Epic*, ANRW II 31. 2 (1981), p. 959–969. It is important to bear in mind that we have, in Apoll. *Arg.* 3, 876–886, a comparison of Medea (leaving the city to meet Jason) to Artemis: "es lässt sich zweifelsfrei nachweisen, dass Vergil in seinem Diana-Gleichnis nicht nur Homer, sondern auch Apollonios benutzt hat" (Glei, *o.c.* p. 337). Similarly, Jason is compared to Apollo (1, 307–310), as Aeneas is in the Aeneid (see p. 47 above). See also B. Otis, *Virgil. A Study of Civilized Poetry*, Oxford 1963, p. 72 ff., and Clausen, *o.c.* p. 15ff.

[23] G. N. Knauer, *Die Aeneis und Homer. Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*, Göttingen 1964, p. 155.

[24] My thanks are due to Dr S. J. Harrison (Corpus Christi College, Oxford) for his valuable and penetrating criticism. Needless to say, the responsibility for any faults and misconceptions remains entirely my own.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

DIE STOISCHE UNTERSCHEIDUNG ZWISCHEN ΤΕΛΟΣ UND ΣΚΟΠΟΣ IN DEN PHILOSOPHISCHEN SCHRIFTEN VON SENECA

Von

SŁAWOMIR WYSZOMIRSKI

Die Unterscheidung zwischen τέλος und σκοπός bildet eine von den mehr interessanten Fragen der stoischen Philosophie, die leider nicht endgültig und erschöpfend erklärt und kennengelernt wurden. Die Ursache unseres unvollständigen Wissens zu dem Thema ergibt sich aus der Tatsache, daß der ganze literarische Nachlaß der Älteren und Mittleren Stoa bis zu unserer Zeit nicht überdauert hat. Der erste Autor, chronologisch gesehen, bei dem eher von dem Zusammenhang als von dem Unterschied zwischen τέλος und σκοπός ("summum bonum und propositum") gesprochen wird, ist Cicero. Er bedient sich der beiden Begriffe erst dann, wenn er alle möglichen Definitionen des höchsten Guts in der Auffassung von Karneades darstellt (sogenannte *Carneadia divisio*, s. *de fin.* 5, 7, 16–20). Der nächste Schriftsteller, bei dem wir die Anwesenheit der stoischen Differenzierung zwischen τέλος und σκοπός erwarten könnten, ist L. Annaeus Seneca, desto mehr, als er sich selbst für einen Stoiker hielt. In seinen Schriften finden wir jedoch keine solchen Stellen, an denen er sich mit der Erklärung des Unterschieds zwischen den beiden Begriffen beschäftigt hätte. Als ob es nicht genug wäre, haben wir dazu keine Sicherheit, ob er überhaupt eine solche Unterscheidung befürwortet hat, und ob er sie wirklich in seiner moralischen Philosophie berücksichtigt hat. Angesichts der hier auftauchenden Zweifel scheint es interessant zu sein, in den Schriften Senecas mögliche Spuren der Differenzierung *telos* — *skopos* zu finden, und die Stellungnahme Senecas zu dieser Aufteilung zu bestimmen. Dieser Aufgabe möchte ich mich auch in dem vorliegenden Artikel zuwenden.

Die komplizierte Geschichte der stoischen Definition von σκοπός, in der Bedeutung des beabsichtigten Ziels, und von τέλος, in der Bedeutung des erreichten Ziels, behandelt genau Roswitha Alpers-Gölz[1]. Ich schränke mich hier also nur auf die für uns wichtigsten Probleme ein. Aus den aufbewahrten Fragmenten von Schriften des stoischen Denkens folgt nämlich, daß die

---

[1] R. Alpers-Gölz, *Der Begriff* ΣΚΟΠΟΣ *in der Stoa und seine Vorgeschichte*, Spudasmata. Studien zur klassischen Philologie in ihren Grenzgebieten VIII (Hildesheim–New York) 1976, S. 62 ff.

Stoiker mit der Bezeichnung σκοπός eine ἐκκείμενον σῆμα nannten, also eine bestimmte oder beabsichtigte Grenze, die man erreichen sollte[2]. Das beabsichtigte Ziel setzten sie mit dem Begriff εὐδαιμονία gleich. In dem Moment, wenn das früher angenommene Ziel erreicht wurde, bedienten sich die Stoiker des Begriffs τέλος, den sie wiederum mit dem Begriff τὸ εὐδαιμονεῖν gleichsetzten[3]. Σκοπός verglichen sie mit einem Schild, der den Bogenschützen als Ziel gedient hatte. Das Erreichen dieses Ziels bestimmten sie mit dem Begriff τέλος (τέλος δ' ἡ τοῦ προκειμένου τεῦξις)[4]. Die Aufteilung in ein beabsichtigtes und ein erreichtes Ziel war Folge der Überzeugung dieser stoischen Philosophen, die meinten, daß es viele Menschen danach verlangt, ein früher beabsichtigtes Ziel (*skopos*) zu erreichen, es gelingt aber nicht allen. Nur wenige können daher davon sprechen, daß sie das beabsichtigte Ziel erreicht haben (τέλος = τὸ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ)[5]. Die betrachtete Aufteilung hat viele Folgen gehabt. Eine von ihnen beruhte darauf, daß man jegliche Wirkung mit dem beabsichtigten Ziel – *skopos* – verbunden hat, und nicht mit dem erreichten Ziel – *telos*. *Telos* verlangte nämlich, nachdem es schon erreicht wurde, keine weiteren Bemühungen[6]. Bemerkenswert ist, daß wir mit einer anderen Situation bei Aristoteles und seinen Schülern zu tun haben, bei denen, wie es Rieth meint, die Unterscheidung zwischen *skopos* und *telos* nicht notwendig war, weil der Begriff εὐδαιμονία, obwohl er ein Ziel und dazu ein endgültiges Ziel war, mit dem Begriff ἐνέργεια identisch war, der das fortwährende Wirken bezeichnet[7].

Dem Begriff des beabsichtigten und des erreichten Ziels begegnen wir auch in der Philosophie von Panaitios, dem Begründer der Mittleren Stoa, der sich des Vergleichs der Tugenden mit den Bogenschützen bediente, indem er sich bemühte, die Relation von *aretai* und *telos* zu erklären. Er sagte nämlich, daß die Bogenschützen, die ein abgestecktes, aus mehrfarbigen Linien bestehendes Ziel (*skopos*) haben, erreichen das Ziel (*telos*), indem sie entweder die weiße

---

[2] S. Stobaios II, p. 77, 1 ff.: διαφέρειν δὲ τέλος καὶ σκοπὸν ἡγοῦνται· σκοπὸν μὲν γὰρ εἶναι τὸ ἐκκείμενον σῆμα, οὗ τυχεῖν ἐφίεσθαι τοὺς τῆς εὐδαιμονίας στοχαζομένους. In dem zitierten Text an Stelle von σῶμα lese ich σῆμα, indem ich die Korrektur von R. Hirzel, *Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften*, Bd. II, 1, Leipzig 1882, S. 550, Anm. 1 annehme. Die Korrektur Hirzels berücksichtigt auch Alpers-Gölz, *a.a.O.* S. 62 und 164, Anm. 280.

[3] S. SVF I 554, III 16 = Stob. II, p. 77, 21: εὐδαιμονία δ' ἐστὶν εὔροια βίου. Κέχρηται δὲ καὶ Κλεάνθης τῷ ὅρῳ τούτῳ ἐν τοῖς ἑαυτοῦ συγγράμμασι καὶ ὁ Χρύσιππος καὶ οἱ ἀπὸ τούτων πάντες, τὴν εὐδαιμονίαν εἶναι λέγοντες οὐχ ἑτέραν τοῦ εὐδαίμονος βίου, καὶ τοί γε λέγοντες τὴν μὲν εὐδαιμονίαν σκοπὸν ἐκκεῖσθαι, τέλος δ' εἶναι τὸ τυχεῖν τῆς εὐδαιμονίας, ὅπερ ταυτὸν εἶναι τῷ εὐδαιμονεῖν.

[4] S. Stobaios II, p. 47, 7 ff.: καὶ ⟨σημειωτέον⟩ [γε] τὴν τοῦ σκοποῦ διαφορὰν πρὸς τὸ τέλος. καὶ ἔστι σκοπὸς μὲν τὸ προκείμενον εἰς τὸ τυχεῖν, οἷον ἀσπὶς τοξόταις· τέλος δ' ⟨ἡ⟩ τοῦ προκειμένου τεῦξις.

[5] Trotzdem haben die Stoiker einen großen Wert der Tätigkeit von den Personen zugeschrieben, die das beabsichtigte Ziel nicht erreicht haben, weil sie meinten, daß jede Tätigkeit, ohne Rücksicht auf ihre Ergebnisse, die nach dem Erreichen eines Ziels strebt, an sich begehrenswert und einzig gut ist: s. *de fin.* 5, 7, 20: „At vero facere omnia, ut adipiscamur quae secundum naturam sint (= scopos), etiam si ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt". In einem solchen Fall jedoch haben sie τέλος mit σκοπός gleichgesetzt (vgl. SVF III, 3; A. Krokiewicz, *Karneades*, Kwartalnik Filozoficzny VIII 1929, S. 392–393; B. Wiśniewski, *Karneades. Fragmente, Text und Kommentar*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, S. 120–121).

[6] Mit Ausnahme der Situation, in der *skopos* mit *telos* gleichgesetzt wurde. Vgl. Anmerkung 5.

[7] O. Rieth, *Über das Telos der Stoiker*, Hermes LXIX 1934, S. 25.

oder die schwarze, oder eine andere Linie treffen. Ähnlich, behauptete er, verhält es sich mit den Tugenden, die auf verschiedene Weise dasselbe beabsichtigte Ziel erreichen, das sich auf die Prinzipien des mit der Natur harmonisierenden Lebens stützt[8].

Dem Erreichen des eigentlichen, von Panaitios als τὸ εὐδαιμονεῖν definierten Ziels (*telos*) gehen zwei Etappen voraus: die erste ist eine intellektuelle Tätigkeit, die auf der Bestimmung des Ziels (*skopos*) beruht, das durch die Tugend erstrebt wird; die zweite Etappe ist die Wirkung der Tugend, die praktische Realisierung des beabsichtigten Ziels (τὸ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ). Es ist also nicht schwer, hier gewissermaßen zwei Tätigkeiten zu unterscheiden, die bei Panaitios die Tugend ausführt, um das endgültige Ziel zu erreichen. Sie beruhen auf dem theoretischen und praktischen Wirken. Diese zweifache Funktion, die die Tugend bei Panaitios erfüllte, bestätigt eine durch Diogenes Laertios überwiesene Information, aus der folgt, daß Panaitios von der Existenz theoretischer und praktischer Tugenden gesprochen hat (Παναίτιος μὲν οὖν δύο φησὶν ἀρετάς, θεωρητικὴν καὶ πρακτικήν, D. L. 7, 92 = PRF 108).

Indem man die theoretischen Grundlagen der Lehren von Panaitios mit den Ansichten Senecas vergleicht, muß man an dieser Stelle bemerken, daß auch bei dem letztgenannten die Tugend eine zweifache Funktion ausübt: eine theoretische und eine praktische („virtus dividitur in contemplationem veri et actionem", *ep.* 94, 45). Zwischen beiden Philosophen besteht aber ein prinzipieller Unterschied. Insoweit für Panaitios zwei Tätigkeiten der Tugend dauernd mit dem Begriff *skopos* verbunden sind, insofern wurde die Tugend bei Seneca ausschließlich mit *summum bonum* = *telos*[9] gleichgesetzt (vgl. *de ben.* 4, 2, 3: „ipsa, sc. virtus, summum bonum ⟨est⟩").

---

[8] Stobaios, *Eclog.* II, 7 = fr. 109, in: M. van Straaten, *Panaetii Rhodii Fragmenta*, Leiden 1962, weiter zitiert als PRF: Πάσας γὰρ τὰς ἀρετὰς τὰ πασῶν βλέπειν καὶ τὰ ὑποτεταγμένα ἀλλήλαις. Ὅμοιον γὰρ ἔλεγεν εἶναι ὁ Παναίτιος τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἀρετῶν, ὡς εἰ πολλοῖς τοξόταις εἷς σκοπὸς εἴη κείμενος, ἔχοι δ' οὗτος ἐν αὑτῷ γραμμὰς διαφόρους τοῖς χρώμασιν· εἶθ' ἕκαστος μὲν στοχάζοιτο τοῦ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ, ἤδη δ' ὁ μὲν διὰ τοῦ πατάξαι εἰς τὴν λευκὴν εἰ τύχοι γραμμήν, ὁ δὲ διὰ τοῦ εἰς τὴν μέλαιναν, ἄλλος ⟨δὲ⟩ διὰ τοῦ εἰς ἄλλο τι χρῶμα γραμμῆς. καθάπερ γὰρ τούτους ὡς μὲν ἀνωτάτω τέλος ποιεῖσθαι τὸ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ, ἤδη δ' ἄλλον κατ' ἄλλον τρόπον προτίθεσθαι τὴν τεῦξιν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰς ἀρετὰς πάσας ποιεῖσθαι μὲν τέλος τὸ εὐδαιμονεῖν, ὅ ἐστι κείμενον ἐν τῷ ζῆν ὁμολογουμένως τῇ φύσει, τούτου δ' ἄλλην κατ' ἄλλον τυγχάνειν.

[9] Zur Wiedergabe des griechischen *telos* bedient sich Seneca am häufigsten des Begriffs *summum bonum*, seltener der Begriffe *finis* und *summum*, und nur einmal erscheint bei ihm der Ausdruck *finis bonorum* (*ep.* 78, 25). Andere Termini wie *extremum*, *ultimum*, *ultimum bonorum*, *extremum bonorum*, die zur Wiedergabe des Begriffs *telos* Cicero vorgeschlagen hat, erscheinen in den Schriften Senecas nicht. Vgl. S. Wyszomirski, *Der Begriff virtus in den philosophischen Schriften von L. Annaeus Seneca. Eine semantische Untersuchung*, Toruń – im Druck.

An einigen Stellen kommt in Senecas Schriften auch der Begriff *propositum* vor, den man in den Werken der anderen Autoren für ein Äquivalent von *skopos* zu halten pflegt. Bei Seneca hat der Begriff *propositum* eine dem Begriff *telos* nähere Bedeutung, als dem Begriff *skopos* in der von uns besprochenen Bedeutungsvariante. In *ep.* 71, 2 lesen wir z. B.: „Quotiens quid fugiendum est aut quid petendum voles scire, ad summum bonum, propositum totius vitae, respice". Recht hat wohl P. Hanck, der in dem Kommentar zu: *L. Annaeus Seneca. Ausgewählte moralische Briefe als Einführung in die Probleme der stoischen Philosophie*, Berlin 1919, S. 68, auf solche Weise diese Äußerung Senecas interpretiert: „Dieses höchste Prinzip ist der Endzweck alles unseres Tuns (*propositum totius vitae*) und in diesem Sinne der absolute Zweck (*summum bonum*)". Darüber hinaus, sogar wenn *propositum* hier das gleiche wie *skopos* bedeutet, kann es sich hier um *skopos*

Diese Tatsache ist für uns ein Hinweis darauf, daß Seneca aus für uns unbekannten Gründen in seine Ethik die Unterscheidung in ein beabsichtigtes und ein erreichtes Ziel nicht eingeführt hat, sonst hätte er die zweifache Funktion der Tugend, ähnlich wie Panaitios, mit *skopos* (*propositum*), und nicht mit *telos* (*summum bonum*) verbunden. An dieser Stelle drängt sich die Frage auf, warum Seneca diese Unterscheidung nicht eingeführt hat? Deshalb, daß sie ihm nicht bekannt war, oder auch deswegen, weil er sie aus programmatischen Gründen, also völlig bewußt, vermeiden wollte? Es scheint, daß eine Antwort auf diese Fragen der Brief 117 liefern kann. Seneca bemüht sich in ihm, die Wahrheit der Behauptung der Stoiker in Frage zu stellen, daß die Weisheit das Gute ist, dagegen „weise sein" das Gute nicht ist („Quaeris, sc. Lucili, an verum sit quod Stoicis placet, sapientiam bonum esse, sapere bonum non esse", *ep.* 117, 1). Dank Seneca lernen wir ziemlich genau die Ursachen kennen, auf Grund deren die Stoiker mit einer solchen Behauptung auftraten. Sie meinten nämlich, daß *sapientia* das Gute ist, weil sie, wie jedes andere Gute, ein Körper ist, und weil sie zwei Funktionen ausübt: sie wirkt und hilft (*facit*, *prodest*). Diese Bedingungen erfüllt, nach den Stoikern, nicht *sapere*, d.h. es ist körperlos, es bewirkt nichts und hilft nicht — es ist also nicht das Gute. Wir erfahren auch, daß die Stoiker die Weisheit, wie auch jedes Gute, für eine begehrenswerte Sache hielten (*expetendum*), dagegen „weise sein" (*sapere*) betrachteten sie als eine Sache, die nur begehrt werden kann (*expetibile*), die uns erst dann zuteil wird, wenn wir das Gute schon erreicht haben. *Sapere* wird daher nicht als das Gute begehrt, es wird nur zusätzlich dem begehrten Gut zuteil, das in der Wirklichkeit nur *sapientia* ist.

In dem Material, das in dem Brief angeführt wird, gibt es zwar *expressis verbis* keine Rede davon, daß Seneca die Unterscheidung zwischen *skopos* und *telos* (*propositum* und *summum bonum*) kannte, es ist aber, wie es scheint, soweit umfangreich, daß wir auf Grund von ihm indirekte Schlüsse ziehen können.

Erstens, die paarweise Zusammenstellung des Substantivs mit dem deverbativen Substantiv (bzw. Infinitiv) *sapientia — sapere* erinnert uns also an ein ähnliches Paar, das aus den Begriffen εὐδαιμονία und τὸ εὐδαιμονεῖν gebildet wurde, von denen der erste, wie wir uns erinnern, mit dem Begriff *skopos*, der andere mit dem Begriff *telos* gleichgesetzt wird. Eine ähnliche Verbindung hat sich auch Seneca aufgedrängt, der in *ep.* 117, 4 mit dem Mund der Gegener heuchlerisch sagt, wenn wir die oben genannten Behauptungen der Stoiker als wahr annehmen, dann werden wir auch der Ansicht zustimmen müssen, daß das glückliche Leben das Gute ist, dagegen „glücklich leben" das Gute nicht ist: „Isto modo — inquiunt — nec beate vivere bonum est. Velint nolint, respondendum est beatam vitam bonum esse, beate vivere bonum non esse". Es scheint, daß die in den oben zitierten Worten eingeschlossene Kritik der stoischen Stellungnahme nicht verständlich gewesen wäre, wenn Seneca an die stoische Unterscheidung der Ziele in ein beabsichtigtes und in ein erreichtes bewußt nicht angeknüpft hätte. In einem solchen Fall nur konnte es dem

---

handeln, das mit *telos* identisch ist (vgl. Anm. 5, und 6), und nicht um *skopos*, das in der Opposition zu *telos* steht, womit ich mich eben in dem vorliegenden Artikel beschäftige. Die in dieser Fußnote enthaltenen Bemerkungen kann man auch auf den Gebrauch des Begriffs *propositum* in *de otio* 7, 1—2 und in *ep.* 5, 4 beziehen.

Stoiker nicht gleichgültig sein, ob *beate vivere* mit dem Begriff das Gute bezeichnet wird oder nicht, wenn er früher angenommen hat, daß *beate vivere* (τὸ εὐδαιμονεῖν) ein Ziel (*telos*) ist, also auch das Gute, und dazu das höchste Gute. Das Zugeständnis, daß *beate vivere* nicht das Gute ist, hätte für einen Stoiker die Streichung des endgültigen Ziels, nach dem er im Leben streben sollte, bedeuten können, und damit auch die Erschütterung des Sinns der ganzen stoischen Ethik.

Zweitens, die weiteren Schlußfolgerungen können wir aus der Anwesenheit im *Brief* 117, 5 des Begriffs *expetendum* ableiten, mit dem *sapientia* bezeichnet wird, und des Begriffs *expetibile*, mit dem *sapere* bezeichnet wird. Es ist nämlich bekannt, daß diese Begriffe der Reihe nach den griechischen αἱρετόν und αἱρετέον[10] entsprechen. Das Erinnern an diese Tatsache erlaubt uns, in den aufbewahrten Fragmenten des stoischen Denkens ohne Schwierigkeiten die Äußerungen zu finden, in denen der Begriff αἱρετέον (*expetibile*) in dem technischen Sinne κατηγόρημα genannt wird, und seine Exemplifizierung bilden die Begriffe τὸ φρονεῖν und τὸ σωφρονεῖν[11]. Diese Tendenz bei den Stoikern, den Begriff αἱρετέον mit dem Begriff κατηγόρημα zu definieren, bringt uns auf eine von den Definitionen des Ziels, aus der folgt, daß die Stoiker den Begriff *telos* eben κατηγόρημα nannten, und das nur dann, wenn der Begriff *telos* immer in irgendeiner Beziehung zum Begriff *skopos* gestanden hatte (vgl. Τέλος δ' εἶναι λέγουσιν κατηγόρημα οὗ ἕνεκεν τὰ λοιπὰ πράττομεν, αὐτὸ δὲ οὐδενὸς ἕνεκεν· το δὲ συζυγοῦν τούτῳ, καθάπερ ἡ εὐδαιμονία τῷ εὐδαιμονεῖν, σκοπόν· ὃ δὴ ἔσχατόν ἐστι τῶν αἱρετῶν. Origenes, *Psalmenkommentar* P. Gr. 11, 1053 M.[12]). Aus den oben gemachten Zusammenstellungen und Analogien folgt also, daß der Begriff expetibile (αἱρετέον), durch Seneca in *ep.* 117, 5 benutzt, auf eine gewisse Weise in dem stoischen System der Teleologie mit den Begriffen *telos* und *skopos* verbunden war, und daß sich Seneca dieser Verbindungen bewußt sein mußte. Zum Schluß muß man feststellen, daß wir im *Brief* 117 eine ausreichende Zahl von Prämissen finden, die uns Schlüsse zu ziehen erlauben, daß Seneca die stoische Unterscheidung zwischen den Begriffen *telos* und *skopos* gekannt hat. Diese Unterscheidung hat Seneca in seine Philosophie nicht eingeführt, weil seine Einstellung zu einer derartigen Unterscheidung vermutlich auch die gleiche sein mußte, wie auch seine Einstellung gegenüber den stoischen Ansichten, die verkündeten, daß die Weisheit das Gute ist, dagegen „weise sein" das Gute nicht ist. Derartige Erörterungen betrachtete Seneca als ziellos, nur zum Zeitverlust führend. Ihn hat vor allem die praktische Seite der Philosophie interessiert, und nicht die Bildung aus ihr nur einer einfachen Unterhaltung – „philosophiam oblectamentum facere" (*ep.* 117, 33).

Toruń

---

[10] Siehe ThLL, Vol. V, 2 Sp. 1691, s.v. *expetibilis*, und A. Pittet, *Notes sur le vocabulaire philosophique de Sénèque*, Revue des Études Latines XII, 1934, S. 79. Vgl. auch SVF III 89.

[11] SVF III 91: κατηγορημάτων γὰρ αἵ τε αἱρέσεις καὶ ὀρέξεις καὶ βουλήσεις γίνονται, ὥσπερ καὶ αἱ ὁρμαί· ἔχειν μέντοι αἱρούμεθα καὶ βουλόμεθα καὶ ὁμοίως ὀρεγόμεθα τἀγαθά, διὸ καὶ αἱρετὰ καὶ βουλητὰ καὶ ὀρεκτὰ τἀγαθά ἐστι. τὴν γὰρ φρόνησιν αἱρούμεθα ἔχειν καὶ τὴν σωφροσύνην, οὐ μὰ Δία τὸ φρονεῖν καὶ σωφρονεῖν, ἀσώματα ὄντα καὶ κατηγορήματα. Vgl. auch SVF III 503.

[12] Vgl. auch SVF III 3: λέγουσιν (sc. Stoici) δὲ καὶ τὸν σκοπὸν τέλος, οἷον τὸν ὁμολογούμενον βίον ἀναφορικῶς λέγοντες ἐπὶ τὸ παρακείμενον κατηγόρημα.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

AD SIDONII APOLLINARIS „CARM". XI (EPITHALAMIUM) v. 1–6

Scripsit

MIECISLAUS BROSCIUS

Nec versuum, nec verborum ordo, qui codicibus exhibetur, immutandus videtur. Poeta inter duo freta periculosa, Veneri minime grata, qualia septentrionalibus efficiantur Symplegadibus (v. 1–4) et meridionali Malea promunturio (cum Cythera insula) situm esse dicit sinum Corinthiacum loci amoenitate marisque tranquillitate insignem maximeque commodum, ubi Veneris templum erigatur. Opponit igitur locum deae electum locis eidem infestioribus, quamvis similibus (Ephyraeis cacuminibus), quin etiam honestioribus (super Idalium) commendentur rebus.

Nam ita quidem videntur esse poetae verba relegenda: Inter Cyaneas cautes, quarum cacumina Ephyraeis cacuminibus similia sint – qua (i.e. in eis cautibus) montis sale exesi apex levet Orithyon (cf. Orithyam a Borea captam et in Thraciam abductam) in aethram super Idalium (i.e. altius quam Veneris sacrum in Cypro elevetur Idalium), ubi (in Cyaneis cautibus) Tiphys, dum forte fugeret vagantem Symplegada, fixisset – atque (i.e. inter Cyaneas cautes... atque) Maleam exire in Isthmiacum pelagus... sinum etc.

Quae scripsimus illis commoti, quae in Sidonii carminibus ab A. Loyen Parisiis a. 1960 editis pp. XLIX et 97 legimus. Quae si qui forte eadem aut similia iam prius coniecerint, gaudeant, quod nostris comfirmentur.

Cracoviae Polonorum

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

INTERESY POPPEI W POMPEJACH

Napisał

ANDRZEJ ŁOŚ

Nazwisko pięknej, aczkolwiek przez lud rzymski bardzo nie lubianej, drugiej żony Nerona, Poppei Sabiny, często pojawia się w źródłach epigraficznych z Pompejów. Obywatele wezuwiańskiej kolonii w przeciwieństwie do mieszkańców stolicy darzyli Poppeę miłością i sympatią, jak żadną z cesarskich żon. Dowodzą tego inskrypcje, w których znajdujemy kierowane pod jej adresem pozdrowienia i życzenia[1]. Miejscowi poeci układali wiersze, w których sławili jej urodę. Ich zachwyt dobrze ilustruje poniższy dystych[2].

Sic tibi contingat semper florere, Sabina,
contingat formae, sisque puella diu.

Mieszkańcy Pompejów mieli jednak szczególne powody do entuzjastycznego stosunku względem Poppei. Dla ich zrozumienia konieczne jest przypomnienie dziejów tego miasta w okresie rządów Klaudiusza i Nerona.

Miasto Wenery i Bachusa przez wiele dziesięcioleci korzystało z dobrobytu będącego rezultatem *pax Romana*. Sytuacja uległa zmianie około 40 r. n.e., kiedy to konflikty wewnątrz pompejańskiej *civitas* doprowadziły do interwencji władz centralnych i w efekcie do jej politycznego podporządkowania sąsiedniej Nucerii, najważniejszemu miastu południowej Kampanii[3]. Zwierzchność Nucerii nad Pompejami nie była zjawiskiem całkiem nowym. W dość odległej przeszłości, bo w czasach samnickich (IV — początek I w. p.n.e.), Pompeje wchodziły w skład ligi, na której czele stała właśnie Nuceria. Nie przeszkodziło to władzom Pompejów opowiedzieć się w wojnie ze sprzymierzeńcami po stronie federacji italskiej, a przeciw wiernej Rzymowi Nucerii[4]. Ponowna zależność od potężniejszego sąsiada trwała tym razem krótko — już na początku lat pięćdziesiątych I w. n.e. Pompeje odzyskały municypalną

---

[1] CIL IV 1074, 3726, 6817, 7625.

[2] Ibidem 9171.

[3] P. Castrén, *Ordo Populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii*, ²Roma 1983, s. 105 nn. (= Castrén 1983).

[4] O udziale Pompejów w *bellum sociale* zob. R. Etienne, *Życie codzienne w Pompejach*, przeł. T. Kotula, Warszawa 1971, s. 84 nn.; Castrén 1983, s. 49 n.

autonomię[5]. Okres jej braku zantagonizował jednak mieszkańców sąsiadujących ze sobą miast. W 57 r. n.e. Nuceria otrzymała prawa kolonii Nerona, co było dużym wyróżnieniem tej *civitas*[6]. Zawiść Pompejańczyków osiągnęła wówczas apogeum. Jeden z nich jeszcze kilka lat po tym fakcie napisał na ścianie Casa degli amorini dorati, że „Puteolos Antium Tegeano Pompeios hae sunt verae coloniae"[7]. O Nucerii nie ma żadnej wzmianki. W tej atmosferze w 59 r. n.e. doszło do wielkiej bójki z użyciem broni w pompejańskim amfiteatrze między mieszkańcami zwaśnionych miast. Wydarzenie stało się na tyle głośne, że po ponad stu latach przerwy Pompeje stały się przedmiotem zainteresowania historyków rzymskich, a konkretnie Tacyta, który w dość dramatycznym tonie opisuje nie tyle przebieg, ile raczej konsekwencje całego zajścia[8]. Wielu uczestników incydentu zginęło. Zwycięzcami byli Pompejańczycy; tak przynajmniej wynika z inskrypcji sławiącej ich triumf: „...victoria una cum Nucerinis peristis"[9]. Kulminacyjny punkt rozprawy przedstawia malowidło znajdujące się dziś w Muzeum Narodowym w Neapolu. Skutki tej wiktorii były jednak dla mieszkańców Pompejów smutne. Afera nabrała takiego rozgłosu, że zajęli się nią senat, konsulowie oraz cesarz[10]. Ostateczną decyzję w tej sprawie powziął senat. Na zwycięzców spadło wiele kar. Prowodyrzy zajść zostali wygnani, a nielegalne stowarzyszenia rozwiązane. Dla zwykłych mieszkańców Pompejów szczególnie surową sankcją był zakaz organizacji igrzysk gladiatorskich przez lat dziesięć. Trzy lata później spotkało miasto kolejne nieszczęście, a mianowicie straszliwe trzęsienie ziemi, które zniszczyło znaczną jego część[11]. Chcąc ulżyć niedoli Pompejańczyków władze centralne zezwoliły na ponowne otwarcie amfiteatru. Być może stosowna decyzja zapadła dzięki wstawiennictwu Poppei. O zainteresowaniu cesarzowej losem zniszczonego miasta świadczy inskrypcja, w której czytamy: „iudiciis Augusti p(atris) p(atriae) et Poppaeae Augustae feliciter"[12]. Nie zapomniała ona również o boskiej patronce kolonii: „munera Poppaea misit Veneri sanctissimae berullum / helencumque unio mixtus erat"[13]. Nie ulega wątpliwości, że Pompeje cieszyły się specjalnymi względami pierwszej damy ówczesnego Rzymu. Skąd się jednak brała jej życzliwość dla wezuwiańskiej *civitas*? Na pytanie to próbował odpowiedzieć kilkadziesiąt lat temu A. W. Van Buren[14].

---

[5] Ibidem, s. 108 nn.

[6] Tac. *Ann.* XIII 31.

[7] CIL IV 3525.

[8] Tac. *Ann.* XIV 17. Komentują je W. O. Moeller, *The Riot of A.D. 59 at Pompeii*, Historia XIX 1970, s. 84–95; Castrén 1983, s. 111 n.; H. Galsterer, *Politik in römischen Städten: Die „Seditio" des Jahres 59 n.Chr. in Pompeji*, w: *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, hrsg. W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff, Köln/Wien 1980, s. 323–338.

[9] CIL IV 1293.

[10] Tac. *Ann.* XIV 17.

[11] Seneca, *Quaest. nat.* VI 1–3. O jego efektach zob. także A. Maiuri, *L'ultima fase edilizia di Pompei*, Roma 1942, oraz J. Andreau, *Histoire des séismes et histoire économique, le tremblement de terre de Pompéi (62 ap. J.-C.)*, Annales (ESC) XXVIII 1973, s. 369–395 (= Andreau 1973).

[12] CIL IV 3726. Zob. także ibidem 1074, 7625.

[13] C. Giordano, *Iscrizioni graffite e dipinte nella casa di C. Giulio Polibio*, RAAN XLIX 1974, s. 22, n. 3.

[14] A. W. Van Buren, *Pompeii, Nero, Poppaea*, Studies Robinson II 1953, s. 970–974 (= Van Buren 1953).

Zauważył on, że w Pompejach obok żony Nerona są dobrze poświadczeni inni członkowie *gens Poppaea*, a wśród nich Poppaei Sabini. Sabinus / Sabina było dziedzicznym *cognomen* w rodzinie cesarzowej[15]. Na tej podstawie Van Buren ostrożnie sugerował, że Poppea mogła pochodzić z wezuwiańskiego miasta. M. Della Corte wypowiedział się na ten temat zdecydowanie bardziej jednoznacznie. Jego zdaniem nie ulega wątpliwości, że cesarzowa była rodowitą Pompejanką[16]. Badacz ten podkreśla przy tym obecność w Pompejach nie tylko Poppaei, lecz także Ollii, *gens* jej ojca, T. Olliusa, jednej z ofiar prześladowań po wykryciu spisku Sejana[17]. W pochodzenie Poppei z Pompejów wierzą kolejno P. Castrén, A. De Franciscis, C. Giordano i M. T. Griffin[18]. Z wyjątkiem Castréna, każdy z wymienionych badaczy dorzuca nowe argumenty na poparcie tezy o pompejańskim rodowodzie cesarzowej. De Franciscis odkopał w Torre Annunziata, 3 km na północ od Pompejów — w starożytności miejsce to nazywano Oplontis — część wspaniałej willi rzymskiej. Analizując znalezione w willi inskrypcje uznał, że należała ona do żony Nerona. Za koronny dowód posłużyła mu pochodząca z Hiszpanii amfora z namalowaną na niej inskrypcją z nazwiskiem adresata (w trzecim przypadku): Secundo Poppaeae. Secundus, niewolnik lub wyzwoleniec Poppei, był zapewne zarządcą willi. Jego imię pojawia się ponadto na znalezionym w willi terakotowym naczyniu (tym razem w drugim przypadku). Innym argumentem na korzyść propozycji De Franciscis jest stempel odciśnięty na *dolium* z następującym tekstem: „C. Arriani (A)mphionis"[19]. Tymczasem z jednej z tabliczek woskowych z Herkulanum dowiadujemy się, że Poppea posiadała w pobliżu Pompejów majątek ziemski, którego częścią były złoża gliny wykorzystywane do produkcji ceramicznej: „in Pompeiano in figlinis Arrianis Poppaeae Aug(ustae)"[20]. *Fundus* wraz z *figlinae* należał niegdyś do Arrii. Poppea przejęła go wraz z pracującymi w nich niewolnikami. Jednym z nich był wyzwolony przez nią C. Arrianus Amphio[21]. Nie wiadomo wprawdzie, czy wspomniane w tabliczce Pompeianum było majątkiem Poppei w Oplontis, lecz sam fakt posiadania przez nią posiadłości na ager Pompeianus wydaje się być niepodważalny. Giordano w pełni akceptuje argumenty De Franciscis, uzupełniając je w kilku szczegółach. Ze swej strony dodaje, że przodkowie Poppei przybyli do Pompejów jako koloniści Sulli. Willa w Oplontis odebrana dawnym właścicielom przypadła im jako swego rodzaju łup

---

[15] Zob. PIR, n. 627, 629, 630, oraz R. Hanslik, RE XXII 1953, kol. 82 nn., n. 1, 3, 4.

[16] M. Della Corte, *Case ed abitanti di Pompei*, Pompei-Roma 1954, s. 63.

[17] Tac. *Ann.* XIII 45; Suet. *Nero* 35. O rodzinie Poppei zob. M. T. Griffin, *Nero. The End of a Dynasty*, London 1984 (= Griffin 1984).

[18] Castrén 1983, s. 209; A. De Franciscis, *La villa romana di Oplontis*, w: Neue Forschungen in Pompeji, Recklinghausen 1975, s. 9—18 (= De Franciscis 1975); Idem, *La dama di Oplontis*, w: *Eikones, Miscellanea in onore di Hans Jucker*, 1980, s. 115 nn. (non vidi); *Beryllos e la villa di Poppaea ad Oplontis*, w: *Studies in Classical Art and Archaeology: a Tribute to P. H. van Blanckenhagen*, New York 1979, s. 231 nn. (= De Franciscis 1979); C. Giordano, *Poppea e Nerone tra Oplontis e Pompei*, Sylva Mala III 1982, s. 2—8 (= Giordano 1982); Griffin 1984, s. 101—103, 163.

[19] De Franciscis 1975, s. 15 n.

[20] V. Arrangio Ruiz — G. Pugliese Caratelli, *Tabulae Herculanenses IV*, PP IX 1954, s. 55 n.

[21] Zob. A. Łoś, *Gens Arria w Pompejach*, Antiquitas XV, w druku.

wojenny[22]. Wnioski De Franciscis za przekonujące uznaje również Griffin. Badaczka ta sugeruje, iż pochodzenie Poppei z Pompejów było przyczyną przyznania wezuwiańskiej *civitas* statusu kolonii Nerona. Według niej zachodzi analogia między wyróżnieniem Pompejów a awansem oppidum Ubiorum, miejsca urodzenia Agryppiny Młodszej, do rangi kolonii po zawarciu przez nią małżeństwa z Klaudiuszem[23].

Nie dla wszystkich jednak badaczy pompejański rodowód Poppei jest tak oczywisty. Ponad 50 lat temu R. Syme po przestudiowaniu dwóch inskrypcji z piceńskiej Interamnia Praetuttiorum doszedł do wniosku, że senatorska gałąź gens Poppaea pochodziła właśnie z tego miasta[24]. Z jego poglądem zgodzili się F. Münzer, T. P. Wiseman, G. Camodeca oraz L. Gasperini i G. Paci[25]. Wyłożone przez nich argumenty są bardziej przekonujące od przedstawionych przez zwolenników tezy o pompejańskich korzeniach rodziny Poppei, jakkolwiek nie można ich uznać za rozstrzygające. Warto jednak odnotować, że zarówno badacze opowiadający się za Pompejami, jak i ci, którzy za ojczyste miasto cesarzowej uznają Interamnia Praetuttiorum, ignorują poglądy przeciwników. Jedynym wyjątkiem jest Griffin, która próbuje pogodzić obie koncepcje. Wierząc w pochodzenie Poppei z wezuwiańskiego miasta, jednocześnie uważa, że pierwotną siedzibą jej rodziny było południowe Picenum[26]. Moim zdaniem zarówno ona, jak i inni badacze wskazujący na Pompeje jako ojczyznę żony Nerona niewłaściwie interpretują materiał źródłowy. Zdziwienie musi budzić fakt, że w swoich spekulacjach nie zwrócili uwagi na przynależność rodziców Poppei do stanu senatorskiego i wynikające z tego konsekwencje. Jej ojciec, T. Ollius, zanim został skazany na śmierć, zdołał osiągnąć kwesturę[27], urząd dający wstęp do senatu. Jako senator musiał stale przebywać w Rzymie. Jej matka, posiadająca takie samo *cognomen* i równie piękna, jak córka, była dzieckiem konsula, a później namiestnika kilku prowincji[28]. Po śmierci męża w 31 r. poślubiła członka jednej z najznakomitszych rodzin rzymskich, Publiusza Korneliusza Lentulusa Scypiona. W 47 r. zazdrosna o jej urodę Messalina zmusiła ją groźbą więzienia do samobójczej śmierci[29]. Nie ulega wątpliwości, że przynajmniej od poślubienia pierwszego męża mieszkała nad Tybrem. Przyszła cesarzowa mogła oczywiście urodzić się poza Rzymem. Wychowała się jednak z całą pewnością w stolicy. Zatem rodzinnym miastem Poppei nie były ani Pompeje, ani Interamnia Praetuttiorum. W tej sytuacji można jedynie dyskutować o pochodzeniu jej bardziej odległych przodków. Jak już wyżej wspomniano, ich ojczyzna prawdopodobnie znajdowała się

---

[22] Giordano 1982, s. 7.

[23] Griffin 1984, s. 102 n.

[24] ILLRP 617–618; R. Syme, PBSR XIV 1938, s. 7 n. 23.

[25] F. Münzer, RE XXII (1953), kol. 81–82; T. P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139 B.C. – 14 A.D.*, Oxford 1971, s. 254, n. 340; G. Camodeca, *Ascesa al senato e rapporti con i territori d'origine. Italia: regio* I (*Campania*), II (*Apulia et Calabria*), III (*Lucania et Bruttium*), w: *Epigrafia e ordine senatorio*, t. II, Tituli 5, Roma 1982, s. 126 n.; L. Gasperini – G. Paci, *Ascesa al senato e rapporti con i territori d'origine. Italia*: *regio V* (*Picenum*), tamże, s. 212, 223.

[26] Griffin 1984, s. 102.

[27] Suet. *Nero* 35.

[28] O matce i dziadku Poppei zob. Hanslik RE XXII (1953), kol. 82–85; PIR, n. 627, 629.

[29] Tac. *Ann.* XI 2.

w Picenum. Poppaei są bowiem obecni w Interamnia Praetuttiorum już w okresie republiki[30], tymczasem najstarsza datowana inskrypcja pompejańska ich dotycząca jest datowana na lata 49 – 50 lub 54 n.e.[31] Z najwyższym trudem można sobie wyobrazić, aby wśród kilkuset opublikowanych inskrypcji pompejańskich z okresu republiki i pierwszych dziesięcioleci pryncypatu (do połowy I w. n.e.) nie znalazł się żaden tekst odnotowujący tak wybitną rodzinę, jak senatorska gałąź gens Poppaea, gdyby jej członkowie rzeczywiście mieszkali w wezuwiańskim mieście. Mieszkający w Pompejach krewni konsulów (dziadka Poppei i jego brata, C. Poppaeusa Secundusa[32]) musieliby przecież odgrywać znaczną rolę w lokalnej społeczności. Brak w źródłach sprzed połowy I w. n.e. jakichkolwiek wzmianek o Poppaei byłby szczególnie dziwny w zestawieniu z zachowaniem się w inskrypcjach nazwisk ponad 50% urzędników municypalnych wybranych na te stanowiska w całym okresie istnienia rzymskich Pompejów (80 r. p.n.e. – 79 r. n.e.)[33]. Powyższe fakty skłaniają do wniosku, że Poppaei przybyli do Pompejów stosunkowo późno, najprawdopodobniej w okresie rządów Klaudiusza. Wiele wskazuje na to, że byli oni spokrewnieni z przyszłą cesarzową. Uzasadnienie tego poglądu wymaga ponownego przeanalizowania materiału źródłowego z wezuwiańskiej kolonii dotyczącego Poppei.

Zakładając, że ani żona Nerona, ani jej przodkowie nie pochodzili z Pompejów, stoimy w obliczu problemu polegającego na wyjaśnieniu przyczyn niezwykłej popularności Poppei w mieście Wenery i Bachusa. Według mnie najprawdopodobniej była ona skutkiem roli cesarzowej w podjęciu decyzji o anulowaniu kary nałożonej na Pompeje po pamiętnej bójce z mieszkańcami Nucerii. Poppea miała pewne doświadczenie w załatwianiu trudnych problemów politycznych. Przykładem może być jej wsparcie politycznych akcji Żydów w Rzymie, czym zyskała sobie uznanie Józefa Flawiusza, który określił ją jako kobietę bogobojną. Czym się jednak kierowała Poppea wstawiając się za mieszkańcami Pompejów? W jaki sposób udało im się nakłonić cesarzową do reprezentowania ich interesów? Odpowiedź na to pytanie jest dość prosta: jak już wyżej zauważono, w okolicach Pompejów znajdowała się co najmniej jedna posiadłość ziemska Poppei. Chodzi tutaj oczywiście o willę w Oplontis. Zbudowano ją w niewielkiej odległości od morza. Posiadała ona wszelkie cechy luksusowej letniej rezydencji najwyższej arystokracji rzymskiej, jakich było pełno nad Zatoką Neapolitańską[34]. Willa powstała w I w. p.n.e.; około 50 r. n.e. została gruntownie przebudowana. Znaczna część pomieszczeń otrzymała nową dekorację ścienną. Wydaje się, że przebudowę można wiązać ze zmianą

---

[30] ILLRP 617–618.

[31] CIL X 827. G. Camodeca, *Per una riedizione dell'archivio Puteolano dei Sulpicii. Le T.P. 67 e 68*, w: Scritti Guarini 5, Napoli 1984, s. 2199 n., przekonująco dowiódł, że proponowana przez Castréna (1983, s. 77) data 39/40 r. jest błędna.

[32] Zob. o nim Hanslik, RE XXII (1953), kol. 84–85 oraz PIR, n. 628.

[33] Castrén 1983, s. 84 n.

[34] O architekturze willi Poppei zob. De Franciscis 1975, s. 9 nn. Zob. także J. H. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and their Owners from 150 B.C. to 400 A.D.*, Cambridge Mass. 1970, passim, oraz Idem, *Ville rustiche e ville di otium*, w: *Pompei 79. Raccolta di studi per il decimonono centenario dell'eruzione vesuviana*, ²Napoli 1984, s. 65–86.

właściciela willi. Nowym właścicielem była oczywiście Poppea. Poprzedniego być może należałoby szukać wśród mieszkających w Pompejach członków *gens Arria*, pod warunkiem oczywiście, że wspomniane w tabliczce z Herkulanum Pompeianum było posiadłością Poppei w Oplontis[35]. Prawdopodobieństwo takiej sytuacji jest dość duże; szacowni Arrii przestają bowiem pojawiać się w źródłach pompejańskich około połowy I w. n.e.[36] Nabycie przez Poppeę willi w Oplontis byłoby chronologicznie zbieżne z najstarszymi inskrypcjami poświadczającymi obecność Poppaei w Pompejach. Wydaje się zatem, że przyszła cesarzowa, zostawszy właścicielką nieruchomości na *ager Pompeianus*, ściągnęła do południowej Kampanii część swojej rodziny. Być może sekwencja wydarzeń była odmienna: najpierw pojawili się u stóp Wezuwiusza krewni Poppei, którzy zaaklimatyzowawszy się w tej okolicy, kupili jej posiadłość. Jakby nie było, daleko idąca synchroniczność przebudowy willi w Oplontis wiążącej się z ewentualnym przejęciem jej przez Poppeę z najstarszymi pompejańskimi inskrypcjami odnotowującymi członków jej *gens* oraz użycie przez niektórych spośród nich *cognomen* Sabinus sugerują, że Poppaei mieszkający w wezuwiańskim mieście byli krewnymi żony Nerona. Część z nich mieszkała stale w Pompejach. Inni przebywali tam od czasu do czasu, zazwyczaj w porze kanikuły.

Ukarani przez senat i przyrodę Pompejańczycy dotarli do cesarzowej najprawdopodobniej za pośrednictwem jej krewnych, podczas jednego z jej pobytów w Oplontis. Poppea po wysłuchaniu ich próśb zapewne interweniowała u Nerona. Pozytywny rezultat jej zabiegów wywołał falę entuzjazmu na jej cześć. Na korzyść tej propozycji przemawia brak oznak uwielbienia jej osoby w inskrypcjach datowanych na okres przed trzęsieniem ziemi. Co więcej, można odnieść wrażenie, że w latach pięćdziesiątych Poppea cieszyła się w Pompejach taką samą reputacją, jak w Rzymie. W perystylu domu zwanego Casa delle Nozze d'Argento wyryto graffito z następującym tekstem: „Sabina fel(l)as non belle facis"[37]. Inskrypcja znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie zawiadomienia o *nundinae* datowanego na 6 II 60 r., co zdaje się wskazywać, że nasz napis pochodzi z tego samego roku, czyli z okresu, gdy Poppea, będąc już w bardzo bliskich stosunkach z Neronem, szokowała swoim postępowaniem opinię publiczną. O niechęci mieszkańców Pompejów do Poppei świadczy także cześć, jaką otaczali oni pierwszą żonę Nerona, nieszczęśliwą Oktawię[38], w czym byli podobni do ludu rzymskiego. Ich stosunek do niej uległ radykalnej zmianie, z chwilą gdy poślubiła ona ekscentrycznego cesarza. Żonę pryncepsa należało chwalić z zasady. Poppeę wielbiono jednak w Pompejach bardziej niż jakąkolwiek inną cesarzową. Przyczyna jej popularności nie leżała w pochodzeniu z miasta Wenery i Bachusa, lecz w przysłudze oddanej mieszkańcom tego grodu. Polegała ona, jak to już wyżej stwierdzono, na poparciu zabiegów Pompejańczyków o anulowanie kar nałożonych na kolonię po bójce w amfiteatrze. Wątpliwe jest, aby entuzjastyczny stosunek społeczeństwa pompejańskiego do Poppei był spowodowany jej rolą w nadaniu Pompejom statusu

---

[35] Zob. przyp. 20.
[36] Zob. Łoś, *Gens Arria w Pompejach*.
[37] CIL IV 4185.
[38] Ibidem 8277.

kolonii Nerona, jak chcą tego niektórzy badacze[39]. Jedynym dowodem na takie wyróżnienie wezuwiańskiej *civitas* jest cytowany na początku niniejszego artykułu tekst inskrypcji, z którego dowiadujemy się, że tylko Pompeje obok Puteoli, Antium, Tegeanum były prawdziwymi koloniami[40]. Moim zdaniem Pompejańczycy uzurpowali sobie prawa, których w rzeczywistości nie posiadali. Kolonią Nerona została natomiast Nuceria. Wspomnianą inskrypcję interpretowałbym jako objaw zawiści względem rywala zza miedzy. Dla interesującego nas okresu dysponujemy ciągłą relacją Tacyta, który informuje nas o nadaniu statusu kolonii Nerona kilku miastom kampańskim. Są wśród nich wspomniana Nuceria, Kapua, Puteoli, Antium[41]. O wyróżnieniu Pompejów nie ma żadnej wzmianki, mimo że wezuwiańska *civitas* pojawia się w *Rocznikach* przy innych okazjach: bójka w amfiteatrze, trzęsienie ziemi[42]. Gdyby Poppea, a wraz z nią Neron, tak bardzo czuli się związani z Pompejami, jak to sugerują Giordano i Griffin[43], to z pewnością udzieliliby zrujnowanemu kataklizmem sejsmicznym miastu pomocy materialnej. J. Andreau wykazał jednak, że Pompeje nie otrzymały żadnego wsparcia od Nerona[44], mimo że ów niewiele lat wcześniej wybłagał od Klaudiusza znaczne sumy na pomoc dla Bolonii (Bononia) zniszczonej pożarem. Castrén sugeruje — według mnie z dużą dozą słuszności — że o obojętności władz centralnych zadecydował niechętny stosunek Nerona do Pompejów będący konsekwencją bójki w amfiteatrze[45]. Trudno zatem sobie wyobrazić, aby mógł on zaszczycić miasto honorowym tytułem kolonii Nerona. Protekcja Poppei przyczyniła się jedynie do zniesienia części nałożonych na miasto kar.

Ją samą wiązały z Pompejami raczej interesy niż sentymenty. Miasto i okolice nie były dla niej jedynie miejscem wypoczynku. Jej Pompeianum nie składało się bowiem wyłącznie z luksusowej rezydencji i otaczających ją ogrodów. W jednym z pomieszczeń willi znaleziono *torcularium* oraz zestaw narzędzi rolniczych w ilości wskazującej na istnienie majątku ziemskiego w pobliżu rezydencji[46]. Z tabliczki z Herkulanum dowiadujemy się, że własnością Poppei były również *figlinae Arrianae*[47], w których wytwarzano *dolia* i amfory, a być może również inne rodzaje ceramiki. Część produkcji służyła zapewne do przechowywania i transportu wina pochodzącego z sąsiadującej z *figlinae* winnicy. Pozostałą zapewne sprzedawano sąsiadom cesarzowej. Żona Nerona posiadała zatem na *ager Pompeianus* liczne nieruchomości. Jedne z nich miały funkcje rekreacyjne, inne produkcyjne. Cały kompleks mógł funkcjonować niezależnie od świata zewnętrznego. Poppea była w stanie realizować ideał samowystarczalności, tak bliski rzymskiej arystokracji i naśladującym jej etos nuworyszom[48]. Mogła chwalić się — jak to czynił

---

[39] Giordano 1982, s. 4, a zwłaszcza Griffin 1984, s. 102 n.
[40] CIL IV 3525.
[41] Tac. *Ann.* XIII 31, XIV 27.
[42] Ibidem XIV 17, XV 22.
[43] Zob. przyp. 39.
[44] Andreau 1973, s. 393.
[45] Castrén 1983, s. 113.
[46] De Franciscis 1975, s. 9 nn.
[47] Zob. przyp. 20.
[48] Petr. *Sat.* 48. 1—3. Cf. M. I. Finley, *The Ancient Economy*, ²London 1985, s. 35 nn.

Trymalchion — że przebywając na wakacjach w Pompejach jada wyłącznie produkty pochodzące z własnej posiadłości. Jej *fundus* nie pracował jednak wyłącznie na potrzeby willi. Bliskie sąsiedztwo pompejańskiego portu sugeruje, że pewna część jego produkcji mogła być komercjalizowana, inna zaś zaspokajałaby potrzeby domu Poppei w Rzymie. W niewielkiej odległości od rezydencji cesarzowej odkopano budowlę na pierwszy rzut oka wyglądającą na centrum gospodarcze majątku ziemskiego. Dokładniejsza analiza jej planu oraz zabytków w niej znalezionych zdaje się wskazywać, że była to raczej stacja handlowa niż zwykła *villa rustica*, jakkolwiek z ostatecznym sądem trzeba będzie poczekać do zakończenia wykopalisk[49]. Znalezienie w niej kilkuset amfor, a wśród nich wielu pustych, pozwala przypuszczać, że w budynku tym przelewano wino ze skórzanych worów do amfor, które następnie przewożono do pobliskiego portu w celu załadowania ich na statki. Nie można wykluczyć, że stacja obsługiwała również majątek Poppei.

Przedstawiona koncepcja związków żony Nerona z Pompejami ma charakter hipotezy. Być może przyszłe prace wykopaliskowe dostarczą nowych źródeł, które umożliwią jej potwierdzenie lub odrzucenie. Wydaje się, że przy obecnym stanie badań jest ona najlepszym wyjaśnieniem przyczyn częstego odnotowywania Poppei w świadectwach epigraficznych.

Wrocław

LES INTÉRÊTS DE POPPÉE À POMPÉI

Résumé

Poppée, fameuse pour sa beauté, deuxième femme de Néron, est bien attestée dans les sources épigraphiques de Pompéi. C'est pourquoi beaucoup de chercheurs croient que la cité vésuvienne était la patrie de l'impératrice. L'analyse attentive et complexe des sources littéraires, épigraphiques et archéologiques, ne confirme pas cette opinion.

Poppée est venue au monde et a passé son enfance, semble-t-il, à Rome. En revanche, ses ancêtres sont probablement venus d'Interamnia Praetuttiorum en Picenum. Pompéi n'était pourtant pas une ville étrangère à la femme de Néron. L'impératrice possédait une superbe résidence d'été à la place dite Oplontis, 2,5 km vers le nord de Pompéi. Tout près de la villa il y avait une propriété foncière. Une partie du *praedium* était occuppé par des *figlinae* où on produisait les *dolia* et les amphores. Ces récipients servaient au stockage et au transport du vin et d'autres produits du domaine de Poppée. Les pompéiens ont adoré l'impératrice avec ardeur. Leur ravissement a probablement été provoqué par l'appui que Poppée prêtait aux demandes des habitants de Pompéi concernées l'abolition des sanctions infligées par le Senat romain à la colonie après une rixe sanglante en 59 après J.-C.

[49] S. De Caro, *Notizario* (*Villa Oplontis B*), Pompeii, Herculanum, Stabia I 1983, s. 369 nn.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

LES GRANDS DOMAINES ET L'ESCLAVAGE FACE À LA „CRISE DU IIIe SIÈCLE"

Par

TADEUSZ KOTULA

Dans l'historiographie moderne l'opinion s'est largement propagée qu'un des traits caractéristiques de la crise de l'Empire romain survenue au IIIe siècle de notre ère consistait dans un essor rapide de la grande propriété foncière. Ce phénomène impliquait, sur le plan socio-économique, l'évolution du colonat sous sa forme tardive du servage héréditaire des paysans attachés à la glèbe. On constate aussi que ce processus se produisait surtout, à l'époque du Haut-Empire, en Occident romain. Mais certains chercheurs s'obstinent à admettre que c'était justement au IIIe siècle que l'expansion des grands domaines avait atteint son apogée en suite des changements sociaux remarquables favorisant par exemple la croissance des *fundi excepti* sénatoriaux[1].

En effet, plusieurs circonstances ont pu contribuer à la concentration des biens fonciers du fait d'une crise générale de plus en plus aiguë de l'Etat romain après le règne des Sévères. On insiste sur une différenciation notable de fortunes qui aurait fait naître une aristocratie terrienne nouvelle plaçant volontiers ses revenus dans les domaines face à une chute rapide du système monétaire romain. D'autre part, la situation précaire de la plèbe rurale réduite à la misère par l'oppression fiscale a contraint des paysans libres, petits propriétaires, à se mettre sous le *patrocinium* des puissants dont ils devenaient les colons – privés de leurs propres lots de terre.

Avouons cependant que la difficulté essentielle à laquelle se heurte la question évoquée tenue communément pour un des problèmes fondamentaux de l'histoire du IIIe siècle se situe dans l'état très lacunaire de nos sources antiques. Il est tout à fait gênant que tout ce que les savants modernes ont dit

---

[1] Voir p. ex. W. Held, *Die zunehmende Erstarkung der römischen Provinzialaristokratie in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae XIX 1971, p. 281–291, et du même auteur *Die Vertiefung der allgemeinen Krise im Westen des römischen Reiches*, Berlin 1974, p. 22, 25, 95, 179; cf. L. De Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976, p. 11 suiv.; M. Grant, *Das römische Reich am Wendepunkt. Die Zeit von Mark Aurel bis Konstantin*, München 1972, p. 76; E. W. Ljapustina, *Villy v zapadnych provincijach rimskoj imperii*, Vestnik Dr. Istorii 1985, fasc. 1, p. 170 suiv., 180.

d'une façon prolixe sur les progrès des grands domaines à l'époque de la crise ne se base que sur deux témoignages d'une valeur discutable des deux auteurs anciens.

Or, dans son traité *Ad Donatum* écrit vers 246, saint Cyprien s'adresse ainsi à son ami: „Sed et quos divites opinaris continuantes saltibus saltus et de confinio pauperibus exclusis infinita ac sine terminis rura latius porrigentes... hos etiam inter divitias suas cogitationis incertae sollicitudo discruciat" (*Ad Donat.* 12). Il s'ensuit du texte que les *saltus* dont parle l'évêque de Carthage correspondent aux *latifundia*, terres étendues illimitées (*sine terminis rura*). Pour sa part, Arnobius, rhéteur africain originaire de la ville de Sicca Veneria, s'étend à l'époque tétrarchique sur les domaines immenses des puissants et sur le luxe fastueux de leurs demeures. Il s'indigne qu'il y a parmi eux des gens tellement avares „...ut ...in habendi studium millibus (sc. passuum) possessionum producerent fines et, quamvis provincias totas rus faceret unum..." (etc., *Adv. nat.* II 40). Voilà donc — les *latifundia* d'une surface égale à des provinces entières!

Il nous faut réfléchir quelle valeur documentaire ont ces passages pour le problème étudié. Soulignons que des phrases arrachées au contexte — le procédé est, hélas, assez général dans le monde savant — laissent souvent inconnus des points de vue antiques, comment divers des nôtres dans la majorité des cas. Sans nier l'importance de l'oeuvre littéraire de saint Cyprien, auteur contemporain digne de foi, il convient pourtant de respecter le fait que l'opuscule *Ad Donatum* appartenait au genre rhétorique de προτρεπτικὸς λόγος, exhortation à la philosophie soit, dans la pensée chrétienne, *ad virtutem Christianam*. L'évêque de Carthage n'évoquait point des biens fonciers concrets, grandes propriétés qui lui étaient sans doute familières en Afrique. Il reprochait des vices à ses prochains, il louait des vertus chrétiennes, sans avoir l'intention de présenter les réalités socio-économiques de son temps. Il ne le faisait non plus dans son fameux traité *Ad Demetrianum* qui passe cependant — non sans exagération — pour une image fidèle de l'Empire romain à la moitié du IIIe siècle. Il faut apercevoir derrière l'optique chrétienne de sès oeuvres le coloris rhétorique très fort généralisant toutes les réalités concrètes. Il s'agit là d'un trait commun aux belles-lettres anciennes, mais avant tout d'une habitude particulièrement typique des apologistes chrétiens qui dénigraient consciencieusement les phénomènes négatifs du monde païen[2].

Les expressions excessives contenues dans le passage cité du rhéteur Arnobe ressemblent bien à la tirade fameuse de Pline l'Ancien: „Sex domini semissem Africae possidebant (et plus loin:) latifundia perdidere Italiam..." (etc.). Il est inutile d'insister sur les exagérations de la sorte. Ceci ne veut pas dire que les grands domaines n'allaient pas réellement s'accroître avec le temps, au détriment de la petite propriété paysanne, pour justifier la locution de Pline le Jeune relative à ce processus: „ipsa pulchritudo iungendi" (la beauté même d'agrandir, *Epist.* III 19, 1). Je crois volontiers qu'il en allait de même au siècle de la crise qui a pu causer l'accumulation progressive du fonds latifondiaire entre les mains des richards blâmés par les apologistes chrétiens. Mais les

---

[2] Cf. S. Mazzarino, *The End of the Ancient World*, Westport 1976, p. 41 suiv.; R. Mac Mullen, *Roman Government's Response to Crisis, A.D. 235—337*, New Haven 1976, p. 10.

preuves manquent absolument pour affirmer que l'expansion des domaines constituait un trait particulier de la crise du IIIe siècle, phénomène d'une intensité soi-disant exceptionnelle à cette époque troublée[3]. E. M. Štaerman a supposé, non sans raison peut-être, que les *saltus* privés et impériaux s'étaient développés particulièrement sur les terres des tribus africaines. Cependant, même sur ce point rien de nouveau ne s'est produit après les Sévères[4].

En somme, les passages évoqués de saint Cyprien et d'Arnobe ne nous autorisent point à en tirer des conclusions concrètes sûres; il ne s'agit en effet que des généralisations rhétoriques conformes à la tendance moralisatrice antipaïenne[5].

Certains chercheurs voudraient renforcer les témoignages de nos auteurs africains se référant à Hérodien qui nous renseigne sur un édit de Pertinax relatif aux terres incultes. Or, cet empereur aurait permis à chacun d'occuper et de mettre en valeur les friches en Italie et dans les provinces, même s'il s'agissait des biens impériaux. Ceux qui l'ont fait, en deviendraient propriétaires de plein droit dispensés pendant dix ans de toutes prestations (Hérodien, II 4, 6). On admet que cette loi a fortement contribué, au IIIe siècle, à l'épanouissement de la grande propriété privée[6]. Mais il semble que les conclusions tirées de ce passage sont trop hasardeuses. Disons tout d'abord qu'il faut se méfier des données qui ne nous ont pas été transmises que par Hérodien, auteur peu apprécié comme source historique dans la littérature récente[7]. Puis, si l'on reconnaît même qu'il y a eu réellement un édit promulgué par Pertinax en cette matière, rien ne prouve les effets d'un tel *ius occupandi* après Hérodien, dans la seconde moitié du IIIe siècle. Les confiscations des domaines appartenant aux partisans de Clodius Albinus en 196/7 et à Plautien en 205, effectuées sur une grande échelle par Septime-Sévère, n'encourageaient point, à notre idée, l'initiative des provinciaux à profiter de l'ancienne loi impériale. D'ailleurs, le „Vengeur de Pertinax" (*Pertinacis Ultor*) a dû confirmer (au moins en Afrique) les dispositions de la *Lex Hadriana* prises pour remettre en culture les terres en friche (CIL VIII 26416) ce qui semble indiquer que l'édit prétendu de Pertinax n'a pas résolu le problème économique pressant dans le sens de provoquer „ein rapides Anwachsen des Privatgrossgrundbesitzes[8]". Constatons d'ailleurs que les petits et les moyens occupants en ont pu profiter aussi.

D'autre part, la question s'impose si l'on ne peut pas invoquer des documents épigraphiques de l'époque afin de vérifier les relations par trop générales de nos sources littéraires. On y trouve en effet plusieurs renseignements sur les grands domaines. Retenons, encore là, des exemples africains.

---

[3] Cf. K.-P. Johne (et alii), *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1983, p. 154, et A. Demandt, *Der Fall Roms*, München 1984, p. 573.

[4] E. M. Štaerman (et alii), *Rabstvo v zapadnych provincijach rimskoj imperii v I—III vv.*, Moscou 1977, p. 19 suiv. (traduit en allemand: *Die Sklaverei in den westlichen Provinzen des römischen Reiches im 1.—3. Jahrhundert*, Stuttgart 1987).

[5] Cf. C. R. Whittaker, *Agri deserti*, dans: M. I. Finley, éd., *La proprietà a Roma*, Roma 1980, p. 170, 178.

[6] Ainsi p. ex. Held, *Vertiefung*, p. 22 et 25; Johne, *o.c.* p. 157 suiv.

[7] Consulter G. Alföldy, *Herodians Person*, Ancient Society II 1971, p. 204—233.

[8] Held, *Vertiefung*, p. 22.

Il y a quinze ans, J. Peyras a publié un texte provenant des environs de la ville ancienne de Biha Bilta située dans la région de Thizica (Afrique Proconsulaire). Il est question d'une épitaphe dédiée à un personnage anonyme (le texte est mutilé), *conductor* d'un domaine appelé *Fundus Aufidianus* et en même temps propriétaire foncier local. Nous apprenons qu'il a effectué des investissements notables sur le sol cultivé par les colons sans doute qu'il a pris à bail. Il a institué des plantations d'oliviers, un verger et un vignoble; il a creusé un puits près de la route. L'inscription daterait, d'après les critères paléographiques, de la seconde moitié du IIIe siècle[9]. Comme il en semble résulter, cette région fertile de la Tunisie du Nord actuelle fut peu affectée par la crise économique à laquelle a su heureusement échapper notre brave fermier, représentant de l'aristocratie municipale terrienne, *agricola in* [*spl*(*endidissima*)?] *resp*(*ublica*) *Bihensi Bilt*[*a*?].

Plusieurs données proviennent de la partie du Sud de l'Afrique Proconsulaire. Les fermes de cette région avaient, tout comme celles qui étaient situées sur les territoires limitrophes des autres provinces africaines, un caractère manifestement défensif. En témoignent les ruines des monuments et parfois les toponymes. Un *Fundus Turris Rutundae* avec ses colons[10]; une *Turris Maniliorum*, domaine administré par un *actor* servile[11], ont appartenu à toute une série des bourgs fortifiés du IIIe siècle (dont les noms évoquent leurs aménagements typiques).

On pourrait augmenter le nombre d'inscriptions relatives aux biens fonciers de l'Occident romain, en Gaule et en Espagne. Cependant nos documents retrouvés ça et là par hasard, de plus en plus rares après les Sévères, ne se prêtent pas non plus à des conclusions générales. Leur pleine évidence aussi bien qu'une sélection arbitraire ne nous permettent pas de répondre à la question s'il y a eu une croissance notable des grands domaines au IIIe siècle de l'Empire. Une baisse catastrophique notoire des témoignages épigraphiques à partir du règne de Gallien s'est repercutée fortement sur notre connaissance des *realia* socio-économiques.

Une question importante mérite toutefois d'être prise en considération. Or l'évolution dynamique parallèle des villas municipales, propriétés dont les dimensions ont varié sensiblement selon les cas[12], constituait une certaine barrière à l'expansion des *latifundia* sous le Haut-Empire. Le problème a une littérature immense. Il est intéressant d'observer que E. M. Štaerman, suivie par plusieurs historiens d'obédience marxiste, soutient toujours sa thèse d'après laquelle les „villas esclavagistes" répandues sur les territoires urbains ont succombé dans la tourmente de la crise du IIIe siècle. Leur décadence menerait justement aux progrès des *saltus* basés sur le colonat et appartenant aux membres de l'aristocratie sénatoriale (*fundi excepti*).

Constatons que cette opinion est une corollaire des avis déjà anciens sur

---

[9] J. Peyras, Le *Fundus Aufidianus*, Antiquités Africaines IX 1975, p. 181–222; cf. Année Epigr. 1975, 833; 1978, 835; 1983, 975.

[10] ILTun. 1568, en 235/236? mais cf. Johne, *o.c.* p. 403 suiv.

[11] CIL VIII 22774, un acrostiche, IIIe siècle?

[12] Voir T. Kotula, *Modicam terram habes, id est villam. Sur une notion de* villa *chez saint Augustin*, L'Africa Romana V (Sassari) 1988, p. 339–344.

une chute probable des villes au cours du IIIe siècle. Aujourd'hui, elle a été soumise à une critique sévère des archéologues et des historiens qui lui ont opposé les résultats des recherches récentes[13].

Il y a huit ans, P. Salway a fait apparaître dans son livre consacré à la Bretagne romaine une des difficultés essentielles des études sur les villas provinciales. Elle résulte du fait que les structures du IIIe siècle sont en règle couvertes de celles du IVe siècle, époque d'une renaissance splendide de l',,économie de villa"[14]. Ce nonobstant, des fouilles archéologiques complexes ont permis d'aboutir aux conclusions suivantes conformes aux conceptions actuelles de la crise.

Il faut reconnaître le IIIe siècle de l'Empire (sa première moitié au moins) pour une phase consécutive d'évolution intense des villas. Ce n'était que dans les années 60—70 que les invasions des Alamans et des Francs ont causé de vastes dégâts dont une partie notable des biens fonciers furent la victime. Mais ces destructions n'étaient pas générales. Elles n'ont atteint que les deux Germanies, la Gaule et partiellement l'Espagne. La Bretagne et l'Afrique demeurèrent en dehors du péril barbare. C'est pourquoi un nombre d'historiens s'opposent franchement à la „théorie de destructions" qui néglige les facteurs économiques internes ayant largement contribué soit au déclin soit à l'essor des villas sur certains territoires d'un degré inégal de développement économique[15].

En somme, les nouvelles recherches n'ont pas confirmé le point de vue par trop théorique sur la décadence des „villas esclavagistes". Au contraire, celles-ci ont continué à rivaliser efficacement, au IIIe siècle aussi, avec des *saltus* sénatoriaux. On ne peut admettre non plus un antagonisme de classe fondamental opposant les latifondiaires aux propriétaires des villas, membres de la classe décurionale. Nous sommes plutôt portés à reconnaître, à la lumière des investigations récentes, que les sénateurs provinciaux résidant dans leurs patries municipales ont su coexister dans une entente parfaite avec toute la société urbaine qui a favorisé la croissance de leurs fortunes et dont ils restèrent toujours les évergètes généreux[16].

Une forme encore de la propriété foncière entre dans le champ de nos considérations, à savoir les possessions petites et moyennes de la population libre paysanne. Dans ce point, les savants sont enclins à admettre qu'elle put assez bien résister à l'absorption par les *saltus*. Toute une série de travaux récents confirment sa persistance jusqu'à l'époque du Bas-Empire grâce notamment à l'organisation assez forte des communes rurales, les *pagi*, qui ont su

---

[13] Consulter p. ex. J. F. Drinkwater, *Roman Gaul*, London 1983, p. 218—226, à l'exemple des Trois Gaules.

[14] P. Salway, *Roman Britain*, Oxford 1981, p. 266 suiv.; cf. A. L. F. Rivet, *The Rural Economy of Roman Britain*, ANRW II 3, 1975, p. 343 suiv.

[15] Voir E. M. Wightman, *Gallia Belgica*, London 1985, p. 139, 154, 191: le IIIe siècle; cf. S. Walker, *L'archéologie rurale dans les départements du Rhône et de la Loire*, dans: S. Walker, éd., *Récentes recherches en archéologie gallo-romaine et paléochrétienne sur Lyon et sa région*, Oxford 1981, p. 157—166, 339.

[16] Pour la littérature consulter T. Kotula, *L'usurpateur Postume et son „Empire Gaulois"*, Eos LXXV 1987, p. 366 et n. 52.

conserver leur cohérence sociale et cultuelle[17]. Ainsi, les terres des paysans gardèrent également leur existence autonome parmi les structures agraires romaines, bien qu'une partie d'agriculteurs libres aient été réduits à la situation précaire des colons.

Mais c'était justement le déficit de la main-d'oeuvre permanent qui a conditionné, selon un avis général des chercheurs modernes, le sort des colons en favorisant le développement du colonat tardif ayant remplacé sa forme classique[18]. D'autre part, les lacunes sensibles de notre tradition documentaire ne permettent pas de suivre, après 235, la chronologie exacte de ce processus d'une longue durée. La dernière mention du colonat contenue dans les oeuvres des grands *iurisconsulti* classiques date de 239[19]. Ce n'est qu'après tout un siècle que l'on voit les colons apparaître, dans l'édit fameux de Constantin promulgué le 30 octobre 332, en tant que catégorie sociale héréditaire de paysans attachés à la glèbe (C. Théod., V, 17, 1). Le texte de la loi nous laisse entendre que des mesures sévères ont dû être prises pour réagir aux fuites des colons qui, ruinés par l'oppression fiscale cumulée par de diverses prestations, quittaient les domaines. Leurs conditions de vie de plus en plus dures ont attiré l'attention du rhéteur chrétien Lactance qui a constaté, à la fin du IIIe siècle, le même phénomène[20]. Dans un sens pareil, saint Cyprien a déjà vu la misère des agriculteurs dont il ne précise pas le status (*Ad Demetr.* 3: „decrescit ac deficit in arvis agricola"). Malgré des généralisations évidentes typiques, on l'a dit, de nos auteurs africains, de tels faits étaient sans aucun doute bien connus aux contemporains.

Il est devenu habituel de rattacher le processus d'une transformation essentielle du colonat ayant eu lieu dans la période de transition entre le Haut- et le Bas-Empire romain et strictement liée à notre problème du développement des grands domaines, à la question toujours très discutée de l'esclavage[21]. C'est notamment sur le IIIe siècle de n. è. que E. M. Štaerman porte son intérêt dans son livre déjà ancien consacré à la crise du système esclavagiste en Occident romain. Elle y a proposé son essai d'analyse complexe des transformations sociales survenues à cette époque[22]. Du point de vue économique F. De

---

[17] Voir p. ex. Held, *Vertiefung*, p. 59 suiv.; M. I. Finley, *Ancient Slavery and modern Ideology*, London 1980, p. 132 suiv.; G. Ch. Picard, *Observations sur la condition des populations rurales dans l'Empire romain, en Gaule et en Afrique*, ANRW II 3, 1975, p. 98–111; C. R. Whittaker, *Land and Labour in North Africa*, Klio LX 1978, p. 331–362; H. Pavis d'Escurac, *Irrigation et vie paysanne dans l'Afrique du Nord antique*, Ktema V 1980, p. 177–191; eadem, „*Nundinae*" *et vie rurale dans l'Afrique du Nord romaine*, BAC XVII B, 1981, p. 251–259; B. D. Shaw, *Rural Markets in North Africa and the Political Economy of the Roman Empire*, Antiquités Africaines XVII 1981, p. 37–83.

[18] Du point de vue marxiste, le problème a été élaboré, tout récemment, par Johne, *o.c.*

[19] Voir J. Köhn, *Die Kolonen in den Rechtsbestimmungen*, dans: Johne, *o.c.* p. 257.

[20] *De mortibus persec.* 7: „enormitate indictionum consumptis viribus colonorum".

[21] Voir Johne, *o.c.* p. 13; W. Held, *Das Ende der progressiven Entwicklung des Kolonates am Ende des 2. und in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts im römischen Imperium*, Klio LIII 1971, p. 232–279.

[22] H. Sztajerman, *Społeczeństwo zachodniorzymskie w III wieku*, Warszawa 1960 (en russe, Moscou 1957; en allemand: *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches*, Berlin 1964); dans ses travaux plus récents, l'historienne soviétique a nuancé quelque peu ses points de vue; voir p. ex. *Rabstvo v afrikanskich provincijach* (L'esclavage dans les provinces d'Afrique), dans: Štaerman (et alii), *Rabstvo v zapadnych...*, p. 7–35; *Die Krise der Sklavenwirtschaft im römischen Kaiserreich*, dans: *Actes du VIIe Congrès de la FIEC*, Budapest 1984, p. 47–54.

Martino soutient pour sa part que „la cosidetta crisi del II—III secolo fu una crisi dell'economia schiavistica" allant en s'approfondissant (selon lui) dès les Sévères[23].

L'opinion d'après laquelle un déclin assez rapide de l'esclavage antique (et du mode de production esclavagiste) s'est produit au IIIe siècle a gagné des partisans nombreux parmi les historiens marxistes et non marxistes[24]. On allègue d'ordinaire les causes et les effets suivants de ce phénomène:

1. tarissement progressif de l'offre des prisonniers-esclaves à l'époque de la *pax Augusta* des deux premiers siècles de l'Empire[25].

2. tendance instante à une reproduction naturelle de la population servile (institution de *vernae* — esclaves nés dans les maisons de leurs maîtres)[26].

3. inefficacité du mode de production esclavagiste vu un rendement limité du travail servile[27].

4. pratique de plus en plus répandue de confier des lots de terre particuliers aux „esclaves chasés" (*servi casati*, *quasi coloni*) en vue de susciter leur intérêt à la production[28].

5. progrès notables au cours du IIIe siècle du remplacement, dans les grands domaines, des esclaves par les colons en tant que main-d'oeuvre fondamentale, grâce à la rentabilité devenue plus grande de leur travail[29].

Constatons à l'avance que l'état actuel de nos documents (surtout épigraphiques) ne permet point de prouver des jugements émis sur une crise et une chute prétendue de l'esclavage. Dans ce point important des arguments objectifs cèdent, hélas, souvent la place à des considérations toutes hypothétiques. Récemment, une critique globale de ces conceptions a été lancée notamment par M. I. Finley et par R. Mac Mullen. Dans son étude importante intitulée „L'esclavage antique et l'idéologie moderne", le chercheur anglais regretté, connaisseur éminent du problème en question, a pu observer une stricte dépendance des opinions savantes des positions doctrinales propres à leurs auteurs. Acceptant non sans objections la thèse sur la décadence du système esclavagiste, il s'est prononcé pourtant contre les dates proposées de ce processus (à partir de la fin du IIe siècle). Selon Finley, nous aurions plutôt affaire à un phénomène d'une durée séculaire tout au long du Bas-Empire[30].

---

[23] F. De Martino, *Storia economica di Roma antica*, Firenze 1980, p. 259 et 263—293: „Le forze di lavoro".

[24] Voir R. Mac Mullen, *Late Roman Slavery*, Historia XXXVI 1987, p. 377 et n. 84.

[25] Voir p. ex. Held, *Vertiefung*, p. 15; cf. G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1979², p. 142 suiv.

[26] E. M. Štaerman, M. K. Trofimova, *Les rapports esclavagistes sous le Haut-Empire romain* (*Italie*), Moscou 1971 (en russe), p. 17 suiv., 26; cf. I. Bieżuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987, cz. I: *Starożytność*, p. 38, 47 suiv., 56.

[27] Sztajerman, *Społeczeństwo*, p. 61, 76, 93; Held, *Vertiefung*, p. 15; De Martino, *o.c.* p. 275, 301 suiv.

[28] Johne, *o.c.* p. 29, 190, et Held, *Vertiefung*, p. 116 (se référant aux sources juridiques). Les travaux de P. Veyne, *Le dossier des esclaves-colons romains*, Revue Historique DXXXVII 1981, p. 3—25, et G. Giliberti, „*Servus quasi colonus*", Napoli 1981, ne m'ont pas été accessibles.

[29] Voir p. ex. J. F. Ubiña, *Del esclavismo al colonato en la Bética del s. III*, Memorias de Hispania Antigua II 1978, p. 171—179. L'expression „del esclavismo al colonato" évoquée dans le titre même de ce travail est bien significative des opinions marxistes.

[30] Finley, *o.c.*, chap. IV: „Le déclin de l'esclavage antique", p. 123 suiv.

Quant à Mac Mullen, il envisage la question servile tardive (dès le IIIe siècle) dans ses deux aspects essentiels: 1° du point de vue du nombre d'esclaves; 2° de celui de leur place dans la production[31]. Analysant des opinions modernes à ce propos, il s'est rangé à l'avis assez répandu que la main-d'oeuvre principale était toujours constituée, dans les provinces, par la population libre paysanne. En effet, à travers plusieurs parties de l'Empire, dont la Gaule et l'Afrique, la prépondérance nette des ingenus a fortement limité, suivant le point de vue quasi commun, l'emploi des esclaves dans l'agriculture[32]. Ainsi tient Mac Mullen l'esclavage pour un fait typiquement urbain. Le nombre d'esclaves resta quand même assez élevé dans les villes provinciales. Ils ont pu compter, d'après les calculs approximatifs, jusqu'à un dixième du total de la population nord-africaine.

Ceci posé, passons à considérer de plus près les causes et les effets susmentionnés de la crise supposée de l'esclavage antique.

1. Le IIIe siècle de l'Empire, et surtout sa deuxième moitié, s'est distingué par une cumulation remarquable des guerres défensives et offensives. On ne peut donc pas ramener à cette époque la thèse d'un tarissement sensible de l'offre des prisonniers-esclaves[33]. Evoquons p. ex. les guerres menées par Postumus et par Gallien contre les Germains, puis celles de Probus qui ont alimenté, à en croire les sources, les marchés d'esclaves. Rappelons aussi les révoltes maures brutalement étouffées par les Romains sous Valérien et Gallien, puis sous le règne des tétrarques. En dehors des textes littéraires et épigraphiques, une mosaïque de Tipasa datant probablement du IIIe siècle nous montre d'une manière réaliste une famille d'esclaves vaincus et enchaînés[34]. Vers 360, un traité géographique intitulé „Expositio totius mundi et gentium" atteste formellement le commerce d'esclaves en Pannonie et en Maurétanie (chap. 57 et 60). Il est bien possible que ce métier lucratif fleurissât au temps de la grande crise du IIIe siècle qui a vu se multiplier les luttes contre des poussées barbares. Le fait mérite l'attention que l'„Expositio" parle justement de la Pannonie et de la Maurétanie, pays limitrophes qui semblent avoir constitué toujours des sources abondantes du commerce d'esclaves[35]. Sous Gordien III, les esclaves maures furent vendus même sur l'île de Rhodes[36].

En fin de compte, bien qu'il soit difficile d'établir, si l'afflux continu d'esclaves au cours du IIIe siècle en a pu couvrir la demande dans le secteur privé et dans les services publics administratifs, nos sources ne permettent pas de prouver que la quantité de captifs fût assez faible, à l'époque de la crise, des invasions barbares et des luttes continuelles entre les usurpateurs, pour causer une crise aiguë de l'esclavage florissant encore sous les Sévères.

---

[31] Mac Mullen, *Late Roman Slavery*.

[32] P. ex. C. R. Whittaker, *Rural Labour in three Roman Provinces*, dans: P. Garnsey, éd., *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, Cambridge 1980, p. 76 suiv.; Finley, *o.c.* p. 79; cf. G. Pereira-Menaut, *El número de esclavos en las provincias romanas del mediterráneo occidental en el Imperio*, Klio LXIII 1981, p. 373–399.

[33] Cf. Finley, *o.c.* p. 128.

[34] T. Kotula, „*Mauretania mancipia negotiatur*", Antiquitas XIII 1987, p. 42–47.

[35] Cf. Mazzarino, *o.c.* p. 146.

[36] W. V. Harris, *Towards a Study of the Roman Slave Trade*, dans: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome*, Rome 1980, p. 126.

2. Les chercheurs se disputent vivement si l'accroissement de la natalité d'esclaves (*vernae*) fonctionnait en tant que régulateur suffisant de leur demande et de l'offre à l'époque du Haut-Empire[37]. L'opinion semble cependant prévaloir qu'un tel „élevage" a eu une importance non négligeable à côté d'autres possibilités de pourvoir les marchés d'esclaves. Mais il faut dire que l'on ne peut lier automatiquement la croissance et la baisse du nombre de *vernae* au déclin prétendu de l'esclavage. De toute façon, nos sources très lacunaires ne nous autorisent point à y déceler un indice typique de la crise du IIIe siècle. Il s'agit d'un phénomène continu ayant une longue tradition, d'une pratique profitable aux maîtres d'esclaves. Le problème se complique d'ailleurs du fait de l'ambiguïté notoire des textes épigraphiques dont un nombre considérable ne concerne point les *vernae*-esclaves mais les enfants nés libres dans un lieu donné (*verna huius loci*).

3. La question de la rentabilité du système esclavagiste (notamment dans l'agriculture) reste une des plus discutées dans la littérature du sujet. M. I. Finley contesta l'avis de E. M. Štaerman selon lequel l'efficacité du travail servile tomba considérablement, ce qui fit le mode de production esclavagiste de plus en plus désavantageux à l'époque de la crise[38]. Il s'opposa aussi à l'opinion de ceux qui estiment que l'esclavage entravait le progrès technique agricole tandis que le colonat s'avérerait être un système plus rentable et progressif dans la mesure où la production agricole donnait des profits évidents aux colons[39]. Tout au contraire, G. Prachner attira l'attention sur un certain primitivisme de l'économie paysanne des colons comparée à des hautes qualités techniques dont se distinguaient surtout les „villas esclavagistes". Il réduisit le problème à un dilemme fondamental: la crise de l'esclavage, a-t-elle réellement contribué à l'évolution du colonat dans les saltus (ainsi Štaerman) ou plutôt à l'inverse, la régression prétendue du système esclavagiste serait due à l'expansion du colonat?[40] Enfin, il semble téméraire de rapprocher mécaniquement la croissance des prix d'esclaves, très variés selon les provinces, de leur offre aux marchés provinciaux, étant donné l'inflation subite du dénier au cours du IIIe siècle[41].

4. L'emploi d'un certain nombre de *servi casati* dans la production agricole n'agit pas sans doute d'une manière sensible sur le „bilan de l'économie esclavagiste". Assez rares dans nos sources, ils ne semblent avoir joué qu'un rôle plutôt modeste en marge du colonat[42].

---

[37] Finley, *o.c.* p. 130 et la littérature citée plus haut dans la n. 26.

[38] Finley, *o.c.* p. 138 suiv.; cf. p. 91, 111; voir aussi A. Avram, *Zur Rentabilität der Kolonenarbeit in der römischen Landwirtschaft*, Studii Clasice XXIII 1985, p. 85–99.

[39] M. I. Finley, *The Ancient Economy*, London 1973, p. 83; cf. Avram, *l.c.*

[40] G. Prachner, *Zur Bedeutung der antiken Sklaven- und Kolonenwirtschaft für den Niedergang des römischen Reiches* (*Bemerkungen zur marxistischen Forschung*), Historia XXII 1973, p. 738 suiv., 743 suiv., 754.

[41] Finley, *Ancient Slavery*, p. 129 suiv.; cf. De Martino, *o.c.* p. 276. Constatons cependant que le point de vue discutable: le nombre d'esclaves de plus en plus faible (dès le IIe siècle en Italie) et la qualité de leur travail médiocre est partagé p. ex. par A. Carandini et son groupe de recherches; voir P. Garnsey, A. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, London 1987, p. 73.

[42] Johne, *o.c.* p. 29, 190 suiv.; De Martino, *o.c.* p. 273, 301.

5. Malgré une critique récente animée des positions marxistes, les opinions sur une baisse effective du nombre d'esclaves à l'époque d'une crise supposée du mode de production esclavagiste ont contribué beaucoup à renforcer la thèse quasi générale d'un remplacement graduel au IIIe siècle de l'esclavage par le colonat tardif. Dans ce point controversable, j'insisterais davantage sur les changements qualificatifs de la main-d'oeuvre, sur une transformation essentielle des colons libres en *adscripticii* héréditaires, que sur une expansion territoriale des grands domaines.

E. M. Štaerman met l'évolution du colonat en rapport avec la décadence des villas municipales et des villes mêmes au IIIe siècle de l'Empire. Mais en même temps elle semble éluder la réponse à la question ce qu'il faut entendre justement sous la notion de „villas esclavagistes" dans ce contexte. M. I. Finley lui repprocha de ne pas avoir expliqué, dans son classement de formes principales de la propriété antique, ce que constituaient les villas esclavagistes du point de vue économique en tant que système de production[43]. S'il y avait effectivement des progrès du colonat dans les saltus provinciaux dus à la crise de l'esclavage au IIIe siècle, on devrait appliquer des critères économiques convenants aux villas pour constater nettement que les esclaves en formaient la main-d'oeuvre fondamentale. Mais l'historienne ne l'a pas fait. Elle se borna à concéder qu'ils ont joué un rôle important en tant que personnel administratif des biens fonciers. Il est vrai que les *servi rustici* n'apparaissent que sporadiquement dans les sources du Haut-Empire, mais par exemple un témoignage souvent cité d'Apulée prouve que l'on employait dans les fermes, au moins en Afrique, la main-d'oeuvre servile aussi bien que le travail saisonnier des paysans libres (*Apol.* 17, 1). Le même auteur nous dit que sa femme Pudentilla a possédé 400 esclaves dans son domaine (ibid. 93). Les *servi agricultores* en ont constitué sans doute une partie[44]. Bien que rares, ces données importantes nous amènent à traiter avec précaution la thèse sur la décadence des „villas esclavagistes" entrées en concurrence, à ce qu'on dit, avec les saltus basés sur le colonat. En Italie, au coeur même du mode de production servile, la crise des villas n'était pas aussi générale aux IIe—IIIe siècles comme on le suppose parfois[45].

En somme, Finley a maintenu son avis, contre un nombre d'historiens modernes, d'après lequel l'esclavage a continué à jouer un rôle assez considérable jusqu'en pleine époque du Bas-Empire, bien que l'importance du colonat allât en croissant[46]. Retenons cependant que son raisonnement comporte aussi des affirmations hypothétiques. Pour sa part, D. Grodzynski a poussé plus loin ses conclusions critiques. Elle estime que le silence des

---

[43] Sztajerman, *Społeczeństwo*, p. 31 suiv., p. ex. p. 36.; Finley, *Ancient Slavery*, p. 135 suiv. et n. 38 et 39.

[44] Les chercheurs n'ont pas vu que l'on peut admettre grâce à la position même du mot *servi* dans le passage en question de l'*Apologie* d'Apulée (entre le montant de la production agricole et les données sur le bétail dans le domaine de Pudentilla). Mais d'autre part, on ne sait guère comment F. De Martino a pu constater qu'il s'agit là, en somme, des quatre cent de *servi rustici* (*o.c.* p. 272 et n. 41).

[45] Voir A. Tchernia, *Le vin de l'Italie romaine*, Paris 1986, se fondant sur des évaluations de la production de vin dans les biens fonciers italiens.

[46] Finley, *Economy*, p. 71, 191; cf. *Ancient Slavery*, p. 127, 131.

sources (p. ex. juridiques) ne nous autorise point à penser que l'institution de l'esclavage a vécu une décadence progressive quelconque: si le mode de production esclavagiste avait été supplanté par une forme tardive du colonat, le fait aurait dû avoir trouvé son reflet précis dans la législation impériale. Pourtant le Code de Justinien démontre sa persistance inaltérée jusqu'au VIe siècle[47]. R. Mac Mullen professe un point de vue semblable dans son étude sur l'esclavage tardif, tandis que P. Bonnassie a même pu prouver, dans un travail bien documenté, que l'extinction définitive du régime antique esclavagiste n'avait eu lieu qu' à l'époque du haut Moyen Age[48].

Des polémiques aiguës autour de notre problème nous inclinent à une critique prudente du grand schéma de l'historiographie moderne: del esclavismo al colonato, système d'opinions formulées à partir des positions méthodiques et idéologiques très diverses. Cependant, il nous reste de répondre enfin à la question fondamentale si la thèse d'après laquelle l'esclavage aurait subi une éclipse sérieuse au IIIe siècle trouve une justification suffisante dans nos sources. Or, R. Mac Mullen a pu constater que, curieusement, l'argument décisif qui amène les chercheurs à admettre sa décadence à l'époque d'une grande crise est la rareté des témoignages antiques contemporains sur cette institution (surtout dans les textes épigraphiques)[49]. Ainsi aurions-nous affaire à un *argumentum ex silentio* typique, comment décevant dans le métier de l'historien. Vu une lacune sensible dans la tradition documentaire antique dès la moitié du IIIe siècle, due apparemment à un „epigraphic habit" spécifique qui causa une rupture évidente des textes traditionnels, Mac Mullen met en doute la possibilité de résoudre le problème et postule sceptiquement une révision essentielle des jugements qui ont été émis jusque là à ce propos.

Retenons aussi les difficultés notables d'établir la chronologie des sources. Récemment, elles ont été fortement accentuées par les historiens soviétiques étudiant l'évolution de l'esclavage dans les provinces romaines d'Occident. Les inscriptions datées qui attestent des esclaves et des affranchis deviennent particulièrement rares depuis le deuxième tiers du IIIe siècle[50]. D'autre part, les mentions sporadiques sur les esclaves contenues dans les oeuvres littéraires de l'époque sont trop vagues pour nous aider à éclairer les questions épineuses liées à notre sujet. Généralement, la pénurie des documents impose une prudence maximale dans toutes les estimations du degré de développement de l'esclavage après les Sévères.

Il n'y a pas de doute que le nombre d'esclaves variait considérablement selon les régions de l'*Orbis Romanus*. Les savants s'accordent à admettre, on l'a dit, que le régime esclavagiste s'est propagé beaucoup plus fortement sur les territoires urbains qu'à la campagne[51]. Mais il faut distinguer toujours, sur ce point, deux aspects tout à fait divers du problème: une diffusion générale de

---

[47] D. Grodzynski, *Esclaves sans esclavage: le pari de M. I. Finley*, Revue Historique de droit LXV 1987, p. 387–398 (une critique d'*Ancient Slavery*).

[48] P. Bonnassie, *Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut Moyen Age (IVe s. – XIe s.)*, Cahiers de civilisation médiévale XXVIII, 4, 1985, p. 307–343.

[49] Mac Mullen, *o.c.* p. 377.

[50] Voir W. M. Smirin, *Rabstvo v rimskoj Ispanii*, dans: Štaerman (et alii), *Rabstvo v zapadnych...*, p. 37, 59; N. N. Belova, *Rabstvo v rimskoj Galii*, ibidem, p. 113 suiv.

[51] De Martino, *o.c.* p. 287 suiv.; Mac Mullen, *o.c.* p. 375 suiv.

l'esclavage plus ou moins grande dans des provinces, telles au autres, jusqu'au IIIe siècle inclus et son recul supposé à l'époque de la crise, recul mesuré, comme on le fait, à la base des documents parvenus jusqu'à nous. Il arrive que les savants effacent cette différence fondamentale. Ainsi H. von Petrikovits constata une rareté extraordinaire des données épigraphiques sur les esclaves dans les Germanies et en Gaule Belgique pour en tirer la conclusion – trop absolue, semble-t-il, que l'esclavage y a dû être effectivement faible. Il concède d'ailleurs que les *servi domestici* ont décidement prévalu, là aussi, sur les esclaves employés dans l'agriculture et dans les industries, sans qu'il allègue pourtant des exemples relatifs au IIIe siècle[52]. Un nombre d'historiens de la RDA aboutissent aux résultats pareils dans un travail collectif consacré aux provinces romaines rhénanes et danubiennes des IIIe–IVe siècles. Ils présupposent un rôle relativement modeste des esclaves dans la production agricole de ces pays et dans l'artisanat[53]. Mais d'après R. Günther, rédacteur en chef de cet ouvrage, il y aurait, dans un sens général, un déclin évident du travail servile en Occident romain, phénomène progressant dès le IIe siècle au profit du colonat[54]. L'*argumentum ex silentio* dont se sert H. von Petrikovits pour constater une „paix sociale" quasi idyllique entre les *servi* et les *domini* en Rhénanie est autant peu fondé que la thèse sur la décadence de l'esclavage dans les provinces où son évolution demeurait toujours notoirement médiocre tout au long de l'époque du Haut-Empire.

Donc, malgré un consensus des historiens modernes à propos de la crise du régime esclavagiste au IIIe siècle, il nous faut conclure que nos sources ne permettent pas de prouver des opinions par trop générales avancées sur cette question épineuse. L'emploi abusif de l'*argumentum ex silentio* conduit inévitablement à des conclusions suspendues dans le vide. Malgré la rareté notoire des renseignements sur les *servi agricultores*, catégorie d'esclaves trop pauvre pour qu'elle ait pu se rendre suffisamment visible dans notre tradition documentaire, il n'est guère possible de démontrer une chute des „villas esclavagistes" aussi bien qu'une baisse subite de l'offre de la main-d'oeuvre servile survenue au IIIe siècle. Si l'on admet ces hypothèses, il est difficile d'expliquer les quantités considérables d'esclaves et leur ubiquité dans certaines provinces du Bas-Empire, à en croire les auteurs tardifs (saint Augustin; les *servi agricultores* dans la Vie de la Sainte Mélanie la Jeune). Finalement, il nous reste de partager le point de vue de ces chercheurs qui estiment que le déclin du système esclavagiste était un processus séculaire. La crise du IIIe siècle, a-t-elle réellement précipité ce phénomène d'une longue durée? Nous ne le savons point.

L'état lamentable de nos sources nous invite à professer une position nettement agnostique dans le grand débat ici présenté. Cela concerne les fondements mêmes de la thèse historiographique fameuse: de l'esclavage au

---

[52] H. von Petrikovits, *Die Rheinlande in römischer Zeit*, Düsseldorf 1980, p. 80 suiv.; Wightman, *o.c.* p. 129, la Gaule Belgique.

[53] *Die Römer an Rhein und Donau*, Berlin 1975, p. 158, 226, 274 suiv.

[54] R. Günther, *Die sozialökonomischen Verhältnisse*, dans: *Die Römer* (plus haut, n. 53), p. 322, cf. p. 301; cf. du même auteur: *Die sozialökonomischen Verhältnisse im römischen Reich im 3. Jahrhundert*, Klio LXVIII 1986, p. 492–500.

colonat, thèse comportant des généralisations hypothétiques peu motivées par les données de nos documents. Cela concerne une construction par trop théorique qui a cependant beaucoup influencé, hélas, les notions courantes relatives à des processus socio-économiques caractérisant la basse époque de l'Empire romain.

Ainsi les grands domaines distingués dans l'intitulé de cet article nous ont-ils conduit jusqu'à ce point. Si l'essor du colonat semble avoir été un fait incontestable survenu au cours du IIIe siècle, son rapport causal avec une crise prétendument simultanée de l'esclavage et du mode de production esclavagiste demeure, pensons-nous, improuvable et par trop forcé au feu des controverses idéologiques. Donc, si l'on accorde une part aux suppositions: les deux phénomènes historiques, esclavage et colonat, profondément enracinés dans les structures économiques et sociales de l'Empire, n'ont-ils pu continuer à vivre plutôt, l'un auprès de l'autre, dans une symbiose pacifique au coeur même d'une crise?

Wrocław

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

LAKTACJA I ANTYKONCEPCJA W IMPERIUM RZYMSKIM*

Napisał

WIESŁAW SUDER

Starożytność klasyczna znała liczne formy i metody regulacji urodzeń[1]. Czy wśród znanych i stosowanych praktyk antykoncepcyjnych była metoda przedłużonej laktacji? Dotychczas w literaturze naukowej nie podnoszono w zasadzie tej kwestii odnośnie do czasów grecko-rzymskich[2]. Wiadomo, że po porodzie u większości kobiet występuje okres naturalnej niepłodności, który może trwać całe miesiące, a nawet lata, jeżeli kobieta karmi piersią. Matki chcąc uchronić się przed kolejną ciążą przedłużają okres karmienia piersią[3]. Według współczesnej medycyny metoda ta jest metodą naturalną, jednakże wysoce niepewną. Wkrótce po porodzie 50% kobiet — jak wiadomo — staje się płodna[4].

Wśród starożytnych łacińskich tekstów medycznych w dziele Mustiona (VI w. n.e.), który dokonał przekładu tekstu Soranusa *Gynaikeia* na język łaciński, znajduje się interesująca wzmianka, fr. 90: „Qua vita agenda est nutrix" [...] et si fieri potest ad virum suum in totum non accedat, ne usu venerio purgationem commemoret, qua superveniente lac exterminatur et extinguitur" (Mustio, *Gynaecia*, ed. V. Rose, Leipzig 1882).

W cytowanym tekście pewną wątpliwość budzi użycie słowa *accedat*, które ma znaczenie dla naszych dalszych rozważań. Analiza leksykalna odpowiedniego fragmentu u Mustiona i oryginału greckiego tekstu Soranusa a także porównawczego materiału źródłowego i słownikowego pozwoliła na stwier-

---

* Składam serdeczne podziękowania dr Lucynie Stankiewicz i doc. dr. hab. Herbertowi Myśliwcowi za uwagi przy pisaniu powyższego artykułu.

[1] Por. N. E. Himes, *Medical History of Contraception*, Baltimore 1936, s. 79–101; J. T. Noonan jr, *Contraception. A History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists*, Cambridge 1966; E. Eyben, *Family Planning in Graeco-Roman Antiquity*, Ancient Society XI/XII 1980/1981, s. 5–82; zob. także W. Suder, *Census populi. Bibliographie de la démographie de l'antiquité romaine*, Bonn 1988, i tam hasło „régulation des naissances".

[2] Por. wyżej.

[3] Por. np. P. T. Marcy, *Factors Affecting the Fecundity and Fertility of Historical Populations. A Review*, Journal of Family History VI 1981, 3, s. 314 nn., passim; E. i F. van de Walle, *Allaitement, stérilité et contraception: les opinions jusqu'au XIXe siècle*, Population XXVII 1972, s. 686 nn., passim.

[4] Np. L. Henry, *Intervals between Confinements in the Absence of Birth Control*, Eugenics Review V 1959, s. 200–211.

dzenie, że verbum *accedo*, używane powszechnie w języku łacińskim w znaczeniu „zbliżać się", „przychodzić" etc.[5], u Mustiona użyte zostało w sensie „obcować z kimś fizycznie, płciowo"[6]. Jego odpowiednikiem w oryginale greckim u Soranusa jest *synusia*[7]. Słowo *accedo* w znaczeniu, w jakim występuje u Mustiona, pojawia się w języku łacińskim dopiero w epoce późnej. Przypuszczalnie w IV wieku n.e.[8]

Przytoczone wyżej zalecenie Mustiona nakazuje mamkom zachowanie wstrzemięźliwości płciowej (*non accedat*) w okresie karmienia piersią z obawy przed utratą pokarmu. Z faktu tego wynika wyraźnie, że obaj autorzy, Soranus i Mustio, nie zdawali sobie sprawy z występowania *amenorrhea* z powodu karmienia piersią i okresowej niepłodności fizjologicznej *post partum*. Źródło nakazu wstrzemięźliwości płciowej w okresie karmienia znajdujemy w pismach lekarzy greckich i rzymskich, m.in. u Galena i Soranusa, którzy zalecali abstynencję płciową, ponieważ *coitus* prowokuje menstruację i przywraca płodność, co powoduje psucie pokarmu matki[9]. Opinia ta, pochodząca niemal że od czasów Hipokratesa, zakładała istnienie bezpośredniego związku między piersiami i macicą kobiety. Pokarm matki/mamki, która miała menstruację, był zły dla dziecka[10]. Poza tym z uwag lekarzy starożytnych wynika wyraźnie, że okres laktacji nie chronił wcale przed zajściem w ciążę. Soranus i Galen, a także wcześniejsi lekarze łącznie z Hipokratesem nie zdawali sobie sprawy z fizjologicznej niepłodności *post partum*[11].

Czy jednak rzeczywiście starożytni Grecy i Rzymianie nie znali antykoncepcyjnego efektu karmienia piersią i nie stosowali go do regulacji urodzeń? Lektura dzieł biologicznych, przyrodniczych i literackich przyniosła rozszerzenie opinii lekarzy i dała możliwość lepszego poznania praktyki społecznej, zwyczajów związanych z opieką nad dzieckiem i kulturą seksualną starożytnych.

Niezwykle cenną i ciekawą wzmiankę znajdujemy w dziele Ps.-Plutarcha *De liberis educandis* 5: „Maxime igitur, ut dixi, tentandum hoc est, ut ipsae matres mammam suis praebeant infantibus. Sin id praestare nequeant, vel ob corporis invaletudinem (usu enim hoc venire potest) vel quia ob novae sobolis festinant procreationem; saltem nutrices et altrices non qua suis, sed quam fieri potest probissimas deligamus". Z cytowanego fragmentu wynika wyraźnie, że jeżeli kobieta chce powtórnie zajść w ciążę po pierwszym porodzie, to nie powinna karmić piersią swojego dziecka, lecz wziąć mamkę dla niego, bowiem karmiąc jest niepłodna. Tak więc według Ps.-Plutarcha karmienie piersią daje efekt antykoncepcyjny. Opinia ta jest zaskakująca i przeciwstawna cytowanym

---

[5] Por. hasło *accedo* w *Thesaurus Linguae Latinae*, t. I, Leipzig 1900, szp. 255.

[6] Na temat tego znaczenia zob. J. N. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, London 1982, s. 175 n.

[7] Soranus, *Gynaikeia* 32: συν-ουσία; zob. także Adams, *o.c.* s. 177.

[8] *Thesaurus Linguae Latinae*; Vulg. *Lev.* 18, 19; *Is.* 8, 3; Aug. *Giv.* 16, 26.

[9] R. Green, *A Translation of Galen's Hygiene. De sanitate tuenda*, Springfield 1951, s. 29; Soranus, *Gynaikeia* 32.

[10] Por. van de Walle, *o.c.* s. 687 nn., passim.

[11] Podobnie to odczytują, jednak bez komentarza: K. R. Bradley, *Wet-Nursing at Rome: A Study in Social Relations*, w: *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, London 1986, s. 212; S. Treggiari, *Jobs for Women*, American Journal of Ancient History I 1976, s, s. 87.

wcześniej poglądom medycyny starożytnej. Pozostaje ona jednak w całkowitej zgodności ze współczesnymi poglądami ginekologii i położnictwa. Prawdziwość opinii Ps.-Plutarcha zmusza do postawienia pytania o źródła jego wiedzy. Cytowana wyżej wzmianka źródłowa występuje przy omawianiu wychowania dziecka, opieki nad nim, w której istotną rolę odgrywa karmienie piersią jako element moralno-wychowawczy. Moraliści starożytni na czele z Plutarchem sprzeciwiali się zatrudnianiu mamek[12]. Dopuszczali jednak wyjątki, jak słyszymy w cytowanym fragmencie u Ps.-Plutarcha. Mianowicie wtedy, kiedy matka była niezdrowa, lub — i to jest dla nas istotne — chciała zajść powtórnie w ciążę. Ostatnia okoliczność dotycząca antykoncepcyjnego efektu karmienia piersią została podana przez autora tak, jakby to był fakt znany ówczesnej medycynie i oczywisty dla świadomości kobiet i matek. Autor traktatu *De liberis educandis* nie był z pewnością lekarzem, lecz pedagogiem-moralistą, a zatem można przypuszczać, że wyrażona przez niego opinia o fizjologicznej niepłodności w okresie karmienia *post partum* jest oparta na poglądach ówczesnej medycyny. Tymczasem uwagi Ps.-Plutarcha pozostają w całkowitej sprzeczności wobec znanej nam ówczesnej wiedzy medycznej, reprezentowanej m.in. przez Galena i Soranusa. W tej sytuacji wydaje się, że źródłem poglądów autora *De lib. educ.* musiały być najprawdopodobniej ówczesna praktyka społeczna, zwyczaje i mentalność dotyczące prokreacji i opieki nad dzieckiem, istniejące przynajmniej w niektórych grupach społecznych w II w. w Rzymie[13]. Wiadomo powszechnie, że idee, postulaty starożytnych lekarzy były często błędne i niejasne, zaś zwyczaje społecznę i praktyka różniły się często od ich zaleceń i opinii[14]. W tej sytuacji fakt zgodności opinii Ps.-Plutarcha ze współczesnymi poglądami medycyny w sprawie okresowej niepłodności w czasie karmienia podnosi wartość i wiarygodność jego relacji, która odzwierciedla rzeczywistość i ówczesne zwyczaje społeczne. Z drugiej strony całkowity brak w źródłach medycznych z okresu republiki i cesarstwa potwierdzenia znajomości zjawiska okresowej niepłodności *post partum* i w czasie laktacji nasuwa przypuszczenie, że Ps.-Plutarch mógł przejąć poglądy, idee z wcześniejszej tradycji greckiej. Próby wyjaśnienia tej kwestii przyniosły pewne nowe ustalenia. Otóż w dwóch fundamentalnych dziełach biologicznych Arystotelesa znajdujemy informacje o niepłodności kobiet w okresie karmienia. I tak w traktacie *De generatione animalium* czytamy: W naturalnym biegu rzeczy, w czasie karmienia piersią nie ma miesiączkowania ani możliwości zapłodnienia. A jeżeli zdarzy się zapłodnienie, mleko wysycha, bo natura mleka jest ta sama, co natura miesięcznego upływu — natura nie może tworzyć krwi w takiej obfitości, aby jej wystarczyło naraz dla

---

[12] Por. K. Korus, *Program wychowawczy Plutarcha z Cheronei*, Wrocław 1978, passim; J.-P. Néraudau, *Être enfant à Rome*, Paris 1984, passim; D. Gourevitch, *Le mal d'être femme. La femme et la médecine à Rome*, Paris 1984, s. 233 nn., passim; E. Eyben, *Sozialgeschichte des Kindes im romischen Altertum*, w: *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, herausg. J. Martin, A. Nitschke, München 1986, s. 330 nn., passim.

[13] Por. na temat wiedzy medycznej i opieki nad dzieckiem: R. Etienne, *La conscience médicale antique et la vie des enfants*, Annales de Démographie Historique 1973/1975, s. 15—64; Gourevitch, *o.c.*, passim; Néraudau, *o.c.*, passim; Korus, *o.c.* s. 124.

[14] Gourevitch, *o.c.*, passim; A. Rousselle, *Sesso e società alle origini dell' età cristiana*, Roma 1985, s. 4—77, passim.

obu tych celów. Toteż jeśli wydzielanie odbywa się na korzyść jednego celu, z konieczności brak jej dla drugiego...[15] Z kolei w drugim znanym dziele *Historia animalium* Arystoteles pisze: „Kobiety mają ciągle mleko aż do następnej brzemienności. Wtedy dopiero jego sekrecja się zatrzymuje... Jak długo trwa sekrecja nie ma zazwyczaj miesiączki; widziano jednak kobiety, u których miesiączka występowała w okresie karmienia dziecka piersią..."[16].

W wyżej cytowanych fragmentach dzieł Arystotelesa mówi się bez wątpienia wprost o niepłodności kobiety w okresie karmienia i *post partum*. Nie traktuje się jednakże laktacji jako metody antykoncepcyjnej (nie przedłuża karmienia), chociaż Stagiryta sporo miejsca poświęcił w swoich pismach biologiczno-przyrodniczych kwestii regulacji urodzeń[17].

Tak więc można stwierdzić, że w kwestii antykoncepcyjnego efektu karmienia występuje wyraźna zbieżność między opinią Ps.-Plutarcha i Arystotelesa. Zgodność stanowisk obu autorów, których dzieli odstęp ponad pięćset lat nasuwa z kolei pytanie, czy spuścizna naukowa Stagiryty, lektura jego dzieł nie były źródłem dla koncepcji Cheronejczyka? Ps.-Plutarch prawdopodobnie musiał je znać, tak jak znał i pozostawał w kręgu platońskiej tradycji filozoficzno-pedagogicznej sam Plutarch, pod którego wpływem pozostawał autor dzieła *De liberis educandis*. Wpływy perypatetyckie u Plutarcha, zwłaszcza w kwestiach przyrodniczych u Cheronejczyka jako eklektyka, są niewątpliwe[18]. Nie można więc wykluczyć, że w interesującej nas kwestii nastąpiło zapożyczenie idei. Możliwe jest jednak także inne rozwiązanie, według którego Ps.-Plutarch nie przejął za Cheronejczykiem idei o antykoncepcyjnym efekcie karmienia z pism Arystotelesa. Otóż, propagując karmienie dzieci piersią jako element moralno-wychowawczy, Ps.-Plutarch musiał orientować się nieco i znać zwyczaje związane z życiem fizjologicznym kobiet i dzieci[19]. Interesował się przecież problemami życia małżeńskiego, opieką nad dzieckiem i innymi tego rodzaju sprawami. Jego zalecenia, uwagi zawarte w traktacie *De liberis educandis* mają także charakter porad praktycznych dla ówczesnych rodziców[20].

W sumie mamy w źródłach dwa przeciwstawne poglądy na temat efektu antykoncepcyjnego karmienia piersią. Jeden, ówczesnej medycyny, reprezen-

---

[15] Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, IV 9 = 777a (przekł., wstęp, kom. P. Siwek, Warszawa 1979).

[16] Arystoteles, *Historia zwierząt* VII 11 = 587b 19 nn. (przekł., wstęp, kom. P. Siwek, Warszawa 1982).

[17] Por. np. A. Preus, *Biomedical Techniques for Influencing Human Reproduction in the Fourth Century B.C.*, Arethusa VII 1975, 2, s. 237–263.

[18] Por. np. wstęp Z. Abramowiczówny w: Plutarch, *Moralia. Wybór*, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła [...], Warszawa 1977, s. XIV.

[19] Należy podkreślić tu fakt, że w starożytności, szczególnie w świecie grecko-rzymskim rozpowszechniony był wśród zamożniejszych warstw zwyczaj karmienia dzieci przy pomocy mamek. Z faktem tym związanych było wiele opinii, zaleceń itd. lekarzy, moralistów, co pośrednio może świadczyć o dość szerokiej znajomości spraw dotyczących puericultury, zob. np. Néraudau, *o.c.* s. 65 nn.; Gourevitch, *o.c.* s. 233 nn.; Etienne, *o.c.*; Bradley, *o.c.*; idem, *Sexual Regulations in Wet-Nursing Contracts from Roman Egypt*, Klio LXII 1980, 2, s. 321–325; J. Beaucamp, *L'allaitement: mère ou nourrice*?, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXII 1982, 2, s. 549–558; Korus, *o.c.* s. 124.

[20] Korus, *o.c.* s. 121, 128.

towany m.in. przez Galena i Soranusa, którzy nie znali tego zjawiska fizjologicznego. Drugi, opinie Arystotelesa i Ps.-Plutarcha, stwierdzające jego istnienie i konsekwencje dla prokreacji, dodajmy, opinie zgodne z poglądami współczesnej medycyny. Jeśli chodzi o praktyczne wykorzystanie zjawiska fizjologicznej niepłodności jako metody regulacji urodzeń, to brak źródeł uniemożliwia w tej chwili poznanie prawdy. Mimo to opinia Ps.-Plutarcha nie wyklucza możliwości regulacji urodzeń poprzez przedłużanie okresu karmienia dla celów antykoncepcyjnych. Skoro bowiem według niego chcąc zajść w ciążę kobiety nie powinny karmić piersią, to równie dobrze mogły one postępować odwrotnie, aby jej uniknąć. O tym jednak Ps.-Plutarch nie pisał, uważał bowiem, że najświętszą sprawą w małżeństwie jest wydanie na świat dzieci i naturze ludzkiej są właściwe fizyczne i psychiczne skłonności do prokreacji.

Wrocław

ALLAITEMENT ET CONTRACEPTION DANS L'EMPIRE ROMAIN

Résumé

L'antiquité classique a connu de nombreuses formes de la régulation des naissances. Parmi les méthodes connues et pratiquées, existait-il une méthode de l'allaitement prolongé? Jusqu' à présent la littérature scientifique n'a pas traité cette question s'il s'agit de l'époque gréco-romaine. Dans les textes médicaux latins antiques, dans l'oeuvre de Mustio qui a fait un abrégé latin de la *Gynécologie* de Soranus d'Éphèse nous pouvons trouver une note très intéressante: fr. 90 „... nutrix ... ad virum suum in totum non accedat...". Dans le fragment mentionné ci-dessus nous avons des doutes sur le mot *accedat* et en même temps c'est un mot qui importe dans nos considérations. L'analyse lexicale du fragment de Mustio et de l'oeuvre originale grec de Soranus ainsi que l'analyse des sources comparatives et des dictionnaires ont permis de constater que verbum *accedo* est utilisé en latin au sens de s'approcher, venir etc. Chez Mustio ce mot a été utilisé au sens d'avoir des relations sexuelles avec quelqu'un. Son équivalent dans l'oeuvre originale grec de Soranus c'est: *synusia* — être en relation sexuelle avec quelqu'un. Le mot *accedo* au sens dont se sert Mustio, apparait en latin à l'époque ultérieure, probablement au IV ème siècle.

Ainsi, les conseils de Mustio mentionnés ci-dessus, recommandent aux nourrices l'abstinence sexuelle dans la période de l'allaitement de peur de fair disparaitre le lait et de ne pas redevenir enceinte. Il en résulte que les deux auteurs, Soranus et Mustio, n'ont pas eu la notion d'aménorrhée *post partum* et d'allaitement de femme qui nourrit un enfant au sein. Hippocrate et Galien n'ont pas connu cela, non plus. Est-il, donc, réel que les Grecs et les Romains dans l'antiquité ne se soient pas rendus compte de l'effet de l'allaitement sur la reprise des règles et n'aient pas prolonge l'allaitement à des fins contraceptives? L'analyse des sources montre autre chose. Deux informations en témoignent. Première vient de Ps.-Plutarque. Dans son oeuvre *De liberis educandis*, fr. 5 nous pouvons trouver la note que si la femme veut redevenir enceinte, tout de suite après le premier accouchement, elle ne devrait pas nourrir son enfant au sein mais engager une nourrice. L'autre témoignage, plus ancien encore, se trouve chez Aristote qui écrit d'une manière très claire que pendant l'allaitement la menstruation ne se présente pas et il n'y a pas la possibilité de redevenir enceinte (id., *De gen. anim.* IV 9; *Hist. anim.* VII 11).

En résumé, donc, ces sources, nous avons deux opinions opposées au sujet de l'effet contraceptif de l'allaitement, les opinions qui viennent des médecins, des biologues, des philosophes et des moralistes anciens. Cette situation nous oblige à continuer des recherches et à poser d'autres questions sur les mentalité de l'allaitement, la vie sexuelle des gens etc.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

ILOCZAS PRZYMIOTNIKA 'INCICUR' W TRAGEDII SZ. SZYMONOWICZA „CASTUS IOSEPH" w. 931 (= s. 43/16 Durini)

Napisał

JERZY KORZENIOWSKI

Bardzo łatwo można się przekonać, że zarówno przymiotnik *cicur* jak i jego derywat *cicurare* oraz compositum *incicur* nie były w literaturze rzymskiej, która dotrwała do naszych czasów, często używane[1]. Widocznie już w starożytności wyrazy te sprawiały pewną trudność, skoro objaśniali je gramatycy jak M. Terentius Varro i M. Verrius Flaccus, którego dzieło ekscerpował Sex. Pompeius Festus, a tego z kolei Paulus Diaconus. Przytoczmy więc świadectwa starożytnych uczonych. U Warrona czytamy: „apud Pacuium (*388 sq. R.*): 'nulla res neque cicurare neque mederi potis est neque reficere'. cicurare mansuefacere: quod enim a fero discretum, id dicitur cicur, et ideo dictum 'cicur ingenium optineo' mansuetum; a quo Veturii quoque nobiles cognominati Cicurini. natum a cicco cicur videtur. ciccum dicebant membranam tenuem, quae est ut in malo Punico discrimen; a quo etiam Plautus dicit (*inc. fab. 2*): 'quod volt densum, ciccum non interduo'"[2]. Natomiast Paulus Diaconus w wyciągu z Festusa s. v. *incicorem* pisze: „Incicorem, inmansuetum et ferum. Pacuvius: «Reprime incicorem iracundiam». Interdum *cicur* pro sapiente ponitur, ut idem Pacuvius: «Consilium cicur»"[3]. Widzimy, że Paulus Diaconus ograniczył się do objaśnienia glosy i podania przykładów. Jest to jedyne w zachowanej literaturze rzymskiej miejsce, gdzie występuje compositum *incicur*[4]. Na podstawie przytoczonych testimoniów rekonstruujemy dwa inne fragmenty Pakuwiusza[5]. Warron natomiast nie ograniczył się do

[1] H. Spelthahn, *cicur*, ThLL, vol. III, Lipsiae 1912, col. 1052, 9–34; id., *cicurare*, ibid. w. 35–40; B. Rehm, *incicorem*, ThLL, vol. VII 1 fasc. VI, Lipsiae 1939, col. 897.

[2] Varr. L. L. 7,91 (edd. G. Goetz – F. Schoell), s. 117.

[3] Sexti Pompei Festi *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli Epitome* ed. Aem. Thewrewk de Ponor, pars I, Budapestini 1889, s. 76, w. 27–29. Podobnie W. M. Lindsay, GL IV, Paris 1930, s. 230.

[4] ThLL s.v. *incicorem*; Pacuv. *trag.* 386 Ribb.[3]:

..... reprime íncicorem iracúndiam.

[5] Pacuv. *trag.* 387–389 Ribb.[3]:

consiliúm cicur,
núlla res
Néc cicurare néque mederi pótis est neque refígere.

objaśnienia glos, ale uzupełnił wypowiedź uwagą dotyczącą etymologii i genezy przydomka *gens Veturia*. Kwestię etymologii omówimy nieco dalej. Teraz zaś podamy znaczenia omawianych formacji. *Cicur* ma znaczenie: oswojony, łagodny; przenośnie także: mądry, rozsądny, co wynika z cytowanego przez Paulusa „consilium cicur" = „sapiens". *Cicurare* znaczy: oswajać, obłaskawiać, natomiast *incicur* ma znaczenie: nieoswojony, nieposkromiony, dziki; przenośnie: bezczelny, ordynarny, niewychowany, okrutny. Należy również dodać, że *cicur* i *cicurare* były często wymieniane i objaśniane w glosariach[6].

Ustalenie metrum interesujących nas fragmentów Pakuwiusza jest możliwe tylko w jednym wersie: Pacuv. *trag*. 389 (Ribb.[3]):

Néc cicurare néque mederi pótis est neque refígere.

Jest to septenar trocheiczny. Mimo to można jednak stwierdzić, że we wszystkich trzech fragmentach *i* oraz *u* są w *incicorem*, *cicur* i *cicurare* krótkie. Podobnie zresztą używa *cicurare* w heksametrze S. F. Klonowic:

Barbara suscepto cicuratur belua bello[7].

Przedstawiony powyżej materiał jest wystarczającym przygotowaniem do dalszej części rozważań. Przystąpmy zatem do rozwiązania problemu postawionego w tytule.

W tragedii *Castus Ioseph* Sz. Szymonowicza, wydanej po raz pierwszy w roku 1587 w Krakowie[8], a następnie przedrukowanej w wydaniu A. M. Duriniego[9] z niewielkimi różnicami tekstu, które zazwyczaj są wynikiem błędu drukarskiego a nie koniektury, czytamy następujące dwa trymetry jambiczne:

Nōs iūrgĭōsāe, tāēdĭōsāe, măle hăbĭtāē,
Mălĕ dŏmĭtae: ĭncĭcŭra, ĭnēxpĕdĭtă gēns[10].

Jednakże w wydaniu Duriniego w miejsce drugiego *male* czytamy lekcję *malae*. Przeciwko lekcji Duriniego przytoczyć można dwa argumenty.

1. Jest ona z metrycznego punktu widzenia nie do obrony. Gdyby czytać *malae domitae*, w 2 stopie byłby anapest, co jest w trymetrze jambicznym niedopuszczalne i nigdy w tragedii *Castus Ioseph* nie występuje[11].

2. Zarówno *habitae* jak i *domitae* są przydawkami odnoszącymi się do *nos* (scil. *feminae*). Określenie pierwszej przydawki przysłówkiem *male* przemawia za takim samym określeniem *domitae*.

Przyjmiemy więc bez zastrzeżeń zacytowaną wyżej lekcję wydania krakowskiego, która w wydaniu Duriniego została zepsuta.

---

[6] Cf. ThGE (ed. G. Goetz) pars prior (= CGL VI), Lipsiae 1899, s. 210 s.v. *cicur*, *cicurare*; *Glossaria Latina*, vol. IV–V, Paris 1930–1931; G. Goetz, *Glossographische Kleinigkeiten*, RhM XL 1885, s. 325.

[7] S. F. Klonowic, *Victoria deorum*, Kraków 1587–1595, s. 331/19 (= 33, 284). Cytowany heksametr pochodzi z materiałów H. Myśliwca.

[8] Simonis Simonidae *Castus Ioseph*, Cracoviae 1587.

[9] Simonis Simonidae [...] *Opera omnia* [...] procurante Angelo Maria Durini [...], Varsaviae 1772.

[10] Simonis Simonidae *Castus Ioseph*, k. F/19–20.

[11] Opieram się na własnych badaniach trymetru jambicznego tragedii *Castus Ioseph*, która liczy 1352 trymetry. Cf. J. Korzeniowski, *Trymetr jambiczny tragedii Sz. Szymonowicza pt. Castus Ioseph. Wybrane zagadnienia*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem Prof. dr hab. L. Rychlewskiej, Wrocław 1988, rozdz. I, zwłaszcza s. 15, 23–24. (Maszynopis w Bibliotece Instytutu Filologii Klasycznej i Kultury Antycznej).

Aby rozwiązać postawiony w tytule problem iloczasu, należy odpowiedzieć na trzy pytania:

1. Jakie są możliwości podziału wersu na stopy?
2. Jak wyjaśnić femininium *incicura*?
3. Czy Sz. Szymonowicz popełnił błąd prozodyczny?

Zacznijmy od analizy metrycznej. Zanim jednak podzielimy wers na stopy, należy ustalić, jaki iloczas *cicur* i *incicur* odnotowują współczesne słowniki naukowe. Zarówno ThLL i OLD, opierając się na fr. Pakuwiusza, podają: *cicur*, *cicuris*; *cicurō*, *cicurāre*; *incicur*, *-uris* vel *-oris* (ThLL s. v. *incicorem*)[12]. Tak samo oznacza Forcellini (De-Vit). Wobec tego trymetr Sz. Szymonowicza należałoby uznać za błędnie zbudowany, ponieważ brakuje jednej mory, lub ewentualnie czytać go cum hiatu:

Malé domit(ae): íncicŭ̄ră, inéxpedíta géns

albo

Malé domitáe: incícŭr(a), inéxpedíta géns.

Obydwa rozwiązania można by uznać za równie dobre lub też opowiedzieć się za jednym z nich i na tym rzecz zakończyć. Wiadomo przecież, że poetom tworzącym w języku łacińskim, w którym po realizowanym w wymowie iloczasie i akcencie wszelki ślad dawno zaginął, zdarzały się uchybienia czy wręcz błędy prozodyczne. Niemały wpływ na kunszt wersyfikacyjny poety miała też szkoła, z której wyszedł. Dlatego hiatus, nawet jeśli występuje poza cezurą, mógłby nie dziwić[13]. Okazało się jednak, że Sz. Szymonowicz konstruował trymetr jambiczny bardzo starannie i że tego typu hiatus w nim nie występuje. Jedyny wyjątek (na 1352 trymetry) stanowi w. 1712 (= s. 68/1 Durini):

Coepére: néque iăm ílle quóque sine lacrymis,

gdzie nie następuje elizja monosylaby[14]. Dlatego odrzuciliśmy ten sposób interpretacji jako niezadowalający.

Istnieje ponadto możliwość wprowadzenia koniektury *incicur* przeciw *incicura* w obu wydaniach:

Malé domitaé: incícur, inéxpedíta géns,

ale jest ona jeszcze mniej zadowalająca, gdyż nie usuwa hiatu. Ponadto ingerencja w zrozumiały i dobrze przekazany tekst tylko na tej podstawie, że *cicur* i *incicur* są przymiotnikami dekl. III o jednym zakończeniu, wydaje się nieuzasadniona. Dotykamy tu problemu postawionego w pytaniu 2, którym zajmiemy się nieco dalej.

---

[12] Oznaczam tylko długie z natury.

[13] Zresztą omawiany trymetr cezury nie ma. Ale nie jest on wśród trymetrów Sz. Szymonowicza odosobniony. O ile trymetry jambiczne tego poety są pod względem prozodycznym zbudowane bardzo poprawnie, o tyle gwałcą wiele zasad przestrzeganych przez poetów starożytnych. Na podstawie nie opracowanych dotąd materiałów możemy stwierdzić, że w tragedii *Castus Ioseph* ok. 280 trymetrów nie ma żadnej cezury i ok. 280 ma tzw. caesura media, która była przez poetów starożytnych unikana, a u Seneki nie występowała w ogóle. Cf. także Korzeniowski, *o.c.* s. 17–34, 53–55; id., *De Simonis Simonidae ἀντιλαβῶν usu*, HL XL 1991, s. 283–284, 300–304.

[14] Id., *Trymetr* [...] s. 24.

Odrzuciwszy powyższe próby interpretacji, spróbujmy przeczytać trymetr sine hiatu przyjmując — załóżmy na razie, że błędnie — długie ū:

Malé domit(ae): íncicū́r(a), inéxpedíta géns.

Taka interpretacja jest zgodna z ars Szymonowicza, ale sprowadza na poetę zarzut, że popełnił błąd prozodyczny[15]. Zapewne niejeden z filologów poprzestałby na obarczeniu autora błędem. Mógłby ewentualnie dodać jako usprawiedliwienie, że jest to rzadki wyraz, znany w dodatku z poezji archaicznej, i to zachowanej we fragmentach. My jednak spróbujemy pójść pod prąd, nawet gdyby opinio communis prowadziła w tej kwestii dokładnie w przeciwnym kierunku. Wystarczająco silnych argumentów na potwierdzenie, że wybór drogi jest w tym wypadku słuszny, dostarczą nam bowiem słowniki używane w czasach Sz. Szymonowicza oraz etymologia.

Zaznaczmy od razu, że słowniki wydane przed rokiem 1587 nie zawierają hasła *incicur*. Hasło to wystąpi dopiero w niektórych słownikach późniejszych. W słownikach tych oprócz oznaczenia iloczasu nad samogłoską (*cicûris*) i niekiedy akcentu (*rédimo*) występuje po haśle adnotacja pen. corr. albo pen. prod. Czasem występuje tylko adnotacja słowna. Przy przymiotniku spotyka się też adnotację om. g. (= omnium generum). Niekiedy przy przymiotniku *cicur* nie ma ani oznaczenia, ani adnotacji, ale iloczas jest oznaczony przy czasowniku. Mimo to trudno traktować iloczas obu formacji tak samo z całą pewnością. Powodem są niekonsekwencje w oznaczaniu iloczasu przez ówczesnych autorów słowników i wydawców.

I. Słowniki sprzed roku 1587

A. odnotowujące *ŭ*: *cĭcur*, *-ŭris*; *cicŭro*

1. Dictionarium Linguae Latinae Autore primo Ambrosio Calepino, [...] Accedit [...] Onomasticon [...] per D. Conradum Gesnerum [...] collectum, Basileae (post 1 IV 1551).

2. Dictionarium Ambrosii Calepini [...] ex Pauli Manutii Aldi observationibus locupletatum [...] cum Conradi Gesneri Onomastico [...], Basileae 1562.

3. Ambrosii Calepini Dictionarium septem linguarum [...] cum Conradi Gesneri Onomastico [...], Basileae 1570.

4. Ambr. Calepini Dictionarium octo linguarum [...], Basileae 1584.

5. Lexicon trilingue, ex Thesauro Rob. Stephani, et dictionario Ioannis Frisii [...], Argentorati 1586 (tylko ad *cicurare*).

B. odnotowujące *ū*: *cicur*, *-ūris*; *cicūro*

1. Dictionarium Latinogallicum, Parisiis. Ex officina Roberti Stephani 1538. Hasła wyglądają następująco:
Cicur, *circûris* (sic!), pen. prod. om. g.
Circûro, *circúras*, pen. prod. *cicurare*...

2. Dictionarium, seu Latinae linguae Thesaurus [...] Editio secunda, Parisiis (ex off. Roberti Stephani) 1543.

---

[15] Na temat wahań i uchybień prozodycznych w tragedii *Castus Ioseph*, zwykle pozornych i wytłumaczalnych, cf. Korzeniowski, *o.c.* s. 24—33.

3. Dictionarium seu Thesaurus Latinae Linguae [...] omnibus mendis diligenter expurgatus, et locupletatus per Marium Nizolium Brixellensem, t. I—III, Venetiis 1550; kolejny przedruk Venetiis 1551.

4. Lexicon Latino-Polonicum [...] Ioanne Maczinsky [...] interprete, Regiomonti 1564.

5. Dictionariolum Latinograecogallicum, Parisiis 1573. (Tylko ad *cicuro*)

6. Dictionarium puerorum, Apud Gullelmum Laemarium 1586.

Zanim wyciągniemy wnioski, przyjrzyjmy się, jak wygląda sytuacja w słownikach wydanych po roku 1587, są one bowiem pomostem między Stephanusem a ThLL. W niektórych z nich znajdziemy również hasło *incicur* (Stephanus, Cnapius, Forcellini).

II. Słowniki wydane po roku 1587

A. odnotowujące *ŭ*

1. Zob. I A 5, Argentorati 1590.

2. Dasypodius Petrus, Dictionarium Latino-Germanico-Polonicum, Dantisci 1642.

3. Szereg wydań Cnapiusa. Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium Linguae Latinae et Graecae in tres tomos diuisum [...] opera Gregorii Cnapii: Cracoviae 1626; 1652; 1693; Posnaniae 1698; 1741; 1754; [...] locupletatum per admodum R. P. Paulum Kollacz, Varsaviae, Leopoli et Dresdae 1780.

4. Dictionarium universale [...], Parisiis apud viduam Ioannis Boudot 1726 (Tylko ad *cicŭro*).

5. Roberti Stephani Thesaurus l. Latinae in IV tomos divisus [...] Nova cura recensuit [...] Antonius Birrius, Basileae, t. I—II 1740, t. III 1741, t. IV 1743.

6. Novus linguae et eruditionis Romanae Thesaurus post Ro. Stephani [...] a Io. Matthia Gesnero, t. I—IV, Lipsiae 1749.

7. Totius Latinitatis Lexicon consilio et cura Iacobi Facciolati opera et studio Aegidii Forcellini [...] secundum tertiam editionem, cuius curam gessit Iosephus Furlanetto [...], Schneebergae t. I—II 1831, t. III 1833, t. IV 1835; zob. też Londini t. I—IV 1839.

8. Totius Latinitatis Lexicon [...] Aegidii Forcellini [...] adiecto [...] Onomastico totius Latinitatis cura et studio Vincentii De-Vit, t. I—X, Prati 1858—1887.

B. odnotowujące *ū*

1. Thesaurus Linguae Latinae sive Forum Romanum [...], Argentorati 1604.

2. Zob. II A 4 (tylko ad *cicur*, *ūris*).

Widzimy wyraźnie, że wśród słowników wydanych przed rokiem 1587 około połowa odnotowuje *ū*, natomiast po roku 1587 tylko dwa. Jest więc oczywistą rzeczą, że Sz. Szymonowicz potraktował *ū* jako długie w compositum (gen. *incicūris*), skoro takie było w przypadkach zależnych przymiotnika *cicur*. Warto również dodać, że wśród słowników odnotowujących *ū* znajduje się słownik Stephanusa (i jego opracowanie Nizoliusa), który był największym ówczesnym osiągnięciem leksykograficznym, porównywalnym

z dzisiejszym ThLL[16]. Miał więc Sz. Szymonowicz znakomite pomoce, z których czerpał wiedzę z zakresu prozodii.

Wykorzystawszy „dowody" z czasów Sz. Szymonowicza obroniliśmy poetę przed zarzutem błędu prozodycznego. Zgodnie zatem z wyżej uczynionym założeniem w. 931 będziemy czytać następująco:

Malé domit(ae): íncicúr(a), inéxpedíta géns.

Należy teraz rozpatrzyć, w jaki sposób i na ile nasze rozważania może wesprzeć etymologia. Współczesna etymologia łączy *cicur* z sanskr. *śakuraḥ* < **cecuros* (lub **cecuris*), chociaż związek ten nie jest jednoznacznie pewny[17]. Wynika stąd, że w przypadkach zależnych samogłoski są krótkie (*cĭcŭris*)[18]. Ale w czasach, kiedy etymologia nie miała jeszcze wypracowanych podstaw naukowych, inaczej tłumaczono pochodzenie *cicur*. Zupełnie fantastyczna jest etymologia Warrona: „natum a cicco cicur videtur" (L.L. 7,91). Później rozpowszechniła się inna etymologia, oparta na skojarzeniu, wywodząca *cicur* od *cūra*.

W drukowanym u H. Stephanusa wydaniu Warrona z 1573 r. (późniejsze trzecie wydanie w roku 1581) Iosephus Scaliger opatrzył cytowany przez Warrona w ks. VI (= 7,91) fragment Pakuwiusza (= Pacuv. *trag*. 388–389 Ribb.[3]) następującą uwagą: „*Curare* pro *Cicurare* dixit Nigidius in historia animalium: *Omne pecus indomitum, habet quiddam in se ferum: sed tamen ea natura est ut curari et domari possit*"[19]. Podobnie uważał A. Dacerius, który w komentarzu do Festusa *incicorem* (lib. IX w. 11–12) cytuje Warrona i tak ocenia jego etymologię od *ciccum*: „Sed ineptum etymon. Veteres Latini ʿcurareʾ dicebant pro domare, mollire, mansuefacere". Dalej cytuje Nigidiusza, j. w., po czym dodaje: „At pro ʿcurareʾ per reduplicationem dixere ʿcicurareʾ imitatione Graecorum qui repetita prima consonante et vocali addita ita verba sua efferunt δόω, διδόω. Sic ʿcuro, cicuro, cicurʾ, etc."[20] Daceriusa cytuje z kolei dosłownie F. Lindemann, ale odnosi się krytycznie do wywodzenia *cicur* od *cura*: „*Cicur* haud dubie ortum ex reduplicatione syllabae radicalis, non tamen a *cura* detortum videtur"[21].

Cytowany fragment P. Nigidiusza Figulusa przekazany przez Pryscjana miałby pochodzić z dzieła, którego współcześnie ustalony tytuł brzmi: *De animalibus*, ale wśród fragmentów tego autora go nie znajdziemy[22].

---

[16] Cf. F. Heerdegen, *Lateinische Lexikographie*, w: F. Stolz, J. H. Schmalz, *Lateinische Grammatik*, München 1910[4], s. 693–695.

[17] A. Walde, J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. I, Heidelberg 1938[3], s. 213; A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la Langue Latine. Histoire des mots* [...], Paris 1959[4]; ThLL s.v. *cicur*.

[18] M. Mayrhofer opowiada się przeciw łączeniu *cicur* z sanskr. *śakuraḥ*. Cf. M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanscrit Dictionary*, Lieferung 21, Heidelberg 1970, s. 289 s.v. *śaknóti*.

[19] M. Terentii Varronis *Opera quae supersunt*, in lib. *De ling. Lat.* Coniectanea Iosephi Scaligeri, recognita et appendice aucta, [...] 1573, excudebat Henr. Stephanus, s. 87, s. 159.

[20] Sex. Pompei Festi et Mar. Verrii Flacci *De verborum significatione lib. XX* notis et emendationibus illustravit Andreas Dacerius [...] accedunt [...] notae integrae Iosephi Scaligeri, Fulvii Ursini, et Antonii Augustini [...], Amstelodami 1699, s. 183.

[21] *Corpus Grammaticorum Latinorum Veterum* [...] Fridericus Lindemannus, t. II: Pauli Diaconi excerpta et Sex. Pompei Festi fragmenta continens, Lipsiae 1832, s. 460.

[22] Cf. *Grammaticae Romanae Fragmenta*, rec. H. Funaioli, Stutgardiae 1969, s. 158–179, zwłaszcza s. 176.

U Pryscjana natomiast czytamy: „Nigidius: omne pecus [...], ut cicurari et dominari possit"[23]. *Cicurari* jest koniekturą J. Rutgersa (1589–1625)[24], sugerowaną przez J. Scaligera. Przekaz imienia w kodeksie H jest wątpliwy. Wygląda on następująco: Ni***ius, przy czym drugą ręką napisane jest: Nigidius. Prawdopodobnie dlatego H. Funaioli w ogóle tego fragmentu nie wziął pod uwagę.

Dla naszych rozważań najważniejszy jest fakt wywodzenia *cicurare* od *cūrare* za pomocą reduplikacji i łączenia *cicur* z *cūra*, zwłaszcza w wydaniu Warrona komentowanym przez J. Scaligera, które jest wcześniejsze niż *Castus Ioseph*[25]. Etymologia ta narzucała się sama przez się i była powszechnie znana. Z tego względu Sz. Szymonowicz idąc za ówczesnym stanem wiedzy mógł napisać *incicūra gens* nie popełniając błędu.

Ostatnim zagadnieniem jest uzasadnienie fem. *incicura*. Powodem użycia femininum były względy metryczne, na co zwróciliśmy uwagę przy metrycznej analizie trymetru. Ponadto fem. jest poświadczone w *Glossae nominum* jako *cicua*[26], co G. Goetz słusznie poprawił na *cicu⟨r⟩a*[27]. Ważniejszy jednak od tego świadectwa jest fakt występowania zjawiska heteroklizji poświadczonego w *Appendix Probi*: „pauper mulier non paupera mulier"[28]. Podobnie można by powiedzieć: „incicur gens non incicura gens". *Appendix Probi* jest świadectwem, że formy błędnie przenoszone do innych paradygmatów stawały się coraz powszechniejsze. Zresztą występowały też przeniesienia odwrotne, np. *barbarus non barbar*[29]. Już ten jeden przykład (*paupera*) wystarczyłby, aby usprawiedliwić *incicura* u Sz. Szymonowicza. A przecież zjawisko heteroklizji miało w starożytności o wiele szerszy zakres i było o wiele wcześniejsze niż *Appendix Probi*[30].

Kończąc poczyńmy kilka istotnych dla metod badawczych uwag. Współczesne naukowe narzędzia badawcze nie zawsze dają się stosować do badania poezji łacińskiej, która powstawała w nowszych czasach. Często ich bezkrytyczne stosowanie prowadzi na manowce lub służy niekiedy do usprawiedliwiania pośpiechu i ignorancji, a w każdym razie do pośpiesznego formułowania błędnych ocen i wniosków. Poprawność Sz. Szymonowicza, i każdego innego podobnego mu twórcy, w zakresie prozodii i konstrukcji wersu powinniśmy oceniać także miarą wiedzy osiągniętej w czasach, w których poeta żył i tworzył. Dlatego tak istotne znaczenie mają badania źródłowe, dzięki którym możemy się czasem dowiedzieć, gdzie poeta się kształcił, do jakiego księgozbioru miał dostęp, z jakich korzystał wydań i komentarzy. Nie

---

[23] Prisciani *Institutionum grammaticarum libri XVIII* ex rec. M. Hertzii, vol. I, Lipsiae 1855 (= GL rec. H. Keil, vol. II), s. 385–386.

[24] Cf. J. Rutgers, *Variae lectiones* III XVI p. 273, p. 295 (cyt. za: Prisciani..., s. 385).

[25] Oczywiście o reduplikacji nie może być mowy, skoro wywodzimy *cicur* od *śakuraḥ*. Cf. J. André, *Les Mots à Redoublement en Latin*, Paris 1978, s. 83, Études et Commentaires 90.

[26] CGL II 573, 2 (*cicua*), Lipsiae 1888.

[27] ThGE I (= CGL VI), s. 210; cf. *Glossae nominum*, ed. G. Loewe, Lipsiae 1884, 433.

[28] *Appendix Probi* rec. H. Keil, w: GL vol. IV, Lipsiae 1864, s. 197, 31.

[29] Ibid., s. 197, 30.

[30] Cf. M. Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (Unveränderter Abdruck aus Stolz–Schmalz, *Lat. Grammatik*, in 5. Aufl. völlig neu bearb. von M. Leumann und J. B. Hofmann 1926–1928), München 1963, s. 204, 259–260.

illud invenimus, *ū* vocalis longa in casibus obliquis est allata (*cicûris*, *cicûro*). Si illorum temporum viros doctos S. Simonides secutus est, num licet statuere poetam nostrum falsa quantitate admissa in versu peccavisse?

Simonidae temporibus etiam aliud *cicuris* etymum longe lateque notum fuit. Iam Varro "natum a cicco cicur videtur" scripsit, quod etymum A. Dacerius ineptum aestimat. Quamquam Iosephus Scaliger in *Coniectaneis* ante fabulam nostram editam, quod vim habet, anno 1573 excussis animadvertit Nigidium *curare* pro *cicurare* dixisse. Nigidii Figuli fragmentum apud Priscianum (*Inst. gramm.* VIII 19 ed. M. Hertzius) servatum frustra in editione a Hygino Funaioli comparata (GRF 1969) quaeras, quod in codice H Nigidii nomen corrupte traditum et manu altera emendatum est. Sed ex eo efficitur, ut verbum *cicurandi* per reduplicationem a verbo *curandi* sit derivatum. Alii quoque putabant *cicurem* de *cūra* detortum esse. Nobis tamen est argumento, quod etymum a *cūra* S. Simonidae notum erat et ideo *incicūra gens* sine ullo errore scribere potuit.

Quod ad femininum genus attinet, et glossarii (ThGE I = CGL VI, p. 210) et *Appendicis Probi* ("pauper mulier non paupera mulier") testimoniis usi sumus. Attamen exempla motionis, quam nostrae aetatis viri docti Graeca voce *heteroclisin* appellare solent et quae multo antiquior est quam *Appendix Probi*, iam apud veteres scaenicos inveniri possunt. (Cf. M. Leumanni *l. l.* p. 204, 259–260).

Quaestiuncula ad finem perducta licet nobis praemonere S. Simonidam in hac peculiari re non minus castum quam Ioseph se praebuisse*.

---

* Viris doctissimis Herberto Myśliwiec, qui me semper adiuvit, Christiano Gnilka, qui mihi benevolus ex Instituto Studiis Lexicographicis Promovendis Monasteriensi specimina adhibenda misit, gratias debeo.

znaczy to, że przy badaniu tego typu poezji mamy zrezygnować ze współczesnych narzędzi badawczych, ale należy je stosować umiejętnie. Bo korzystając tylko z nich nie moglibyśmy stwierdzić, że Sz. Szymonowicz pisząc *incicūra* nie popełnił błędu prozodycznego i poprawnie zbudował omawiany trymetr jambiczny.

Wrocław

DE ADIECTIVI 'INCICURIS' QUANTITATE AD SIMONIS SIMONIDAE "CASTI IOSEPH" VERSUM 931 (= P. 43/16 DURINI)

Summarium

Quaestio oboritur, utrum S. Simonides in versu peccaverit necne. Nam vocis *incicuris ŭ* vocali brevi admissa versum 931 cum hiatu legere possimus, at nos *ū* vocalem longam hoc loco argumentis probare malumus. Sed antequam ad propositum accessimus, veterum grammaticorum lexicographorumque opera, in quibus glossae *cicuris*, *incicuris* et *cicurandi* explicatae sunt, accuratissime perscrutati sumus. Ex illis duo testimonia ad quantitatem statuendam maximam habent vim: primum Varronis e libro VII 91 de lingua Latina composito haustum, alterum Pauli Diaconi in Pompei Festi *De verborum significatu* excerptis inventum (s.v. *incicorem*). Quae testimonia tria exigua Pacuvii fragmenta exhibent (Pacuv. *trag.* 386–389 Ribb.[3]). Versus, quamquam mutilati sunt unico versu 389 excepto, quem septenarium trochaicum esse pro certo habemus, sufficiunt tamen, ut *u* vocalem in glossis supra memoratis obviam brevem esse statuamus. Eandem quoque quantitatem dictionaria ut ThLL, OLD et Forcellini denotant. Quam opinionem nostrorum temporum viri etymologiae periti probant, qui, quamquam aliquantulum exiguae materiei causa haesitantes, adiectivum *cicuris* de Sanscritico vocabulo *śakuraḥ* detortum esse confirmant M. Mayrhofero exempto. Hoc unum addendum est, ut vox *incicuris* semel in litteris Latinis nostrae memoriae mandatis apud Pacuvium invenitur, quam vocem etiam S. Simonides semel adhibuit. Inter 1352 *Casti Ioseph* trimetros iambicos legimus hos (Crac. ch. F/19–20):

Nos iurgiosae, taediosae, male habitae,
Male domitae: incicura, inexpedita gens.

In editione Duriniana pro illo altero *male* corrupte *malae* positum est, quam lectionem duabus de causis refutavimus.

1. Si *malae* admitteremus, secunda trimetri sedes anapaesto expleretur, quem S. Simonides hoc loco cautissime evitabat et ne unum quidem invenias trimetrum, qui huic normae adversetur.

2. In versu praecedenti illud *male* cum attributo *habitae* (scil. *feminae*) coniunctissime iungitur et idem *male* ante attributum *domitae* exspectandum est.

U vocali brevi accepta trimetrum una mora carere vel cum hiatu legendum esse manifestum est:

Malé domit(ae): íncicúra, | inéxpedíta géns,

vel

Malé domitaé: | incícur(a), inéxpedíta géns.

Sed ne unum quidem S. Simonidae trimetrum invenias, quem hoc modo cum hiatu adhibito legas, praeter unicum v. 1712 (= p. 68/1 Durini), ubi monosyllabum per synaloepham non coalescit. Coniectura *incicur*, quae hiatum post *domitae* non amovet et textui optime transmisso repugnat, nihili est. Legamus igitur versum hiatu carentem *ū* vocali longa admissa:

Malé domit(ae): íncicűr(a), inéxpedíta géns.

Trimeter ita compositus, quamquam caesura caret (v. notam 13), S. Simonidae placita sequitur. Permulti tamen viri docti iam nunc huic rei explicandae finem faciant. Qui, ut mihi videtur, aut versum cum hiatu adhibito legere velint, aut poetae *ū* vocalem longam vitio dent. Ego autem non item. In permultis dictionariis ante annum 1587 in lucem emissis, quorum in numero R. Stephani

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

ZWEI BEDEUTENDE DEUTSCHE GRÄZISTEN

Von

JÜRGEN WERNER

Die Einladung, einen Aufsatz für die Festschrift zu Ehren des von mir hochgeschätzten 70 Jahre jungen Jubilars Jerzy Łanowski zu schreiben, ist mir eine große Ehre und Freude. Mein Beitrag gilt zwei bedeutenden klassischen Philologen des deutschen Sprachgebiets. Beide waren Gräzisten, wie der Jubilar; Autoren bemerkenswerter wissenschaftlicher und populärwissenschaftlicher Publikationen, wie der Jubilar; politisch aufrechte Männer, wie der Jubilar; Wissenschaftler mit Sinn für Pointen, wie der Jubilar...

Aber nicht die Beziehungen zwischen beiden oder ein Vergleich beider stehen zur Debatte, auch nicht ihre wissenschaftlichen Leistungen samt ihrer starken interdisziplinären und internationalen Ausstrahlung. Vielmehr sei jeder für sich 'nur' als Exemplum für Witz und für achtunggebietende politische Haltung herausgestellt.

I

Der erste ist Bruno Snell († 1986). Für eine Würdigung des Philologen Snell verweise ich auf die mir bisher bekanntgewordenen Nachrufe[1]. Hier sei nur auf die eben erwähnten zwei Wesenszüge seiner Persönlichkeit aufmerksam gemacht.

Sein Witz: Bei einem Kongreß der Mommsengesellschaft saß man während einer Exkursion im Schloßpark von Tiefurt (in der Nähe von Weimar) zusammen. Am Tisch unter anderem Snell und Ernst Grumach, ebenfalls ein bedeutender Gräzist und Germanist. Grumach hatte kurz zuvor (1949) die bis auf den heutigen Tag unentbehrliche umfangreiche Text-Sammlung „Goethe und die Antike" ediert. Snell, selbst ein hervorragender Goethe-Kenner, scherzte, gleichsam aus der Perspektive des Durchschnitts-Philologen: „Wie schön, Herr Grumach, daß es jetzt Ihr Buch gibt. Da kann man vor einer Homer-Vorlesung schnell noch mal nachschlagen, sich ein wirkungsvolles Zitat heraussuchen und dann das Kolleg mit den Worten beginnen: 'Bekanntlich sagte Goethe..."".

---

[1] H. Erbse, Gnomon LIX 1987, S. 770 ff.; W. Bühler, H. Maehler, u.a., in: *Zum Gedenken an Bruno Snell (1896–1986)*, Hamburg 1988 (Hamburger Universitätsreden; diese Publikation machte mir dankenswerterweise Herr Dr. habil. Henrich/Hamburg zugänglich); E. Vogt, Jahrb. d. Bayerischen Akad. der Wissenschaften 1989, S. 198 ff.

Witz und politischer Mut: Bald nach einer der üblichen nazistischen 'Volksabstimmungen', deren 'positives' Ergebnis aufgrund fragwürdiger 'Wahl' praktiken von vornherein feststand, erläuterte Snell im „Hermes" in einem kurzen Beitrag, daß der Eselsschrei im Griechischen und im Lateinischen, bei Lukian und Apuleius, mit dem Wort für „nein" identisch sei (non, οὐ), während die deutschen Esel kurioserweise immer nur „ja" sagten...[2] — Ich weise darauf um so lieber hin, als wir zwar nützliche und notwendige Arbeiten zur Misere der deutschen Wissenschaft (bzw. Pseudowissenschaft) in der Zeit des Nationalsozialismus haben — für die Altertumswissenschaft z. B. mehrere Aufsätze von Johannes Irmscher[3] und das Buch von Volker Losemann[4] —, aber zu wenige Veröffentlichungen über positive Gegenbeispiele, die es doch erfreulicherweise auch gab. Ich spreche hier nicht von Wissenschaftlern, die aktiven antifaschistischen Widerstand leisteten und dies mit Zuchthausaufenthalt oder mit dem Leben bezahlten wie der Romanist Werner Krauss oder die Amerikanistin Mildred Harnack[5], auch nicht von denjenigen, denen jedes öffentliche Wirken versagt war wie dem jüdischen Romanisten Victor Klemperer, der, mit einer 'Arierin' verheiratet, mühsam überlebte und 1947 ein bedeutsames Buch „LTI" über die *Lingua tertii imperii* publizierte; ich spreche vielmehr von denen, die, im wesentlichen unangefochten in wissenschaftlichen Einrichtungen tätig, etwa als Altphilologen nicht nur auf die Anhimmelung eines militarisierten Sparta und auf die 'Entdeckung' des Führerprinzips im alten Rom verzichteten, sondern ganz im Gegenteil — in dem Umfang, in dem es damals möglich war — Nichtkonformes, Nichtnazistisches, ja Antinazistisches druckten wie Snell im „Hermes".

II

Zu den politisch aufrechten Wissenschaftlern der Nazizeit gehörte auch Franz Dornseiff († 1960). Von seiner Bedeutung für klassische Philologie und andere wissenschaftliche Disziplinen sprechen die Vorträge des 1981 in Leipzig durchgeführten Kolloquiums „Franz Dornseiff in memoriam", Amsterdam 1986[6].

Dornseiffs Witz wird noch manchem Leser dieses Beitrages in Erinnerung sein. Hermann Kleinknecht stellte in einem ungedruckten Gutachten zu *Antike und Alter Orient*, dem 1. Band von Dornseiffs *Kleinen Schriften*, fest, in

---

[2] *Das I-ah des Goldenen Esels*, Hermes LXX 1935, S. 355 f. = B. Snell, *Gesammelte Schriften*, Göttingen 1966, S. 200 f.

[3] Zuletzt: *Klassische Altertumswissenschaft im „Dritten Reich"*, Klio LXII 1980, S. 219 ff.

[4] V. Losemann, *Nationalsozialismus und Antike*, Hamburg 1977 (betrifft vor allem die Alte Geschichte).

[5] E. Brüning, *Mildred Harnack-Fish als Literaturwissenschaftlerin*, Berlin 1983 (SB der AdW der DDR G 1983/4).

[6] Der von mir herausgegebene Band enthält meine ausführliche allgemeine Würdigung Dornseiffs sowie Beiträge von E. G. Schmidt über Dornseiff und die frühgriechische Literatur (jetzt auch in: E. G. Schmidt, *Erworbenes Erbe*, Leipzig 1988, S. 92 ff.; dazu meine Rezension in: „Deutsche Literaturzeitung" CXI 1990, S. 155 ff.), von W. Hofmann und H. Berthold über den Latinisten Dornseiff, von J. Irmscher über Dornseiff und die Byzantinistik u.a. — Ein Vortrag über Dornseiff mit neuen Aspekten und neuem Material, den ich 1987 in der Sächsischen Akademie der Wissenschaften gehalten habe (*Die Welt hat nicht mit den Griechen angefangen*), ist noch ungedruckt.

Dornseiff stecke „etwas von Thomas Manns humanistisch-ironischem Geist"[7]. Dornseiffs Ironie ging bis ins Saloppe: Die Johannes-Apokalypse nannte er eine „ausgiebige Weltuntergangsrevue", und das in der „Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft" (XXXVIII 1939, S. 196)! Als Dornseiff von Ludwig Deubner seinen etwas aufgelockerten Stil vorgehalten bekam (Friedrich Zucker rubrizierte Dornseiffs Art einmal als oft „arg respektlos")[8], entgegnete ihm Dornseiff in seinem nächsten Buch mit dem maliziösen Satz: „Langweilig schreiben ist eine Kunst; mancher, der es nicht kann, lernt es nie"[9] – in einem wissenschaftlichen Buch eines deutschen Universitätsprofessors, auch noch eines klassischen Philologen, in den 30er Jahren unseres Jahrhunderts fast ein Sakrileg! – Wolfgang Schadewaldt dankte Dornseiff einmal für seine „amüsante Art, Ihr Opfer an den Ohren zu nehmen" (das „Opfer" war Schadewaldt selbst, es ging um sein Thukydides-Buch)[10]; Hans Lietzmann bestätigte Dornseiff: „Sie reiben die wunden Stellen Ihrer Gegner lustig mit attischem Salz ein"[11]. (Mehr zu Dornseiffs Stil in meiner Würdigung [o.Anm.6] 25 ff.) Hans von Campenhausen äußerte, die „charmant-spritzige Ironie des 65jährigen" komme in dem „ausgezeichneten Foto" der Dornseiff-Festschrift[12] gut zur Geltung.

Auch für Dornseiffs politische Haltung im Ganzen verweise ich auf meine Darlegungen in dem Amsterdamer Band, bes. S. 28–35. Hier seien nur zwei Aspekte herausgegriffen. „Nichtkonformes, Nichtnazistisches, ja Antinazistisches" hat, wie Snell, auch Dornseiff gedruckt. Ein eklatanter Fall ist die Vorrede zu dem wohl bekanntesten Werk des Gräzisten Dornseiff, dem germanistischen Standardwerk „Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen" (1933; 5. erweit. Aufl. 1959; mehrere unveränderte Neudrucke. Zunächst hieß es „Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet"; es war als Vorarbeit zu einem altgriechischen Synonymen-Thesaurus gedacht, der aber nicht zustandegekommen ist. Grundsätzliches zum „Wortschatz" findet sich in dem Amsterdamer Band S. 10–14.) In der Vorrede – sie erschien in der 1. Lieferung, Anfang 1933 – nahm Dornseiff zu der Fremdwort-Problematik wie folgt Stellung: „Wer die Lehnwörter [er meint alles Entlehnte, also Lehn- und Fremdwörter] aus den europäischen Sprachen hinauswerfen wollte, würde diese Sprachen zu 50 und mehr Prozent tilgen. Durchgeführter Fremdenhaß würde die deutsche Sprache genauso zerstören wie eine Austreibung der nicht blond langschädelig blauäugig geraßten Menschen aus dem deutschen Staat die Bevölkerung beseitigen würde". Von nazistischer Seite gab es ein wütendes Echo; unter anderem wurde erwogen, den „Deutschen Wortschatz" der Bücherverbrennung anheimfallen zu lassen. Auch müsse der 'Stammbaum'

---

[7] Im Besitz des Verf.

[8] Glückwunsch zu Dornseiffs 65. Geburtstag, im Dornseiff-Nachlaß der Leipziger Universitätsbibliothek; vgl. Zuckers Nachruf in: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Jahrbuch 1960–1962, Berlin 1964, S. 396 ff.

[9] F. Dornseiff, *Echtheitsfragen antik-griechischer Literatur* [...], Berlin 1939, S. 77.

[10] Postkarte vom 1.11.1930 (im Nachlaß, s.o. Anm. 8); Dornseiffs Rezension von Schadewaldts Buch in: Deutsche Literaturzeitung LI 1930, S. 395 ff.

[11] Brief vom 7.9.1936 (im Nachlaß, s.o. Anm. 8).

[12] *Festschrift Franz Dornseiff*, hg. v. H. Kusch, Leipzig 1953. Die Äußerung von Campenhausens stammt aus seinem Glückwunsch zu Dornseiffs 65. Geburtstag (im Nachlaß, s.o. Anm. 8).

Dornseiffs, der wohl „jüdisch-liberalen Kreisen" zuzurechnen sei, untersucht werden. — Die so erpresserisch beanstandete Passage fehlt erklärlicherweise in den späteren Auflagen des „Wortschatzes" (²1940, ³1943) bzw. ist durch eine andere Bemerkung zur Fremdwort-Problematik ersetzt[13]. Der Verlag will es nicht auf das Autodafé ankommen lassen, und auch der Autor des „Wortschatzes" — Sohn einer 'Halbjüdin'! — muß Vorsicht walten lassen. Der Passus von der „Austreibung der nicht blond langschädelig blauäugig geraßten Menschen" fehlt übrigens nicht erst in den späteren Auflagen, sondern schon in einem Teil der ersten — ein wissenschafts- und überlieferungs- bzw. buchgeschichtlich wenn nicht singuläres, so doch höchst bemerkenswertes Faktum, auf das ich erst in den 70er Jahren stieß und das an die merkwürdigsten Schicksale antiker Literatur heranreicht, die ich in „Symbolae Philologorum Posnaniensium" IV 1979, S. 57 ff. skizziert habe[14], ein Thema, über das ich seinerzeit auf Einladung von Jerzy Łanowski auch in Wrocław gesprochen habe. (Ein entsprechender Hinweis in meinem Manuskript ist leider nicht mit gedruckt worden.) Es ist also eine Tatsache, daß zu den zahlreichen von der nazistischen Büchervernichtung betroffenen Autoren beinahe auch Franz Dornseiff gehört hätte, ein Mann, dessen antifaschistische Haltung vor, in und nach dem 'Dritten Reich' unumstritten ist.

Punkt 2: Dornseiffs Beziehungen zu Polen. Sie finden sich in verschiedenen Bereichen. Z. B. rezensierte er gelegentlich Publikationen polnischer Wissenschaftler, so A. Turyn, *Studia Sapphica*, bzw. in Polen gedruckte Arbeiten wie E. G. Kagarow, *Griechische Fluchtafeln*, beide Lemberg/Paris 1929, beide „Eus Supplementa", in der „Deutschen Literaturzeitung" LI 1930, S. 395 ff., 1405 f. Nach 1945 bemühte er sich, wie aus Andeutungen in seinem von der Leipziger Universitätsbibliothek aufbewahrten Nachlaß hervorgeht, die nachgelassenen Schriften von T. Zieliński zum Druck zu bringen; ohne Erfolg — warum, konnte ich nicht ermitteln. Dornseiff gehörte zu den DDR-Altertumswissenschaftlern, die an den ersten gemeinsamen Konferenzen mit polnischen Fachgenossen nach dem 2. Weltkrieg teilnahmen (in Dresden, 1956, und Kraków, 1957). Voller Achtung erzählte er uns von namhaften polnischen Kollegen, zumal solchen seiner Generation, die er natürlich am besten kannte.

Aber ein Verhältnis zu Polen, wenn auch möglicherweise noch nicht zur polnischen Altertumswissenschaft (das Studium der Tausende Briefe und anderer Dokumente im Dornseiff-Nachlaß der Leipziger Universitätsbibliothek mag da noch manchen Aufschluß geben), hatte Dornseiff noch früher gewonnen.

Dornseiffs politischer Gesichtskreis weitete sich nicht zuletzt durch ausgedehnte Reisen, die ihn durch halb Europa führten, nach Schweden,

---

[13] Ausführlich dazu, mit Faksimiles beider Fassungen: J. Werner, *Dornseiffs „Wortschatz" und die Nazis*, Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel CXLVIII Leipzig 1981, S. 524 ff.

[14] Vgl. auch meine Rezension des wichtigen Buches von Wolfgang Speyer, *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*, Stuttgart 1981, Deutsche Literaturzeitung CV 1984, S. 443 ff. — Das Standardwerk von H. Hunger u.a., *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Zürich 1961, ist jetzt wieder in einem Neudruck als Taschenbuch zugänglich (München 1988).

Dänemark, Holland, Belgien, Großbritannien, Frankreich, der Schweiz, Italien, Jugoslawien, Albanien, Griechenland, der Türkei, Rumänien, Ungarn, der ČSR und Polen – in einer Zeit, die den „Wissenschaftstourismus" noch nicht in dem Umfang kannte wie die unsrige, ein beachtliches Programm! Er besuchte unter anderem „überall die Hauptstädte, wohlgemerkt: im Frieden", wie er 1945 in einem Fragebogen schreibt; diese Art, geheiligte Dokumente auszufüllen, ist ein unverwechselbares Kennzeichen Dornseiffs und stieß bestimmt nicht auf Verständnis bei denen, die solche Fragebogen von Amts wegen lasen. (Etwas ähnliches Kesses ist mir nur von Brecht bekannt, der – aber viele Jahre später und als ein ganz Prominenter – in einem Fragebogen in die Spalte „Mitglied von Massenorganisationen" eintrug: „Nationalpreisträger".)

Über diese Reisen existieren vielfach Niederschriften. Manche blieben ungedruckt, so der Bericht über eine Albanien- und Griechenlandreise, die 1926/27 oder später stattgefunden hat; auf diesen Terminus post quem (Tirana-Pakte) deutet die Formulierung „Zogu, sprich Mussolini". Der bemerkenswerteste der publizierten Reiseberichte ist *Reise nach Warschau* („Neue Badische Landeszeitung", Abendausgabe Nr. 392 vom 3.8.1928; im Besitz des Verf.). Er zeugt – bei manchem Fehlurteil, das hier nicht dokumentiert sei – von politischer Aufgeschlossenheit, wie sie zumindest in Deutschland damals nur wenige Universitätsprofessoren, zumal der klassischen Philologie, hatten. Dornseiff veröffentlichte diesen Bericht übrigens, so wie einige andere publizistische Arbeiten, unter dem anagrammatischen Pseudonym „Fred Fonsi". (In einigen Typoskripten ist es von Dornseiff handschriftlich zu „F. Dornseiff" geändert, teils mit, teils ohne Angabe des akademischen Titels; ein weiteres Typoskript gibt nur „F. Dornseiff".)

Der Bericht beginnt:

> „Wenn man heute in Deutschland die Absicht kundgibt, nach einer nahen außerdeutschen Hauptstadt zu fahren, so wird nie auf Warschau geraten werden. Dabei liegt es so nahe, sich die Hauptstadt unseres nach Frankreich größten Nachbarstaates einmal anzusehen, daß man einfach darüber lachen muß, daß das als etwas Besonderes gilt. [...] Daß Deutschland zwischen Frankreich und Polen liegt und immer lag, weiß man wohl in Deutschland, aber man glaubt es nicht. Polen wird von den Deutschen, und nun gar erst heute, nicht als existent wahrgenommen und liegt irgendwo in unendlicher Ferne [...]
>
> Aber das ist ein Triumph des mythenbildenden Menschengeistes über geographische Nähen. Denn die Entfernung Berlin-Warschau ist gleich der Berlin-München. Natürlich ist alles ganz normal dort. Die Eisenbahnen sind sauber und pünktlich (und billig), Hotels ersten Ranges in Warschau weniger teuer als in Deutschland und tadellos sauber. In Warschau ist ein südlich lebhafter Straßenverkehr in den beiden Hauptstraßen wie wohl in keiner deutschen Stadt. Herrliche Lebensmittelgeschäfte. [...] Eine Besonderheit sind die breiten, festlichen Stadtpaläste der Magnatenfamilien aus dem 17. und 18. Jahrhundert [...] Darin sitzen jetzt die Ministerien [...] Ein ganz neues Viertel im Süden der Stadt ist im Neubau.
>
> Das sind Europäer wie andere auch. Bisher machte die Romantik einen wichtigen Teil in dem gangbaren [gängigen] Begriff 'Polen' aus: Man stellte

sich da etwas Wildes, Naturhaftes, grenzenlose Möglichkeiten Bergendes vor. Was für uns Goethe ist, ist für sie Mickiewicz, also ein slawischer Byron mit zu befreiendem eigenen Vaterland. Die einfache und naheliegende Erwägung, daß Deutschland nicht von Millionen Goethes bevölkert ist, lehrt, daß dies alles fernzuhalten ist [...].

Die rassigen Gesichter und die Anmut der Frauen, die gar nicht häuslich, aber auch gar nicht langweilig sein sollen. Das wilde Draufgängertum des Sinfonieorchesters mit tollen Klangschönheiten, auch bei explosiven Steigerungen, wie sie niemand sonst wagt. Die Dirigenten sind weniger[15], sehr gut dagegen scheint die Musikkritik".

Dornseiffs lebenslange Neigung zur Musik war so stark, daß ihn nur der Einspruch des Vaters daran hinderte, sich ihr ganz zu widmen. Bis ins hohe Alter spielte er Cello und Klavier; die „Zartheit seines virtuosen Klavierspiels" rühmte 1960 Peter Von der Mühll in seinem Nachruf auf Dornseiff[16]. Um 1920 schrieb Dornseiff Konzertberichte. Man kann ihm also wohl ein Urteil über die Warschauer Musikszene zubilligen.

„Politisch sieht es augenblicklich ganz hoffnungsvoll aus. Es herrscht der erfreuliche Zustand, daß die ganz rechts Nationalen etwas kompromittiert sind und sich deshalb nicht zu mausig machen dürfen. Unter den Russen und Preußen — in Österreich-Ungarn hatten die Polen Autonomie — waren die 'besseren Kreise' immer für gehorsame Ruhe, denn sie hatten etwas zu verlieren. Die Freiheitsbewegung kam von links, von den Demokraten und Sozialisten [...] Wo nun alles gutgegangen ist, wollen die Rechtsleute es natürlich gewesen sein und sind als die gegebenen Schützer der nationalen 'Belange' dem Marschall [Pilsudski] die allergetreueste freiwillige Leibgarde".

Weiter sagt Dornseiff ironisch, man könne

„billigerweise verlangen, daß die Völker den über sie bestehenden Vorurteilen entsprechen. Andernfalls werden sie mißbilligt. Die Polen haben Mazurka zu tanzen, slawisch traurig zu sein und von der Wiedergeburt ihres Vaterlandes zu träumen. Bekommen können sie einen eigenen Staat natürlich nicht, denn die Polen können, wie wir alle in der Schule gelernt haben, keinen Staat verwalten, und darum war die Aufteilung Polens durch Rußland, Österreich, Preußen seit 1772 eine organische und gottwollte Notwendigkeit".

Organisch hat Dornseiff auch sonst gern ironisch verwendet, s.u.

„[...] Diese recht verbreiteten, überwältigenden Gedankenlosigkeiten sind wieder einmal ein Beweis dafür, daß es durchschnittlich fünfzig Jahre dauert, bis eine neue Tatsache im Publikum — auch im 'gebildeten' — sich herumspricht. [...] Ich meine, ich hätte einmal ein Buch von einem namhaften Berliner Professor gesehen mit dem Titel *Weltbürgertum und Nationalstaat* [gemeint ist offenbar das so betitelte Buch des Historikers Friedrich Meinecke, das viele Auflagen erlebte; die 7. erschien 1928 in

---

[15] Ist vielleicht gemeint: „weniger zahlreich" oder „weniger gut"? Sämtliche Typoskripte des Dornseiff-Artikels haben an dieser Stelle den gleichen Wortlaut.

[16] Basler Nachrichten Nr. 228 vom 31.5.1960 = Peter Von der Mühll, *Ausgewählte Kleine Schriften*, hg. v. Bernhard Wyss, Basel 1976, S. 542 ff.

München] und darin war besagte Entwicklung vom Weltbürgertum zum Nationalstaat als organische [!] Entwicklung dargestellt. Die Deutschen dürfen das, eventuell auch ‘mit Blut und Eisen’ [Bismarck], aber wenn es den Italienern und Polen genauso geht: ja, Bauer, das ist ganz was andres.

Die Teilung Polens war kein Ruhmesblatt der europäischen Geschichte. Die große Katharina war daran, ganz Polen zu stehlen. Da fanden Fridericus Rex und Joseph II., sie müßten auch etwas haben. Für uns sollte Polens Auferstehung ein tröstlicher Anblick sein [...]

Nun ist also Polen da, der neue osteuropäische Staat [...], und siehe, sie können ihren Staat ganz gut verwalten. Das Gegenteil hatten wohl nur Leute erwartet, die glauben, nur als das Volk Goethes, Kants, Beethovens seien wir zu Reichstag und Finanzamt befähigt [...]”.

Soweit, in Auszügen, Dornseiffs Reisebericht. Auch sonst hat Polen, hat polnische Kultur für ihn eine Rolle gespielt. Ein Aufsatz Dornseiffs mit dem programmatischen Titel *Entgiftung der Bildung* von 1932 (1947 hat er ihn noch einmal veröffentlicht) – ein Aufsatz, der sich gegen Nationalismen in Sprach- und Literaturbetrachtung wendet[17] – schließt mit den schönen Worten:

‘Die angeborene Verschiedenheit der Begriffe und Gefühle oder, besser gesagt, der Weise zu begreifen und zu fühlen, welche sowohl ganzen Stämmen als einzelnen Menschen eigentümlich [...] sind, gestalten sich mit der Zeit bei der blinden Menge zu unübersteigbaren Grenzen, die die Menschheit so zerteilen wie Gebirge oder Meere, die Länder abgrenzen. Daraus geht nun für die Höhergebildeten [...] die Pflicht hervor, ebenso mildernd und versöhnend auf die Beziehungen der Völker einzuwirken, wie die Schiffahrt zu erleichtern oder Wege über Gebirge zu bahnen. Der Freihandel der Begriffe und Gefühle steigert ebenso wie der Verkehr in Produktion und Bodenerzeugnissen den Reichtum und das allgemeine Wohlsein der Menschheit’.

Der achtzigjährige Goethe hat dies zu dem größten polnischen Dichter gesagt, zu Mickiewicz, als der ihn in Weimar besuchte. Es klingt wie von einem anderen Stern”[18].

Leipzig

---

[17] Hochschulblatt der „Frankfurter Zeitung” vom 27.3.1932; Die Erlanger Universität 1, 1947, S. 24 f. = F. Dornseiff, *Sprache und Sprechender* (Kleine Schriften 2), hg. v. J. Werner, Leipzig 1964, S. 387 ff. (das Zitat: 388 f.). – Auch bei U. Wilcken gab es zumindest die „Andeutung [...] bürgerlich-humanistischer Distanzierung zum herrschenden faschistischen Regime”, z. B. durch eine vorsichtig antirassistische Haltung, laut C. Grau u.a., *Die Berliner Akademie der Wissenschaften in der Zeit des Imperialismus*, *3*: *1933–45*, Berlin 1979, 236 f. – Andere Arbeiten zur Geschichte der klassischen Philologie im Deutschland der Nazizeit, z. B. von W. Ludwig und E. Mensching, gehen vor allem auf Amtsenthebung, Emigration usw. deutscher Philologen ein.

[18] Um die Kritik von Klischees, wie sie von Dornseiffs attackiert werden, geht es auch in der imagologischen Münchner Dissertation von D. Friedrich, *Das Bild Polens in der Literatur der Weimarer Republik* [von Döblin bis zur ‘Grenzlandliteratur’], Frankfurt/M. usw. 1984 (Europäische Hochschulschriften I 772). – Korr. Nachtrag: Mir nicht zugänglich waren die Nachrufe von W. Bühler, Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften Göttingen 1989, S. 109 ff., und M. Gigante, Atene e Roma XXXIII 1988, S. 37 ff. Vgl. auch R. Renehan, *Bruno Snell und Friedrich Nietzsche on the Speech of Asses*, Class. Philol. LXXXIV 1989, S. 49 f.

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Thomas Jahn, Zum Wortfeld 'Seele — Geist' in der Sprache Homers, Zetemata, Heft 83, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1987, ss. XIV, 2 nlb., 328.

W „Przedmowie" do swojej dysertacji o polu wyrazów ze znaczeniem „dusza — duch" ('Seele — Geist') w języku Homera podaje autor informację, że jest to uzupełniona i rozszerzona w kilku miejscach rozprawa doktorska, przyjęta w roku 1978 na pierwszym wydziale filozoficznym uniwersytetu w Würzburgu. Temat pracy zasugerował mu prof. Joachim Latacz, który sam w roku 1966 opublikował w Heidelbergu swoje opracowanie na temat pola wyrazów ze znaczeniem „radość" (*Zum Wortfeld „Freude" in der Sprache Homers*), kierował nią konstruktywnie na wszystkich etapach oraz dodawał doktorantowi odwagi. W interpretacji Homera wysokie wymagania naukowe stawiał autorowi prof. Ernst Siegmann († 1981), a prof. Günter Neumann dał mu wartościowe wskazania naukowe z zakresu językoznawstwa. Praca została zadedykowana zmarłemu w roku 1961 ojcu autora Rudolfowi Jahnowi i wyróżniona nagrodą naukową w roku 1981.

Główną zawartość tej dysertacji stanowi w I części (A) pełna analiza semantyczna wszystkich leksemów występujących w języku homeryckim a odnoszących się do procesów i stanów psychiczno-duchowych oraz uzasadniona w świetle wyników tej analizy ocena w II części (B) wcześniejszych opracowań dotyczących częściowo tylko uzyskanych przez innych badaczy wyników przy odkryciu homeryckim pola wyrazów „dusza — duch" ('Seele — Geist'), ponieważ oparte one były na niepełnym opracowaniu materiału. Pełne, semantycznie potraktowane opracowanie materiału, oparte na tekście całego corpus Homericum (ze słusznym pominięciem *Batrachomyomachii*, która jako parodia epicka powstała daleko później po Homerze nie może dać ważnych dla tematu informacji) jako wynik własnej, bardzo dokładnej lektury eposów homeryckich, daje po raz pierwszy w dziejach badań nad psychologią i filologią homerycką dopiero Thomas Jahn.

Całość badanej przez niego grupy wyrazów składa się z dziewięciu maksymalnie elementów: ἦτορ, θυμός, κῆρ, κραδίη, μένος, νόος, πραπίδες, φρήν — φρένες, ψυχή. Zestawienie wszystkich omawianych miejsc poszczególnych wyrazów homeryckich, użytych na określenie odpowiedników 'Seele — Geist' („dusza — duch"), w ilości 1858 znajduje się w osobnym dodatku („Anhang"), zamieszczonym w III części (C) pracy, gdzie został też zaznaczony charakter procesu i stanu psychiczno-duchowego danego miejsca wyrazu: 1. emocjonalny (uczucia), 2. racjonalny (myśli), 3. wolitywny albo woluntatywny (akty woli), a ponadto także m.in. 4. cecha ruchliwości (w odniesieniu tylko do leksemu θυμός, ἦτορ, φρένες) i wreszcie 5. miejsca, które w danym wypadku nie mogą być umieszczone w jednej z czterech wymienionych tu wyżej grup określeń.

W IV i ostatniej (D) części pracy znajduje się wykaz miejsc według kolejności wierszy w eposach homeryckich dla wszystkich leksemów wymienionych w tekście opracowania, które odnoszą się do badanego pola wyrazów z dokładnym podaniem odnośnych stron ich występowania.

Autor dysertacji wyraźnie zaznacza (s. 7), że jego badanie przeprowadzone według semazjologicznego punktu widzenia dotyczy greckiego, a nie niemieckiego pola wyrazów 'Seele — Geist'. Choć treść tych obydwu wyrazów niemieckich jako najbliższych, zdaniem Jahna, odpowiedników dziewięciu leksemów epickich jest wielowarstwowa, zmienna i wymagająca jeszcze dokładnej definicji, to jednak nie stanowi ona przedmiotu jego badań w omawianym opracowaniu jako mało znacząca. Stąd termin pole wyrazów 'Seele — Geist' („dusza — duch") stosowany stale w odniesieniu do omawianego homeryckiego pola wymienionych wyrazów epickich określa Jahn mianem wartości tylko przybliżonej dla akcji zachodzącej we wnętrzu człowieka.

W oparciu o zastosowanie najpierw kryterium cielesności (Körperlichkeit, s. 9—19) dochodzi autor przez semantyczną analizę języka homeryckiego do wyniku w postaci stwierdzenia, że z całą

pewnością pięć z dziewięciu leksemów homeryckiego pola wyrazów „dusza – duch" ma charakter określeń fizycznych części ludzkiego wnętrza: ἦτορ, κῆρ, κραδίη, πραπίδες, φρένες, natomiast nie mają charakteru cielesności według homeryckiego przedstawienia pozostałe leksemy: μένος, νόος, ψυχή, a stosowany w charakterystyczny sposób w eposach homeryckich leksem θυμός (s. 20–23) jako pojęcie o charakterze cielesnym dotyczy stanów i procesów psychiczno-duchowych na zasadzie działania określonego jako: emocjonalne albo racjonalne, albo wolitywne.

Semantyczna analiza leksemu ψυχή (s. 27–38), użytego w eposach homeryckich 84 razy, doprowadza autora dysertacji do określenia owej ψυχή w stosowanym języku homeryckim jako: 1. zasady życia posiadanego w pełni w żyjącym człowieku, 2. elementu człowieka, który przy nadejściu śmierci opuszcza ciało i dostaje się do podziemia, 3. elementu zastępującego całego człowieka z typowo ludzkimi właściwościami w Hadesie; osobliwe jest ograniczenie owej ψυχή w żyjącym człowieku do jednego tylko zadania, jakim jest odpowiedzialność za życie i wreszcie osobliwe jest przeznaczenie duszy do dalszego istnienia w podziemiu po śmierci człowieka.

Czysto semantyczną analizę leksemu ψυχή kończy autor wyprowadzeniem wniosku, że ψυχή należy według wyobrażeń przedstawionych w eposie homeryckim do zupełnie innego kręgu pola wyrazów „dusza – duch" niż θυμός, φρένες, ἦτορ, κῆρ, κραδίη, πραπίδες.

Dalsze badania nad szczegółowym ujęciem i rozumieniem obrazu, który w przedstawieniu Homera łączył się z wyrazem ψυχή, należałyby już do zakresu historii religii, historii kultury i antropologii. Dla takich badań rozprawa T. Jahna winna dostarczyć tylko podstaw leksykalnych zgodnię z jej koncepcją. Autor dysertacji formułuje kilka szczegółowych pytań dotyczących dalszych badań nad istotą ψυχή (s. 38 n.) i odsyła czytelnika w drugiej części swej pracy (s. 124 nn.) do informacji z zakresu literatury przedmiotu i nowszych opracowań, które mogą stanowić pomoc do sformułowania odpowiedzi na te pytania w osobnym studium.

Jahn przeprowadza także semantyczną analizę leksemu μένος (s. 39–45), który jako cielesna siła i energia życiowa nie należy do wszystkich członów w polu wyrazów „dusza – duch" i dlatego nie wchodzi tu w rachubę. Obszerniej analizuje leksem νόος (s. 46–118) wskazując na semantyczny związek, jaki zachodzi między νόος i stanami psychiczno-duchowymi, i na ścisły związek między νόος z jednej strony a βουλή i μῆτις z drugiej strony.

Badanie semantycznej wartości wyrazu νόος w ogólnej liczbie 118 miejsc prowadzi autora dysertacji do wniosku, że ten wyraz jest ograniczony do zakresu racjonalnego i oznacza w języku epickim VIII wieku przed Chr. duchową zdolność lub też jej skutek jako przebieg i wynik racjonalnej aktywności. Pod wyrazem νόος jak i pod wyrazem μένος i ψυχή, według definitywnego i całkiem pewnego sformułowania (s. 118), przedstawia Homer zasadniczo coś zupełnie innego niż pod wyrazem θυμός, φρένες, ἦτορ, κῆρ, κραδίη i πραπίδες, a semantyczna wartość leksemu νόος nie jest w zasadzie porównywalna z treścią sześciu wymienionych określeń dla wewnętrznych central życia psychiczno-duchowego.

Brak cielesności przy ψυχή i νόος, jak też i przy μένος, okazuje się ostatecznie – jak słusznie wnosi T. Jahn (s. 120) na podstawie przeprowadzonych przez siebie w pełnym wymiarze analiz semantycznych tych pojęć – jako znaczące kryterium dla budowy homeryckiego pola wyrazów „dusza – duch". Przy rekonstrukcji homeryckiego świata wyobrażeń należy – zdaniem T. Jahna (s. 120) – przestrzegać koniecznie zasady, by nie pozwolić sobie na wpływ danych z późniejszej epoki, co nie zawsze było przestrzegane z żelazną konsekwencją przez filologię homerycką, jak wykazuje to autor w drugiej części swej dysertacji (s. 124 nn, zwłaszcza s. 172 n.), w której poddaje krytycznej ocenie metody i wyniki wcześniejszych prac o polu wyrazów „dusza – duch" w języku Homera napisanych w ciągu ostatnich ponad 200 lat.

Leksemy ustanawiające homeryckie pole wyrazów „dusza – duch" umieszcza autor dysertacji (s. 121) jako rozczłonkowane na trzy różne podokręgi i wpisane w trzy równe koła znajdujące się blisko siebie, lecz nie dotykające się bezpośrednio. W pierwszym kole wpisuje autor leksem ψυχή jako nośnik życia, zasadę życia, dalej istniejący komponent człowieka po jego śmierci według Homera, co w naszym wyobrażeniu jest transcendentnym i religijnym pojęciem „duszy", w drugim kole umieszcza autor leksemy ἦτορ, θυμός, κῆρ, κραδίη, πραπίδες i φρένες jako psychiczno-duchowe instancje, tzn. okręgi we wnętrzu, które jako centrala należą do ogólnego zakresu stopniowego rozwoju procesu psychiczno-duchowego; trzecie wreszcie koło przeznacza autor dla wpisania leksemu νόος jako duchowej, racjonalnej, teoretycznej zdolności, wyjaśniając przy tym, że czym νόος jest w wymiarze duchowym, tym jest w systemie homeryckiego świata pojęć μένος (zapewne wspólnie z homonimami takimi jak βίη, ἴς i σθένος) w zakresie fizycznym jako zdolność cielesna, praktyczna.

W drugiej części (B) swej dysertacji, w której autor przeprowadza analizę podokręgu pola wyrazów dotyczących psychiczno-duchowych instancji, przedstawiona została przez niego wybiór-

czo najpierw literatura dotycząca tematu homeryckiego pola wyrazów „dusza – duch", badanego już od XVIII w. przez filologię homerycką. Krytycznej ocenie zostały poddane tylko ważne, jak zaznacza T. Jahn (s. 124), daleko sięgające nowe punkty widzenia, mające wpływ na dalszy bieg badań i istotne tzw. „stacje" naukowej dyskusji nad homeryckim polem wyrazów „dusza – duch".

Autor dysertacji o homeryckim polu wyrazów „dusza – duch" omawia też jako drugi z kolei problem wymienialności i pleonastycznej funkcji psychicznych instancji w postaci θυμός, φρένες, ἦτορ, κῆρ, κραδίη i πραπίδες na bazie najpierw całego tekstu Homera (dzieląc przy tym przedstawione przez Homera psychiczno-duchowe przeżycie w zakresie racjonalnym, wolitywnym i uczuciowym na 37 grup i podając trafnie dobrane przykłady z tekstu homeryckiego), a także za pomocą analizy wybranych motywów wiodących, poszczególnych scen, pojedynczych zwrotów, stwierdzając w podsumowaniu, że leksemy θυμός, φρένες, ἦτορ, κῆρ i κραδίη występują w funkcjonalnej tożsamości semantycznych walencji i mogą być stosowane w języku epickim bez żadnej własnej siły wyrazu jako elementy bez żadnej wartości semantycznej.

W podsumowaniu wyników trzeciego w drugiej części odcinka swych badań, dotyczącego pregnantywnych funkcji leksemów θυμός, φρένες, ἦτορ, κῆρ, κραδίη i πραπίδες w oparciu o przykłady ich użycia w tekście homeryckim autor pisze tak (s. 245): „Semantyczna wartość złączona ze wszystkimi sześcioma badanymi leksemami rozciąga się w liczbie przypadków do pregnantywnej funkcji, która daje ich pełną własną walencję semantyczną".

W rozwiązaniu problemu zaobserwowanej w tekście homeryckim wymienialności badanych leksemów próbuje wreszcie autor w czwartym odcinku drugiej części swego opracowania wyjaśnić semantyczne związki w podokręgu pola wyrazów stosowanych przez Homera na określenie psychiczno-duchowych instancji z pomocą teorii poezji oralnej, teorii ustnych formuł, tradycyjnych epitetów stosowanych przez poetę, nie tyle ze względów semantycznych, co metrycznych, dochodząc do generalnego wniosku opartego na kryteriach wewnętrznych, że dla adekwatnego zrozumienia tekstu Homera ma znaczenie to, aby: 1° „nie wskazywać na semantyczną strukturalizację na użytek członów pola wyrazów 'dusza – duch', która tam nie istnieje", przez co osiąga się „mylne rozumienie tekstu", a „globalnie widziany fałszywy obraz homeryckiego świata przedstawionego w królestwie duszy, który jako kamień węgielny dla rozwoju historii ducha musi nakłonić potem niemal nieuchronnie do nierozważnych wyników" i 2° „unikać niebezpieczeństwa, aby leksemów 'dusza-duch' nie oceniać zbyt ryczałtowo w każdym wypadku jako czysto metrycznie uwarunkowany farsz i tak w niemałej liczbie miejsc przeoczyć pregnantywną funkcję tych elementów, która tam dopiero odsłania właściwą myśl wypowiedzi. Dopiero po uświadomieniu sobie potencjalnej podwójnej funkcjonalności semantyczno-metrycznej, jest się w położeniu, aby wyczytać z tekstu nie za wiele, ale też nie za mało i przez to przede wszystkim raz na bazie czysto językowej lepiej rozumieć Homera" (s. 298).

Takimi postulatami kończy Thomas Jahn swoją solidnie i gruntownie opracowaną dysertację doktorską. Zastosował w niej z niemałym powodzeniem najnowsze metody badań semantycznych. Z dawnej skarbnicy wiedzy o świecie homeryckim wydobył niejako na światło dzienne elementy niektórych sformułowań, które odnoszą się do badanego przez niego tematu i nadal są cenne i wartościowe jeszcze w pewnym stopniu. Doszedł w niej do szczytowego, moim zdaniem, na obecnym etapie osiągnięcia naukowego w zakresie filologii i psychologii homeryckiej.

Opublikowana dysertacja doktora Thomas'a Jahn'a będzie cenną pomocą naukową w podejmowaniu dalszych postulowanych w niej badań m.in. nad istotą „duszy" w przedstawieniu homeryckim. Może dostarczyć obfitego materiału leksykalnego i semantycznego przebadanego w niej wszechstronnie i w pełnym wymiarze. Może posłużyć za mocną podstawę do dalszych koniecznych jeszcze badań nad innymi także leksemami i nad całym tekstem Homera, by go lepiej rozumieć.

Henryk Wójtowicz (Lublin)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Homer: Beyond Oral Poetry, recent trends in Homeric interpretation, Edited by J. M. Bremer, I. J. F. de Jong and J. Kalff, B. R. Grüner Publishing CO, Amsterdam 1987, s. XII, 212.

Publikacja o Homerze pod znamiennym tytułem *Poza poezją mówioną* jest zbiorem jedenastu referatów wygłoszonych na międzynarodowym colloquium, jakie odbyło się w roku 1986 na uniwersytecie w Amsterdamie. Zostały w nich przedstawione „Nowe kierunki interpretacji

Homera". Artyzm Homera i szacunek dla niego leży u podstaw tych wszystkich referatów zamieszczonych w układzie alfabetycznym ich autorów. Redaktorzy i wydawcy tej publikacji, a mianowicie Bremer, Jong i Kalff, dzielą je na trzy grupy.

W pierwszej z nich wykazuje się, jak Homer w rozmaity sposób wykracza poza tradycję. N. J. Richardson (Merton College, Oxford) w swoim referacie pt. *Indywidualność języka Homera* (s. 165–184) skupia się na hapax legomena (ἅπαξ λεγόμενα), ich frekwencję i funkcję, twierdząc w podsumowaniu, że technika poetycka Homera sugeruje głębszą świadomość mocy indywidualnego słowa niż wielu dotąd podejrzewało; „suggests a greater awareness of the force of the individual word than some have suspected" (s. 183).

Tę samą indywidualną inwencję poetycką stwierdza M. M. Willcock (University College, London) w referacie pt. *Ostatnie sceny w Il. XVII* (s. 185–194). Wypowiada w nim swoje uwagi na temat Homerowego użycia elementów fabularnych, które powszechnie krążyły: nowatorstwo Homera zaznacza się wyraźnie w użyciu tych opowiadań, które były w obiegu.

Mark W. Edwards (Stanford University) w referacie pt. *Topos i przekształcenie u Homera* (s. 47–60) zwraca uwagę na fakt, że Homer bierze często konwencjonalny motyw jako punkt wyjścia, a potem przekształca go w taki sposób, iż staje się on bardziej efektywny. Dotyczy to także porównań homeryckich, które często korzystają z tego samego podstawowego obrazu, wyrażonego odmiennym językiem i emfazą" (s. 59 n.).

Herbert Bannert (Universität Wien) w referacie pt. *Sceny zgromadzeń u Homera* (s. 15–30) utrzymuje, że sceny zgromadzeń zarówno w *Iliadzie* (Achajów w ks. I, II, IX i XIX, Achajów i Trojan w ks. VII), jak i w *Odysei* (Itakejczyków w ks. II, Feaków w ks. VIII i krewnych ze strony zalotników Penelopy w ks. XXIV) nie są typowymi scenami, ale pełnią ważną funkcję jako elementy umieszczone przez poetę „w decydujących punktach akcji" (s. 16) i „jako całość służą w ten sposób budowie i strukturze poematów" (s. 28).

H. Bannert sporządził też tabelę, na której są zaznaczone sceny zgromadzeń i dni walki w *Iliadzie* (s. 30):

	Dni	Achajowie	Trojanie	Bogowie
I		1. Zgromadzenie		Obietnica Tetydy
II	Początek	2. Zgromadzenie	(Zgromadzenie)	
III				
IV	1. Dzień			Rzucenie strzały
V				
VI				
VII	Koniec	Obustronne zgromadzenie		(Bogowie przyglądają się)
	Początek			
VIII	2. Dzień		1. Zgromadzenie	Zakaz Dzeusa
	Koniec			
IX		3. Zgromadzenie		
X	. . . . .	. . . . .	. . . . .	. . . . .
XI	Początek (Zeus)			(Bogowie przyglądają się)
XII				
XIII				
XIV	3. Dzień			
XV				
XVI				Zeus cofa się (anuluje zakaz)
XVII				
XVIII	Koniec		2. Zgromadzenie	
XIX	Początek	4. Zgromadzenie		
XX				
XXI	4. Dzień			Zezwolenie; spór bogów
				(Bogowie przyglądają
XXII	Koniec	(Zgromadzenie)		się)
XXIII	(Igrzyska po-			
XXIV	grzebowe: ἀγών)		(Zgromadzenie)	Wykupienie zwłok

Jasper Griffin (Balliol College, Oxford) wreszcie, w swoim referacie pt. *Homer i przesada* (s. 85—104) podsuwa myśl, że autor *Iliady* zdawał sobie sprawę ze śmiałości swego przedsięwzięcia, jakim było ułożenie eposu o ogromnym rozmachu i długości. Koncentruje się na przesadzie w heroicznej postawie i zachowaniu się swoich głównych bohaterów. Ta przesada przeznacza ich (np. m. in. Achillesa) na zgubę, ale też czyni ich nosicielami „tragicznej" akcji. Wykraczanie poza tradycję i jej sztywne normy oraz przedstawianie tego, co jest poza nimi jako wytwór artystycznej wyobraźni — to istotne elementy materii poematów Homera, *Iliady* i *Odysei*. Te stwierdzenia zostały uzasadnione w pełni głęboką analizą trafnie dobranych tekstów.

W drugiej grupie referatów zwraca się uwagę na te cechy *Iliady*, które zostały wprowadzone po to, żeby wywołać u słuchaczy pewną konkretną reakcję (*Rezeptionssteuerung*).

I tak Walter Nicolai (Joh. Gutenberg Universität Mainz) w referacie pt. *Obraz świata i historii* (s. 145—164) dowodzi, że poeta tak układa boskie i ludzkie elementy swojej fabuły, by przekazać słuchaczom konkretny komunikat; jego zamiarem jest nie tylko dostarczenie odbiorcy przyjemności estetycznej, ale jest on także zainteresowany — i to w głębszy sposób — przedstawieniem „rzeczowego, poniekąd naukowego, wyjaśnienia rzeczywistości życia" (s. 148).

J. M. Bremer (Universiteit van Amsterdam) w referacie pt. *Tzw. 'aparat bogów' w Il. XX—XXII* (s. 31—46) wskazuje na możliwość, że konsekwentne u Homera przedstawienie 'boskiego audytorium' służy celowi, abyśmy jako audytorium poety nie tylko czuli się jakby samymi bogami obserwującymi smutne konsekwencje tego, czym ludzie są i co robią jedni drugim, lecz także abyśmy zdawali sobie sprawę z tego, że obserwacja i rozumienie wypadków przez bogów są tylko w części adekwatne. Aparat bogów w trzech ostatnich księgach *Iliady* pełni trzy różne funkcje, które Bremer określa jako funkcje: 1. Retardacji pojedynku Achillesa z Hektorem (s. 33—37), 2. Zatrzymania zwierciadła w dramacie ludzkim (s. 38—41), 3. Zogniskowania (s. 41—44) akcji heroicznej i ustosunkowania się do niej bogów i ludzi.

Do trzeciej grupy zostały zaliczone referaty, których wspólną cechą jest posługiwanie się pojęciami stosowanymi we współczesnej narratologii (rozwiniętymi przez: Gérarda Genette w 1972 r., a potem przez: Mieke Bal w 1977 i w 1985 r., Irene de Jong).

Nancy Felson-Rubin (University of Georgia) w referacie pt. *Perspektywa Penelopy: bohater z fabuły* (s. 61—83) pokazuje, że z punktu widzenia Penelopy jest kilka możliwych fabuł: 1. zaloty i małżeństwo: panna albo wdowa pragnie zwrócenia na siebie uwagi ze strony mężczyzny i urządza współzawodnictwo dla wyboru męża; 2. pieszczoty i niewierność: matrona (jej mąż jest w oddaleniu) cieszy się zalotami i angażuje się w akcie niewierności; 3. wzgarda i panna do śmierci: panna gardzi niegodnymi zalotami i woli śmierć dziewiczą niż jakiekolwiek małżeństwo; 4. cierpliwość: matrona chętnie opiera się sile uwodzicielskiej i lojalnie oczekuje powrotu swego męża. Penelopa obawiała się niewierności i chciała jej uniknąć. W krytycznych momentach dla swojej decyzji wykazywała świadomość wszystkich możliwych wątków fabularnych, a w jej decyzjach spełniał się epitet περίφρων, „bardzo mądra". Te możliwości fabularne, które nie realizują się (np. Penelopa wychodzi za któregoś z zalotników albo pozwala na pieszczoty i angażuje się w akcie niewierności wobec oddalonego jeszcze swego męża), domagają się szczególnego zwrócenia na nie uwagi i ukazują nieoczekiwanie istotne cechy zajmowanego przez Penelopę stanowiska, postawy heroicznej cierpliwości i wierności.

Øivind Andersen (Universitetet i Trondheim) w referacie pt. *Mit, paradygmat i 'forma przestrzenna' w Iliadzie* (s. 1—13) analizuje szereg 'paradygmatów', czyli wbudowanych w poemat opowieści, np. o Meleagrze (*Il.* IX 529—599), wprowadzając przydatne rozróżnienie między pierwszorzędną albo argumentacyjną funkcją homeryckiego paradygmatu („the primary or argument function of the paradigm"), opartą na podobieństwie, tj. funkcją na poziomie komunikowania się między postaciami bohaterów, a drugorzędną albo kluczową funkcją paradygmatu homeryckiego („the secundary or key function of the paradigm"), opartą na kontraście, tj. funkcją na poziomie komunikowania się między poetą i jego słuchaczami.

Françoise Létoublon (Université de Grenoble III) w referacie pt. *Wierny posłaniec* (s. 123—144) pokazuje naocznie, jaką rolę mają liczne mowy posłańców w ks. XXIV *Iliady*, podkreślając mianowicie, że pomagają one do dramatycznego rozwiązania akcji, i wyjaśniając, że są one dosłownymi (*verbatim*) powtórzeniami oryginalnych wypowiedzi. Powtórzenia tych tekstów dadzą się wyjaśnić w sposób istotny przez odwołanie się do ustnego charakteru kultury archaicznej — kultury, a nie literatury: „Ces répétitions textuelles s'expliquent essentiellement par l'oralité de la culture archaïque — de la culture et non de la littérature" (s. 131) — jak podkreśla F. Létoublon.

I wreszcie, Irene J. F. de Jong (Universiteit van Amsterdam) w referacie pt. *Milczące postacie w Iliadzie* (s. 105—121) pokazuje z pomocą tekstów homeryckich, jak bohaterzy, którzy nie

mówią, czyli milczące postacie (np. Astianaks w roli głównej i będący w centrum zainteresowania w scenie spotkania Hektora z Andromachą w ks. VI, określony jedynym w corpus Homericum takim porównaniem ἀλίγκιον ἀστέρι καλῷ, „podobny do pięknej gwiazdy" w w. 401, hapaksem homeryckim ἀταλάφρονα jako „dziecinnie myślący" w w. 400 i znajdującym się tylko tu w *Iliadzie* wyrazem ἀγαπητου, „ukochany" w w. 401; a ponadto Chryzejda, Bryzejda, kobiety służebne, masy anonimowych wojowników czy też Patroklos) mogą odgrywać ważną rolę w wydarzeniach, a czasami wolno im nawet wyrażać swoje uczucia nie w charakterze mówców, albo jako postaci, na których skupia się jakby w ognisku uwaga wszystkich. „Moja analiza roli milczących postaci w *Iliadzie* zilustrowała, jak pożyteczna jest narratologia do badań homeryckich. Narratologiczny wzór taki jak zastosowany w tym referacie może dopomóc nam do zdawania sobie sprawy z subtelności w przedstawieniu: przywołuję na pamięć użycie określeń w scenie spotkania (Hektora z Andromachą) [...]. Moim przekonaniem jest, na koniec, to, że współczesna narratologia jeszcze bardziej wzmocni sławę Homera jako narratora Greków" (s. 119) – pisze w zakończeniu swego artykułu Irena J. F. de Jong.

Referaty te poprzedza bardzo zwięzłe wspólne „Wprowadzenie" (s. VII–IX), podpisane przez komitet redakcyjny w składzie: J. M. Bremer, I. J. F. de Jong i J. Kalff. Na końcu książki znajdują się „Informacje" bibliograficzne (s. 195–205), cenny „Indeks rzeczowy" (s. 207–208), „Indeks grecki" z trzydziestoma czterema tylko wyrazami (s. 209) i bardzo pożyteczny „Indeks miejsc" z *Iliady* i *Odysei* oraz *z Hymnu do Demetry* (s. 211–212), co może stanowić niemałą pomoc w dalszych badaniach homeryckich.

Przedstawione w tej zbiorowej publikacji różne udane, moim zdaniem, próby podejścia do Homera mogą i powinny zachęcić do kontynuowania na szerszą skalę badań nad eposami homeryckimi w nakreślonych tu, przynajmniej w pewnym stopniu, bardziej nowoczesnych kierunkach badawczych, w celu przezwyciężenia dominujących jeszcze, bardziej tradycyjnych, na ogół niemieckich badań nad tekstem homeryckim.

Próba przerzucenia mostów między bardziej tradycyjnymi badaniami niemieckimi nad językiem i stylem Homera a bardziej „nowoczesnymi" badaniami anglosaskimi w ramach tzw. teorii poezji mówionej została z powodzeniem podjęta w 1976 r. na sympozjum uniwersyteckim w Cincinnati, gdzie wygłoszono również serię referatów, które potem w 1978 r. w Leiden wydał Bernard C. Fenik w zbiorowej pracy pt. *Homer: Tradition and invention* (*Homer: Tradycja i innowacja*). Wynikiem tamtego sympozjum w Cincinnati był bardziej zrównoważony pogląd na temat sposobu pochodzenia do poezji Homera. Był on odpowiedzią na pytania wyrażone w słowach własnych Fenika jako redaktora i wydawcy tej interesującej publikacji: „Jakże mamy w pełni rozpoznać styl homerycki, który poeta odziedziczył, a zarazem jak wyjaśnić wspaniały i jedyny w swoim rodzaju artyzm *Iliady* i *Odysei* i dostrzec obszary odziedziczone? Krótko mówiąc: jak mamy odkrywać inwencję twórczą Homera w jego tradycji?" (1978, s. VIII).

Sesja amsterdamska w r. 1986 była kontynuacją sympozjum w Cincinnati z r. 1976, a zbiorowa publikacja o Homerze *Poza poezją mówioną* z r. 1987 jest kontynuacją zbiorowej publikacji o Homerze *Tradycja i innowacja* z r. 1978. Owoce dalszych szczegółowych badań nad językiem, stylem i metrum homeryckim, a także nad problemami, które wiążą się z mitem, religią i archeologią u Homera, przyniesie, jak można się spodziewać, kolejne w następnej dekadzie międzynarodowe colloquium Homericum.

Potrzebne są takie sympozja homerologiczne i dalsze nowe publikacje dla lepszego zrozumienia eposów homeryckich. Po prawie dwóch stuleciach badań nad Homerem ciągle jeszcze nie ma pełnego komentarza do *Iliady* i *Odysei*.

Henryk Wójtowicz (Lublin)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Manfred Kraus, Name und Sache. Ein Problem im frühgriechischen Denken, Studien zur antiken Philosophie, Band 14, Verlag B. R. Grüner, Amsterdam 1987, ss. 258.

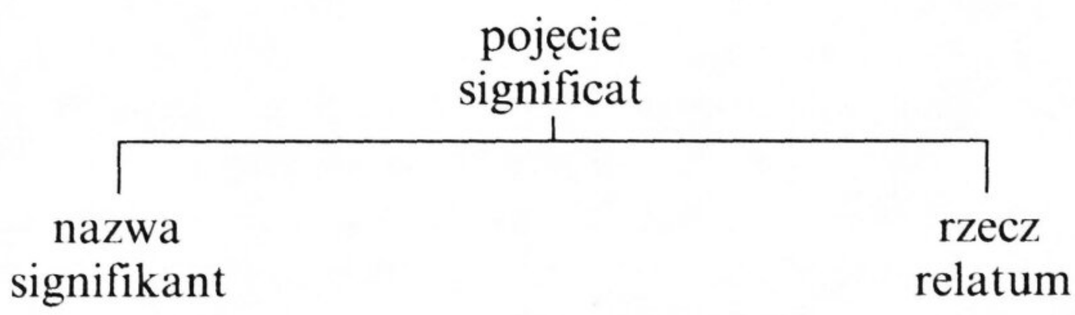
Dotychczas odczuwało się brak opracowania greckiej myśli dotyczącej wiedzy o języku w okresie archaicznym. Lukę tę wypełnia książka Manfreda Krausa, który przedstawia nam rolę pojęć νόμος i φύσις we wczesnej myśli greckiej. Najpierw omówiona jest rola, jaką język odgrywał w myśleniu mitycznym. W micie język rzeczywistości tworzy własne struktury i formy, słowo zmienia rzeczy, przekształca je, a ponieważ słowo posiada tę moc, to każde słowo jest wiążące.

Zjawiska i siły działające w świecie otaczającym są dostępne mitycznemu myśleniu, gdy w formie indywidualnych personifikacji dają się włączyć w ten genealogiczny system i z tego to względu w micie nie istnieje zasadniczo rozróżnienie imion własnych od nazw gatunku. Mit ma tylko imiona własne – tylko imiona bogów. Autor omawia tezę H. Usenera o powstaniu i genezie imion bogów. Najważniejszą cechą bogów osobowych jest wieloimienność (πολυωνυμία). Język mityczny, który zawsze poprzedza język filozoficzny, tym się różni od tego ostatniego, że nie istnieje rozróżnienie między słowem a rzeczą. W nazwie każdej rzeczy tkwi istota rzeczy. Kto opanuje nazwę i potrafi się nią posługiwać, ten uzyskuje władzę nad samym przedmiotem. Rzecz sprowadza się do tego, że świat rzeczy i świat myśli, które oddziaływają wzajemnie na siebie, stanowią nieodłączną całość. Autor przechodzi do omówienia znaczeń słów ὄνομα i ὀνομάζειν u Homera i Hezjoda i stwierdza, że ὄνομα występuje bardzo rzadko w *Iliadzie*, natomiast często w *Odysei*. Ὄνομα u Homera i Hezjoda znaczy tyle co imię własne, zwłaszcza imię własne osób. Słowo ὀνομάζειν jest u Homera aktem performatywnym, podczas gdy u Hezjoda może mieć znaczenie „einer originären Namensetzung". Cechą języka Homera są również podwójne imiona: np. Briareus zwany jest również Ajgejonem. Pierwsze imię jest boskie, drugie zaś jest ludzkie.

Etymologia imion własnych występuje w jeszcze większym stopniu u Hezjoda i Teognisa, a również jest obecna u orfików i pitagorejczyków. Chociaż z najstarszych źródeł greckich zachowały się tylko fragmenty, to jednak na ich podstawie można wnioskować, jak wielkie znaczenie posiadała etymologia imion. Autor książki przytacza fragmenty pochodzące ze źródeł orfickich, z których wynika, że w przeciwieństwie do Homera orficy wyprowadzają etymologię nie imion boskich, lecz ludzkich. Orfika stanowi najważniejsze źródło, z którego czerpiemy etymologie imion epoki mitycznej. Równolegle do orfickiej zachowała się nam tradycyjna mityczna etymologia w tekstach pitagorejskich. Np. pojęcie νοῦς, którym posługuje się Proklos, oznacza porządek rozumny, wyrażony w stosunkach liczbowych. Wydaje się, że pitagorejczycy rozróżniali pomiędzy diachronicznym problemem powstania języka a synchronicznym problemem stosunku języka do konkretnych rzeczy.

W VII w. p.n.e. w epoce wielkich przemian politycznych, społecznych i religijnych powstaje nowy sposób patrzenia na świat, posiadający typowe cechy myślenia naukowego. W miejsce obrazowego myślenia mitycznego przedmiotem zainteresowania staje się eksperymentalny świat realny. Cechą myślenia mitycznego jest obrazowość i porównanie, podczas gdy myślenie logiczne polega na badaniu i wysiłku. Mityczne myślenie i poznanie wymaga wrażliwości, a logiczne – działania. Przed językiem staje nowe zadanie: opisanie realnej rzeczywistości i uczynienie jej zrozumiałej. Nie opowiada się już jak w micie, ale mówi się o czymś, co jest zmysłowo obecne. Słowo ὄνομα, które w micie oznaczało imię własne, staje się teraz nazwą w ścisłym tego słowa znaczeniu. Już Platon w *Sofiście* i *Kratylosie* odróżnia ὄνομα (substantivum) od ῥῆμα (verbum).

Następnie autor chce ustalić stosunek między nazwą a tym, co jest nazywane, ale poprzedza swe wywody schematem współczesnej semantyki z XIX w.

Signifikant jest materialnym, akustycznym i optycznym znakiem ciała. Signifikat jest wyobrażeniem, pojęciem oznaczonym przez signifikant. Rzecz (*relatum*) jest klasą obiektów określoną przez signifikat. Ten schemat w postaci trójkąta odpowiada scholastycznemu podziałowi na *vox*, *conceptum* i *res* w odróżnieniu od σημαῖνον, σημαινόμενον i τυγχάνον w terminologii stoickiej filozofii języka. To, czym nie chce się zajmować współczesna semiotyka i nauka o języku, to w semantyce archaicznego myślenia odgrywa decydującą rolę. Tutaj nazwy (ὀνόματα) odnoszą się bezpośrednio do rzeczy (πράγματα, χρῆματα), bez pośrednictwa pojęć. Schemat archaicznej semantyki wygląda następująco: ὄνομα πρᾶγδα. Logika Artystotelesa jest sylogistyczną formalną logiką, a głównym kryterium formalnej logiki jest formalność, gdyż analizuje ona formę, a nie zawartość (treść) wypowiedzi. Inaczej rzecz się ma w archaicznej logice. Nie myśli ona formalnie, lecz treściowo; dla logiki archaicznej największe znaczenie ma treść pojedynczego słowa; nie analizuje ona bowiem relacji zachodzącej między słowami w zdaniu, lecz znaczenie poszczególnych słów w związku z konkretną rzeczą. Archaiczna logika rozpatruje wypowiedzi i zdania nie pod względem formalnej słuszności, lecz z punktu widzenia ontologicznej prawdy. Zdania są prawdziwe, jeżeli ὀνόματα są prawdziwe.

U Parmenidesa autor stara się odnaleźć elementy nauki o języku poprzez analizę jego twórczości filozoficznej. Znaczenie Parmenidesa polega na tym, że formułuje on pojęcie bytu w liczbie pojedynczej. Mówi on τὸ ἐόν a nie τὰ ἐόντα. Τὰ ἐόντα są już poświadczone u Homera, ale nie w znaczeniu ontologicznym, lecz dla oznaczenia teraźniejszości w przeciwieństwie do przyszłości i przeszłości. U filozofów przyrody τὰ ἐόντα oznaczają całość wszystkich rzeczy. Parmenides również używa słowa ἐόν, ale w znaczeniu nazwy. Swojego ἐόν nie mógł on odkryć, gdyż w świecie zmysłowym znajdował tylko ἐόντα. Autor uważa, że droga poprzez język doprowadziła Parmenidesa do odkrycia ἐόν, które oznacza ontologiczną obojętność. Możemy tutaj mówić o jakiejś rzeczy (πρᾶγμα), ponieważ byt nazywa się ἐόν, może być nazwane i istnieć (ἔστι γὰρ εἶναι). Νοῦς jest organem, za pośrednictwem którego poznajemy konkretną rzeczywistość. Dopiero poprzez formułę νοεῖν καὶ λέγειν ujmuje Parmenides możliwości ludzkiego poznania. Pod względem językowym połączone są razem wyrażenia πιστὸν λόγον i νόημα ἀμφὶς ἀληθείης. Językowej dziedzinie podporządkowane są u Parmenidesa πειθώ i πίστις, bytowej ἀληθηείη. Co się tyczy δόξα, to wiemy, że polega ona na określonym akcie ὀνομάζειν. Od początku istniały dwie formy (δύο μορφαὶ). τῶν μίαν οὐ χρειόν ἐστιν interpretuje autor powołując się na H. Schwabla, że są to dwie podstawowe formy, z której każdą można sobie wyobrazić w odniesieniu do drugiej, gdyż mamy do czynienia z przeciwieństwami. Te podstawowe formy nazywa Parmenides Światłem i Nocą. Światło oznacza to, co istnieje, a Noc to, co nie istnieje. Ἀληθηία oddziela ἐόν od μὴ ἐόν. Δόξα oddziela Światło od Nocy. Podczas gdy Ἀληθηία eliminuje μὴ ὄν teoriopoznawczym argumentem i osiąga jedność, w Δόξα pozostają Światło i Noc jako wzajemnie uzupełniające się komponenty. Podstawowym rozstrzygnięciem w obydwu wypadkach jest rozstrzygnięcie językowe. Nazwy są nadawane. Mamy wszystkie nazwy zmieniającego świata zmysłów: φῦναι, τελευτᾶν, τρέφεσθαι. Ludzie mają nazwę na określenie każdej pojedynczej rzeczy. Nazwy są więc zdaniem Parmenidesa θέσει.

W przeciwieństwie do Parmenidesa Heraklit uważa, że nazwy są z rzeczami organicznie związane. Heraklitejskie przeciwstawienie ἔπος i ἔργον jest dla nas ważnym w archaicznym myśleniu określeniem nazwy i rzeczy. Już w prooemium zapowiada Heraklit swoją metodę badania: κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. Διαιρέων oznacza badanie, a φράζειν przedstawienie rzeczywistości. Heraklitejskie pojęcie logosu jest swoistym rodzajem archaicznego myślenia, który w procesie poznania nie może być rozdzielony między to, co obiektywne, a to co subiektywne. Jedno i drugie stanowi całość. Logos obejmuje całość rzeczywistości. Logos jest immanentnym prawem świata i natury, a równocześnie jest on tym, co wyraża to prawo świata, jako prawdziwa filozoficzna mowa. Liczne fragmenty Heraklita potwierdzają obydwie funkcje logosu: fragmenty o strzale i łuku oraz o rzece, zarówno jak i inne mówiące o jedności rzeczy. Logos jest prawem abstrakcyjnym, które w bóstwie przybiera postać substancji. Jest rzeczą charakterystyczną dla archaicznego sposobu myślenia, że zasada niematerialna nazywa się tutaj λόγος i posiada tę samą nazwę, co mowa ludzka. Heraklit jest tutaj bardzo bliski Parmenidesowi. Obywaj mają ten sam problem, jak poradzić sobie z antytetycznym użyciem języka przez ludzi. Obydwaj sprowadzają wszystko do ὀνομάζειν. Parmenides rozwiązuje ten problem, dostrzegając brak przeciwieństw w ἐόν, Heraklit zaś czyni z jedności przeciwieństw zasadę świata. Sprowadzają oni sprzeczne ὀνόματα używane przez ludzi do jednej nazwy: Parmenides do ἐόν, Heraklit do θεός. Istnieje jednak różnica między Heraklitem a Parmenidesem. Podczas gdy u Heraklita bóstwo ma wiele nazw, z których wszystkie są prawdziwe, to Parmenides posiada tylko jedną nazwę na określenie bóstwa.

Podobnie jak poezja epicka, liryka chóralna i dramat przyjęły etymologię imion własnych i okazały przy tym więcej swobody i fantazji, niż pozwalał sobie na to epos. W poezji Pindara ogromną rolę odgrywała gnomiczna mądrość przysłów mitycznych. Np. w *Isthm.* 6 Pindar wyprowadza nazwę syna Telamona Ajasa od orła (αἰετός), a imię Ἴαμος od fijołka (ἴον). Etymologiem jest również Ajschylos, którego zdaniem ἔπος i ἔργον są nierozerwalnie związane, a czyny i losy ludzi dają się wytłumaczyć przez ἐπωνυμία. Mniej etymologii znajdujemy u Sofoklesa, u Eurypidesa natomiast mamy do czynienia z dużą liczbą wywodów etymologicznych oraz wyjaśnień nazw. Bardzo często Eurypides wyprowadza nazwy miejscowości od imion bogów oraz herosów, np. Oresteia, Herakleia, Achaia, wyspa Helena; Θόας wyprowadza z θόος a Τήλεφος z τηλοῦ.

Wraz z Empedoklesem i Anaksagorasem zaczynają się budzić pewne wątpliwości. Empedokles przeciwstawia słowo ἔστι słowu ὀνομάζεται, a zamiast dotychczas powszechnie używanego słowa φύσις wprowadza neologizmy μίξις i διάλλαξις. Nie można jeszcze stwierdzić u Empedoklesa z całą stanowczością przeciwstawienia pojęć νόμος — φύσις, ale we fr. B 8 φύσις oznacza już narodziny, powstanie, a we fr. B 9 jako przeciwstawne pojęcie występuje θέμις, prawo boskie.

Również u Anaksagorasa nowe przyrodnicze myślenie zburzyło wiarę w słuszność ogólnie stosowanych nazw. Krytykuje on powierzchowność języka codziennego. U obydwu wyżej wymienionych filozofów rodzi się krytyczny stosunek w odniesieniu do języka jako czegoś, co jest właściwym odzwierciedleniem rzeczywistości.

Omawiany przez autora papirus z Derveni, pochodzący z przełomu trzeciego i czwartego wieku jest z tego względu ważny, iż widoczne jest tutaj przejście metody etymologicznej z teoretyczno-mitycznej do teoretyczno-naukowej, co znamy już z platońskiego dialogu *Kratylos*. Wraz z Demokrytem następuje rozluźnienie związku między nazwą a rzeczą. Nazwy stają się wymienne, nie posiadają żadnej wiążącej siły oraz żadnego znaczenia ontologicznego, są mniej lub bardziej odpowiednim określeniem rzeczy. Dla Demokryta nazwy mają charakter konwencjonalny. Nie istnieją nazwy prawdziwe i fałszywe, są tylko nazwy bardziej lub mniej odpowiednie, nie są one dowodem na istnienie rzeczywistości, która składa się z atomów i próżni. Dla Demokryta język stał się ze sposobu poznania bytu przedmiotem naukowo-empirycznych badań. Powstał językowy atomizm równolegle do atomowej struktury rzeczywistości. Demokryt miał rozprawiać o literach i ich właściwościach, miał porównywać atomy i litery.

Ogromny zwrot nastąpił z pojawieniem się sofistyki, gdzie retoryka zaczęła odgrywać ogromną rolę. Na miejsce dawnego wychowania arystokratycznego Teognisa i Pindara przychodzi nowe wychowanie sofistów. Celem tego wychowania nie było ukształtowanie pełnej osobowości opartej na zamkniętym systemie wartości, ale nauczenie biegłości we wszelkiego rodzaju sztukach. Τέχνη stała się sloganem czasu, chodziło o nauczenie się jakiejś sztuki lub zawodu. Τέχνη była nauczalna. Sofiści uprawiali również retorykę, gdyż do umiejętności, których wymagano od obywatela w demokratycznych Atenach, należała również umiejętność bronienia się w krasomówczym agonie, forsowanie własnego punktu widzenia w polityce. Swobodne używanie słowa przez mówcę, jak tego chciał Gorgiasz, pozbawiło słowo znaczenia ontologicznego i przestało wiązać rzecz ze słowem. Język nabrał charakteru emocjonalnego i przestał być kryterium prawdy. Celem języka stało się obecnie nie statyczne opisywanie rzeczy, ale zdziałanie czegoś, spowodowanie zmiany, zastąpienie jednego poglądu drugim. Logos chcąc dokonać czegoś takiego musiał się sam stać potęgą, musiał nadać sobie swoje własne prawa i nie mógł podlegać obiektywnemu kryterium prawdy. Te założenia wyłożył Gorgiasz w swoim piśmie o *Niebycie*. Do najważniejszych zasług Gorgiasza należy to, iż uznał on wewnętrzny związek istniejący między potęgą słowa w wymowie i psychologii i pozbawił znaczenia słowa w dziedzinie teorii poznania.

Protagoras starał się ustalić pewną relację zachodzącą między językiem a rzeczywistością w celu usunięcia anomalii między nazwą i rzeczą. Protagoras podobnie jak Demokryt rozumiał język jako ludzką działalność kulturalną i produkt τέχνη. Synonimika Prodikosa z Keos miała służyć jako dowód, że język jest konwencjonalny i arbitralny. Hippiasz z Elidy uznawał istnienie elementów składowych słowa takich, jak sylaby, litery, długość samogłosek, akcenty i przypisywał im znaczenie.

W tym czasie zasadniczym stało się pytanie, czy słowa są pochodzenia naturalnego czy też umownego, czy istnieje naturalna zgodność między nazwą i rzeczą, czy też nazwa została ustanowiona arbitralnie. Podjęta przez Antystenesa próba utrzymania ścisłego związku między ὄνομα i ὄν wydaje się być ostatnią próbą obrony archaicznego ujęcia rzeczy. U Platona ὀνόματα jako imitacje i odbicia świata idei są bezużyteczne przy poznaniu świata idei, którego poznanie stanowi poznanie prawdy.

Praca posiada bogatą literaturę przedmiotu, rejestr miejsc, osób, nazw i pojęć. Praca Manfreda Krausa stanowi cenny wkład w poznanie ewolucji, jakim podlegały poglądy na język, jego rolę i funkcję od czasów mitycznych aż po Platona.

Bohdan Wiśniewski (Łódź)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Maarit Kaimio, Physical Contact in Greek Tragedy. A Study of Stage Conventions, Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom. 244, Helsinki 1988, s. 5–104.

„Jest faktem bezspornym we wszystkich chyba cywilizacjach, że kontakt fizyczny (gest) stanowi obok słowa i jego formy pisanej najbogatszy i najskuteczniejszy środek komunikowania

myśli, to znaczy najbardziej rozwinięty system znaków"[1]. Różne formy fizycznego kontaktu – jak uścisk dłoni, poklepywanie, branie w ramiona itd. – mogą wiele powiedzieć o stosunkach międzyludzkich, o nastrojach i intencjach jednostek. Sam dotyk może wyrażać albo największą czułość, albo przemoc. Jest rzeczą oczywistą, że fizyczny kontakt jest w świecie teatru najsprawniejszym narzędziem ekspresji emocjonalnej osób dramatu[2]. Ten system znakowy występujący w teatrze greckim możemy dziś badać tylko za pośrednictwem języka (tekstu). Dzieje się tak przede wszystkim z powodu naszej bardzo ograniczonej znajomości warunków wystawienia „klasycznego" dramatu, ale też z tego powodu, iż przez całe wieki jego badacze koncentrowali swe wysiłki na analizie głównie tekstowej i literackiej[3]. Ważny trend badawczy zajmujący się wyjaśnieniem problemów scenicznej wystawy, inscenizacji, konwencji teatralnych i całej techniki teatralnej pojawił się w latach 60-tych tego stulecia i trwa szczęśliwie do dziś. Reprezentują go – by wymienić tylko wybitniejszych badaczy – N. C. Hourmouziades[4], J. Dingel[5], W. Steidle[6], H. Ortkemper[7], S. Melchinger[8], C. W. Dearden[9], P. Walcot[10], O. Taplin[11], D. Seale[12], J. M. Walton[13], M. R. Halleran[14]. Dzięki temu kierunkowi w centrum zainteresowania uczonych stanęło zagadnienie zmieniających się relacji i wzajemnego oddziaływania tekstu i czytelnika/słuchacza, jak również rozważanie kwestii, w jakim stopniu aktualizują się znaczenia tekstu w jednym przedstawieniu scenicznym. Antyczni nie dostarczają nam wskazówek na temat ruchów i gestów aktorów. Mamy tylko słowa dramatów, które użyczają nam pewnych objaśnień. Nie wolno nam jednak zapomnieć o tym, że te wypowiedzi należą do tekstów dramatu (*Haupttext*). Nie można mieć absolutnej pewności, czy i w jakiej mierze manifestowane na scenie różnorodne formy kontaktu fizycznego mają charakter naturalny[15] (nb. z wyjątkiem scen np. udzielania pomocy ślepemu, rannemu itd.). Wiele aktów tego kontaktu było z pewnością stylizowanych, a nie brakowało wypadków, gdzie słowa denotujące ten kontakt były zwykłymi formułami, którym nie towarzyszyła czynność[16] (jak zwykle w aktach błagania).

Zbadaniu tych zróżnicowanych form obecności fizycznego kontaktu w zachowanych dramatach greckich poświęciła swe wnikliwe studium fińska uczona Maarit Kaimio, autorka znanej pracy z dziedziny teatru *The Chorus of Greek Drama within the Light of Person and Number Used* (Helsinki 1970). Zebrane i dokładnie przeanalizowane materiały podzieliła metodycznie na 5 rozdziałów, w których ujęła całość badanej problematyki: I. „Pomoc i opieka", II. „Uścisk dłoni", III. „Branie w objęcia", IV. „Błaganie", V. „Przemoc". W obrębie tych rozdziałów dokonała dalszej klasyfikacji. I tak w rozdz. I. „Pomoc i opieka" uwzględniła następujące aspekty zagadnienia: starość, ślepota, moment umierania (bohatera), pomoc dla przyjaciela. W rozdz. II. „Uścisk dłoni" zinterpretowała sceny powitania, pożegnania i porozumienia. Tak jak w codziennym życiu również w dramacie uścisk dłoni miał w wymienionych czynnościach swoje znaczenie symboliczne. Rozdz. III. „Branie w objęcia" poświęciła Autorka scenom rozpoznania, spotkań oraz rozstania, w których wymieniano uściski na znak czułości, sympatii, przyjaźni. Sceny rozpoznania omówiła w sposób zwięzły. Wydaje się, że ze względu na sam przedmiot (rozpoznanie) i jego szczególną funkcję w dramacie rzecz wymagała szerszego opracowania. Podobne

---

[1] T. Kowzan, *Znak w teatrze*, w: *Wprowadzenie do nauki o teatrze*, t. I: *Dramat i teatr*, wybór i opracowanie J. Degler, Wrocław 1976, s. 310.

[2] M. Kaimio, s. 5.

[3] Kaimio, *o.c.* s. 6.

[4] N. C. Hourmouziades, *Production and Imagination in Euripides*, Athens 1965.

[5] J. Dingel, *Das Requisit in der griechischen Tragödie*, Tübingen 1967.

[6] W. Steidle, *Studien zum antiken Drama unter besonderer Berücksichtigung des Bühnenspiels*, München 1968.

[7] H. Ortkemper, *Szenische Techniken des Euripides. Untersuchungen zur Gebärdensprache im antiken Theater*, Berlin 1969.

[8] S. Melchinger, *Aischylos, Sophokles und Euripides auf der Bühne ihrer Zeit*, München 1974.

[9] C. W. Dearden, *The Stage of Aristophanes*, London 1976.

[10] P. Walcot, *Greek Drama in its Theatrical and Social Context*, Cardiff 1984.

[11] O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford 1977, oraz *Greek Tragedy in Action*, Cambridge 1978.

[12] D. Seale, *Vision and Stagecraft in Sophocles*, London 1982.

[13] J. M. Walton, *The Greek Sense of Theatre*, London 1984.

[14] M. R. Halleran, *Stagecraft in Euripides*, London 1985.

[15] Por. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, s. 34 n.

[16] Kaimio, *o.c.* s. 8.

spostrzeżenie wypadałoby odnieść do następnego rozdziału (rozdz. IV) rozprawy omawiającego problem błagania. Problem dobrze znany w nauce dzięki fundamentalnym pracom w tej dziedzinie J. Kopperschmidta, *Die Hikesie als dramatische Form. Zur motivischen Interpretation des griechischen Dramas*, Tübingen 1967, oraz J. Goulda, *Hiketeia*, JHS XCIII, s. 74–103. Wywody Autorki pewne sprawy tylko sygnalizują, nie mają natomiast pretensji do ich całkowitego rozwiązania, a stanowią jedynie jakby przygotowanie do dalszej dyskusji naukowej. Kaimio zwraca uwagę na aspekt fizycznego kontaktu w akcji błagania, na podnoszenie przez bohatera z emfazą także braku tego kontaktu, na błaganie o charakterze symbolicznym czy metaforycznym, tzw. *figurative supplication*, wyczerpujące się w słowach, którym nie towarzyszy gest proszalny. Notuje też wypadki, w których interpretacja dotycząca błagalnego gestu jest sporna. W ostatnim rozdziale (V) omawia czynnik przemocy (*violence*). Śledzi jego obecność w scenach przybycia, pożegnania i uwięzienia, wyszczególnia wypadki grożenia użyciem siły, wreszcie analizuje kontakt fizyczny w scenach przemocy. Ostatnia część pracy określona jako *Conclusion* nie jest właściwym podsumowaniem jej wyników, gdyż zawiera tylko kilka zdań nawiązujących ogólnie do jej podstawowej koncepcji. Za zakończenie rozprawy uważa Autorka analizy 4 sztuk: *Filokteta* i *Edypa w Kolonos* Sofoklesa oraz *Hekabe* i *Ifigenii w Aulidzie* Eurypidesa, w których ukazuje szczególną intensywność fizycznego kontaktu jako elementu konstytutywnego tych dramatów.

Autorka jest bez wątpienia dobrą znawczynią greckiej tragedii. Posiada imponujące oczytanie w literaturze specjalistycznej (powołuje się na ok. 140 pozycji bibliograficznych), którą umie w swych wywodach wykorzystać krytycznie. Jej praca stanowi owoc wieloletnich studiów i długiego obcowania z tekstami dramatów, jest przykładem dobrej filologicznej roboty. Daje doskonały komentarz do poszczególnych sztuk, kreśli kilka subtelnych analiz scen dramatów antycznych. Analizy te niejedno wyjaśniają, niejeden szczegół pozwalają lepiej zrozumieć. Jedynie ze względów egzemplifikacyjnych warto przypomnieć kilka prób interpretacji. Otóż uścisk dłoni potwierdzający złożoną uprzednio Filoktetowi przez Neoptolemosa obietnicę podnosi Sofokles do wydarzenia o znaczeniu zasadniczym (*Filoktet*, 813)[17]. Taplin osłabia wymowę dramatyczną tej sceny utrzymując, że Neoptolemos obiecał Filoktetowi, iż pozostanie z nim razem, natomiast nie przyrzekł mu, iż zabierze go do domu[18]. „Yet – jak zauważa ów uczony – Sophocles makes us feel that morally Neoptolemus is commited to this undertaking after everything that has gone before"[19]. Jest prawdą, iż użyte tu słowo μένειν zajmuje kluczowe miejsce w tym passusie (810–813), ale owo „pozostanie" implikuje myśl, że Filoktet nie zostanie opuszczony, że Neoptolemos nie wyruszy w drogę bez niego. Dla syna Achillesa te słowa nie znaczą, iż ma zabrać Filokteta do domu: ma go rzeczywiście zabrać ze sobą – pod Troję. Dla Filokteta jednak te słowa obietnicy mają inny sens – iż Neoptolemos weźmie go do domu. Dalsza interpretacja podąża konsekwentnie we wskazanym kierunku. Autorka jest zdania, że Neoptolemos ani nie obiecał, ani nie przysiągł Filoktetowi, że go weźmie do domu. Słusznie pokazuje, jak niejasne i zwodnicze sformułowanie Neoptolemosa staje się przedmiotem dramatycznego nieporozumienia. Pisał o tym już W. Calder III, *Sophoclean Apologia*: *Philoctetes*[20], cytowany przez Autorkę w zestawieniu bibliograficznym, lecz nie powoływany w dyskusji nad zagadnieniem.

Omawiając problem przemocy w dramacie poświęca Autorka dobrą analizę Aischylosowym *Błagalnicom*. Słusznie powtarza[21] za A. Spitzbarthem[22], iż w tragedii często pada wiele straszliwych gróźb, jednak tylko niewiele z nich się spełnia (s. 62 n.) Przykładem tego mogą być w. 836 n. *Błagalnic*, gdzie herold egipski straszy dziewczęta ściągnięciem ich siłą z ołtarza, na kórym szukają ocalenia. Następująca scena pełna brutalnej gwałtowności jest podstawą sprzecznych interpretacji. Chodzi tu o słowa ciągle nie spełnionych gróźb. Przesadne antycypowanie ich przez chór nie świadczy o użyciu przemocy na scenie, chociaż sytuacja staje się dla dziewcząt coraz bardziej niebezpieczna. Groźby wyrażone w czasie przyszłym zawierają przerażające szczegóły – zdzieranie szat i wleczenie za włosy na statki. Urzeczywistnienie przemocy nigdy nie należało do scenicznych konwencji greckiej tragedii[23]. Dziewczęta w momencie kulminacyjnym podnoszą

---

[17] Kaimio, *o.c.* s. 30 n.
[18] O. Taplin, *Significant Actions in Sophocles' Philoctetes*, Greek, Roman and Byzantine Studies XII 1971, s. 38.
[19] Ibidem.
[20] W. Calder, III Greek, Roman and Byzantine Studies XII 1971, s. 153–174.
[21] Kaimio, *o.c.* s. 62 n.
[22] A. Spitzbart, *Untersuchungen zur Spieltechnik der griechischen Tragödie*, Zurüch 1946, s. 34 n.
[23] Kaimio, *o.c.* s. 68.

krzyk (βοή) sygnalizujący dokonywany akt przemocy. Jej spełnienie się (fakt dokonany) przyjmują H. F. Jahansen i E. W. Whittle[24]. Ale to, co się dzieje na scenie, nie jest zupełnie jasne. Herold wraz z pomocnikami znalazł się w tak niebezpiecznej bliskości chóru, że urzeczywistnienie gróźb wydało się nieuniknione. Przybycie króla w ostatniej chwili udaremniło jego zamiar.

Ciekawe spostrzeżenia wypowiada również Kaimio na temat *Edypa króla* (s. 70 n.) i zeznań starego sługi, zakończenia Eurypidesowej *Heleny* (s. 74 n.), *Edypa w Kolonos* w. 813–886 „najbardziej wypracowanej i zróżnicowanej sceny przemocy w tragedii" (s. 76), czy wstrząsającej – także szczegółami technicznymi – sceny przybicia Prometeusza[25] do kaukaskiej skały (s. 77 n.).

Praca nieco odsłania tajniki techniki dramatycznej trzech tragików, co jest niewątpliwie cenne. Pełniejszemu poznaniu przeszkadza przyjęta metoda klasyfikacji, wyczerpująca się w „poszufladkowaniu" i „poszeregowaniu" poszczególnych zjawisk i problemów. Zyskuje na tym z pewnością przejrzystość układu. Książką można się posługiwać jak dobrze ułożonym rejestrem, a raczej przewodnikiem, który pozwala znaleźć wyczerpującą informację pod wskazanym hasłem, zwłaszcza że rozprawie nie brak różnorodnych indeksów. Obrana metoda wyznaczyła sposób i kierunek badania. Interpretacje poszczególnych passusów nie zostały przeprowadzone z perspektywy całego utworu, ich wartość polega na umożliwieniu lepszego zrozumienia określonych scen. Analiza nie posługuje się metodą strukturalistyczną, mało mówi o funkcji tych passusów w poszczególnych dramatach. Można się zastanawiać, czy nie byłoby lepiej nie tylko analizować sceny, w których pojawia się kontakt fizyczny, ale też analizować wyrazy, które denotują pewne czynności z tym kontaktem związane. Kaimio czyni to tylko w wypadku słownictwa dotyczącego *hikezji*. Wreszcie nasuwa się pytanie, dlaczego Autorka nigdzie nie sięgnęła do scholiów, które w końcu mogłyby rzucić jakieś światło na badany problem. Praca nie tkwi zbyt głęboko w podłożu kulturowym, religijnym i obyczajowym, a wręcz sprawia wrażenie, jak gdyby była z tego tła wyrwana. Nie daje wyobrażenia o tym, czy życie emocjonalne Greków było rzeczywiście bogate, a przecież szukanie i manifestowanie kontaktu fizycznego stanowiło jakiś przejaw tego życia. Tragedia dostarcza tu pewnych informacji, które w jakimś stopniu odpowiadają realiom ówczesnej obyczajowości. Jaka była intensywność tego kontaktu? Czy dyktowała go raczej ludzka emocja czy obyczajowa norma? Czy większa jego intensywność w późniejszym dramacie jest wypadkową zmieniających się norm obyczajowych czy rezultatem rozwoju dramatycznej techniki? Rozprawa prowadzi do słusznego wniosku, iż można mówić o progresywnej intensyfikacji kontaktu fizycznego w greckim teatrze. I rzeczywiście, gdy się porówna dramaty Aischylosa z tragediami Eurypidesa, różnica ta wydaje się uderzająca. Co zaś było tego istotną przyczyną, pozostaje – również po przeczytaniu tej wcale cennej książki – pytaniem.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

A. Martin, La titulature épigraphique de Domitien, Beiträge zur klassischen Philologie, Bd. 181, Frankfurt am Main 1987, p. 1–252.

Il est vrai, conformément à ce qu'écrit l'auteur au début de son livre qu'en principe les titulatures impériales furent et sont toujours traitées en tant que matériel pour les études sur la chronologie ou l'idéologie du principat. Les autres aspects restaient dans une certaine mesure négligés de ce point de vue. La démarche de l'auteur se situe entre les deux attitudes, c'est-à-dire, qu'en étudiant la titulature d'un empereur, elle vise en même temps à tirer profit d'un dépouillement presque exhaustif du dossier épigraphique concernant ce thème. Il est vrai, d'autre part, que les Flaviens se dégagent systématiquement de l'ombre que jetaient sur eux les dynasties julio-claudiennes ou antonines.

L'auteur regrette l'absence d'une synthèse récente sur Domitien, mais je pense qu'il a tort puisque une telle synthèse ayant manqué le travail recensé qui est absolument indispensable, pour

---

[24] H. F. Jahansen i E. W. Whittle, Aeschylus, *The Suppliants*, II, Cobenhagen 1980, s. 905 n.

[25] Aeschyl., *Prometh.*, 51–85.

toute recherche concernant Domitien, serait-il difficile de la traiter comme oeuvre de valeur. C'est toujours dans l'introduction, où sont précises les critères de sélection du matériel épigraphique, les critères de datation et les critères de présentation. Suivent: dans la première partie le catalogue des inscriptions avec trois index concernant les provenances, les dates de rédaction et les titulatures impériales. Le catalogue, qui contient 480 inscriptions, dont les notices comprennent le renvoi à la dernière édition complète, le renvoi aux éditions antérieures, l'indication de la provenance, l'indication de la date de rédaction, le détail des titulatures et le commentaire destiné à expliciter la chronologie du document ainsi qu'à justifier l'adoption d'un texte qui diffère des éditions mentionnées.

Suit l'index des provenances. Comme c'était à prévoir, c'est Rome qui domine par le nombre des textes, la région N° 1 contient une moitié environ de ce nombre conformément à la répartition des textes concernant les autres domaines comme par exemple, les inscriptions se rapportant aux distributions d'argent et de nourriture dans les villes italiennes ou l'organisation de jeux divers. En dehors de l'Italie c'est l'Asie Mineure qui révèle un nombre remarquable de textes touchant la titulature de Domitien.

Dans l'index les dates de rédaction sont représentées chaque année depuis 69 de n.è. par une ou plusieurs inscriptions, mais ce qui est étonnant, c'est que la dispersion est assez régulière; on peut admettre que les textes datés dans le laps de temps de 81 à 96 se placent également d'une façon proportionnelle chaque année. L'index qui mentionne l'ensemble des dénominations proprement dites, indique des dénominations les plus courantes: *Imp. Caes. divi Vesp. f. Dom. Aug*; *Imp. Caes. divi Vesp. f. Dom. Aug. Germ. et Imp. Caes. Dom. Aug. Germ.*

Dans la deuxième partie du travail ce sont tout d'abord les résultats du développement chronologique de la titulature de Domitien qui méritent attention et notamment la constatation qu'au cours des premières années du règne, la titulature de Domitien se rencontre donc le plus souvent sous les formes *Imp. Caes. Dom.* ou *Imp. Caes. Aug.* en s'enrichissant en 83 de n.è. du surnom de victoire *Germ.* Il y a par conséquant les formules *Imp. Caes. Dom. Aug. Germ.* ou *Imp. Dom. Caes. Aug. Germ.* Après avoir brièvement analysé le dossier épigraphique de Domitien, l'auteur se tourne vers les éléments constitutifs des titulatures impériales.

Il se pose la question de savoir, si l'auteur avait raison en acceptant la théorie de R. Syme qui compare la titulature des empereurs aux trois *nomina* du citoyen romain. L'auteur parle donc de *praenomen* officiel *imp.* Comment dans cette situation expliquer la place et le rôle de *D(om).*, dans les titulatures *Imp. Caes. Dom. Aug.* ainsi que *Imp. Dom. Caes. Aug.*? Est-ce possible que *Dom.* fonctionne une fois en tant que *prenomen* (ou *nomen*) et une autre fois en tant que *cognomen*? Les explications en page 178 ne sont pas tout à fait claires. Par contre l'analyse des éléments constitutifs de la titulature me parâit très convaincante et surtout celle concernant l'épithète de victoire *Germ.* Seulement, en ce qui concerne la motivation d'introduire cette épithète, je penserai également à l'influence du développement de la langue épigraphique au cours des siècles.

En ce qui concerne la *damnatio memoriae*, parmi les 385 titulatures latines et grecques, il y en a 155, donc environ 40% des textes qui présentent un martelage plus ou moins étendu. Il est à ajouter qu'il s'agit surtout de textes qui étaient destinés aux contact avec un public nombreux, le martelage se rencontre par conséquant très rarement parmi les textes funéraires, privés ou les diplômes militaires. Quant à la répartition annuelle des martelages, l'auteur s'abstint prudemment de conclure; il existe, selon moi deux années qui donnent à penser: les années 90 et 92 qui indiquent le martelage de plus de 80% des titulatures. Une autre règle, d'ailleurs soulignée par l'auteur peut être observée: le risque le plus grand d'être mutilée couraient ces inscriptions ayant été gravées à l'époque de l'assassinat de Domitien, car les agents chargés du martelage s'en sont pris aux monuments dressés récemment.

Parmi les conclusions notons surtout la constatation qu'en principe la titulature de Domitien est fidèle au modèle augustéen; en principe, car nous voyons des éléments acceptés déjà par Titus. Une initiative nouvelle consiste à introduire le surnom *Germ.* dans la titulature. Cette coutume sera ensuite poursuivie par les successeurs de Domitien. Une autre contribution de Domitien de caractère stable à la formation de la titulature impériale consiste à fixer la place de p. p. parmi les autres éléments de la titulature. Ce que je reprocherai à l'auteur c'est de n'avoir pas consacré beaucoup de place au lien entre le genre de l'inscription (diplôme militaire, texte honorifique etc.) et la titulature. En somme, un travail très utile, avec une précision très poussée, un de ceux qui constituent une base solide pour les synthèses futurs sur Domitien.

Stanisław Mrozek (Gdańsk)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Maria Federica Petraccia Lucernoni, I questori municipali dell'Italia antica, Studi pubblicati dall'Istituto Italiano per la storia antica, fasc. XLI, Roma 1988, p. 387.

Le livre dont la partie essentielle se compose de silloge epigrafica concernant les noms de questeurs municipaux de l'époque républicaine et de l'empire commence par une revue concernant la recherche, aux dix- neuvième et vingtième siècles, sur la provenance et la nature de la questure. Des tables, une bibliographie et des index divers y compris l'index des sources épigraphiques ferment ce volume qui sans doute constitue la collection la plus complète du matériel épigraphique se rapportant aux questeurs municipaux de tous genres en Italie.

La silloge épigraphica qui comprend 459 noms de questeurs présente les textes selon les onzes régions et dans celles-ci selon les cités. L'auteur met l'accent surtout sur la datation des textes; celle-ci ne soulève aucun doute. Je voudrais ajouter à ce problème les détails suivants: pour la datation (p. 240) de CIL 417 = ILS 6688 je serais plutôt pour le deuxième siècle étant donné que les inscriptions avec *vicani* et datées d'une façon sûre ne dépassent pas le deuxième siècle; en ce qui concerne quelques textes avec *plebs urbana* comme le dédicant (CIL XI 6356, XI 6377, XI 6369 etc.) p. 21 et suiv. je suis d'avis qu'elles proviennent plutôt du deuxième siècle; le dernier texte bien daté avec *plebs urbana* comme dédicant à l'epoque du Haut-Empire est celui de CIL V 7780 (214 de n.è.). Quand le repas *cena* n'est pas connu dans l'épigraphie des villes italiennes du troisième siècle de n.è., il faut dater CIL IX 5831 (p. 189) sur la deuxième moitié du deuxième siècle au plus tard.

Il n'est pas facile de saisir l'essentiel de la fonction de questeur étant donné que la plupart des textes est érigée non en raison de la fonction discutée, mais en raison des autres fonctions accomplies par le questeur. Quelques observations de l'auteur sont néanmoins très intéressantes. C'est ainsi donc que la questure apparaît en tant que *gradus infimus* dans la carrière municipale, mais le plus souvent cette fonction est, selon l'auteur, attestée en dehors du *cursus honorum* comme *munus*. La questure dans les villes italiennes apparaît dans les textes épigraphiques provenants de la période du IIIe siècle avant n.è. jusqu'au Ve siècle de n.è. Il y a beaucoup d'inscriptions provenant de l'époque républicaine ce qui mérite attention puisque ce phénomène est contre la tendance générale de la répartition chronologique des inscriptions en Italie, la plupart des inscriptions provenant du IIe et IIIe siècles de n.e. Parmi les autres constatations importantes notons que depuis le début du deuxième siècle de n.è. la fonction de questeur est accompagnée de la fonction de *curator kalendarii*. Il me semble qu'on peut mettre ce fait en liaison avec le développement de fondations privées dans les villes italiennes qui, elles également, sont attestées dans les IIe et IIIe siècles de n.è. En ce qui concerne les conclusions éventuelles résultant de la répartition territoriale des textes en question, l'auteur est prudent à juste titre puisque les régions I, IV, VI et la partie du sud de la VIIe région où est notée la plupart des textes qui nous intéressent, sont en même temps ces régions d'où provient la plupart de toutes les autres inscriptions. Il n'y a donc rien d'étonnant à ce que le gros des textes concernant les questeurs soit relevé dans les régions mentionnées. L'auteur n'a pas montré l'activité des questeurs; il est vrai qu'il est difficile d'isoler les actes de ces gens en tant que questeurs, puisque le plus souvent, comme je l'ai souligné, on a érigé la plupart des monuments à ces gens non comme à des questeurs mais comme à des personnes accomplissant d'autres fonctions, p. ex. comme patrons ou *duumviri*. Il existe néanmoins un certain nombre d'inscriptions ne parlant que des questeurs. Il vaut peut-être la peine de s'occuper d'une façon plus précise de ceux-ci. En résumant, je voudrais souligner qu'à travers cet ouvrage nous est offert un bon outil de travail aussi bien pour l'épigraphiste que pour l'historien.

Stanisław Mrozek (Gdańsk)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Corpus Inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum. **Voluminis sexti pars septima. Fasciculus septimus** composuit **Eduardus Joannes Jory** machina computatoria usus, Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1989, ss. IX + 7317–7746.

Fascykuł ten kończy wielkie przedsięwzięcie, jakim było stworzenie indeksów do VI tomu CIL. Niemalże w całości wypełniają go *notae numerorum*, dając do ręki historyka i epigrafika niezwykle cenny instrument badawczy. Tak samo bowiem jak we wcześniejszych częściach indeksu, zestawiających *vocabula* i umożliwiających dzięki temu błyskawiczne dotarcie do każdego wyrazu w jego kontekście oryginalnym, tak również „droga" poprzez liczby daje szansę przeróżnego rodzaju dociekań, mniej lub bardziej wnikliwych. Nie ulega przy tym wątpliwości, że *notae numerorum* będą szczególnie przydatne w przypadku konieczności identyfikacji określonych tekstów lub — co jeszcze ważniejsze — ich rekonstrukcji.

Układ indeksu nie odbiega w tym fascykule od części już opublikowanych: na każdej stronie kolumnę środkową zajmują liczby, kolumny prawą i lewą zaś tekst napisu, z którego dana liczba pochodzi. Zaznaczony jest oczywiście (skośną kreską) układ wierszy, rekonstrukcje partii uszkodzonych etc. (zob. *explicatio notarum*, s. IX). Skrajna kolumna z prawej krawędzi strony odsyła nas do konkretnego numeru VI tomu CIL.

Uzupełnienie fascykułu tworzy zestawienie (nielicznych) przypadków zapisu liczb w języku greckim (zob. s. 7647), danych cyfrowych nie dających się zrozumieć (s. 7648—7653), acephala (s. 7654—7657), indeksowe zestawienie częstotliwości pojawiania się poszczególnych liczb (s. 7658—7660) oraz (dzieło L. Halof) „vocabula cum encliticis -que -st -ve composita".

Całkowicie osobny, obszerny dział to indeks *additamenta* („quibus locis inveniantur additamenta titulorum voluminis VI Corporis Inscriptionum Latinarum"), zestawiony przez U. Lehmann. Jego wagę docenili dużo wcześniej sami wydawcy, publikując go w 1986 roku osobno („seorsum expressum ex CIL VI/7/7"), w mniejszym formacie (in 8°), praktyczniejszym w użyciu (omówienie zob. Eos LXXVI 1988, s. 166).

Twórcy indeksu, E. J. Jory i D. G. Moore, rozpoczęli pracę nad nim przed z górą dwudziestu laty, wzbudzając już wtedy wielkie nadzieje i uznanie świata nauki. Dzisiaj natomiast, wraz z ukazaniem się pars septima, fasciculus septimus (autorstwa tylko E. J. Jory) stwierdzić możemy, iż pracą swą nie tylko że spełnili wszelkie oczekiwania, ale przede wszystkim nadali zupełnie nowy rozmach szeroko rozumianym badaniom epigraficznym. Najlepiej ilustrują to katalog inskrypcji z Noricum wraz z indeksami, opublikowane niedawno (w latach 1986—1987) przez M. Hainzmanna i P. Schuberta (w ramach auctarium CIL, zob. Eos LXXVII 1989, s. 156—160). Należą się więc E. J. Jory'emu i D. G. Moore'owi słowa autentycznego uznania, bo przecież nic bardziej niż inspirowanie nowych badań nie świadczy o wartości dokonanego dzieła.

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012—7825

Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à **Tadeusz Zawadzki**, édités par **Marcel Piérart** et **Olivier Curty**. SEGES Nouvelle série, 7. Editions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg 1989, ss. 265 + ilustracje poza tekstem.

Recenzowanie ksiąg pamiątkowych nie należy do przyjętych zwyczajów. Dlatego też tekst niniejszy ma charakter wyłącznie prezentacji na zasadzie wyjątku. Wyjątek ten uzasadnia osoba, księgą tą uhonorowana: Profesor Tadeusz Zawadzki.

Związany swą biografią naukową z Krakowem i z Poznaniem (tu pozostawił swych uczniów), w 1967 roku opuścił Polskę na stałe i osiedlił się we Fryburgu (Szwajcaria), gdzie aż do odejścia na emeryturę (1989) kierował na tamtejszym Uniwersytecie Seminarium Historii Starożytnej. *Historia testis* jest zbiorem prac ofiarowanych Profesorowi właśnie z okazji odejścia na emeryturę przez jego przyjaciół i uczniów. Składa się nań — poza bibliografią prac Jubilata i Tabula gratulatoria — 19 artykułów, o problematyce od upadku Troi (M. Piérart, *Les dates de la chute de Troie et de la fondation de Rome: comput par génération ou compte à rebours?*, s. 1—20) po studia nad tradycją antyczną (L. Wirth-Poelchau, *Das Bild eines humanistischen Lehrers in den Schülergesprächen des Mathurin Cordier*, s. 241—258). Wśród autorów znajdują się osoby tak znane jak wspomniany M. Piérart, D. Knoepfler, M. Cébeillac-Gervasoni, M. Billerbeck, B. J. Nadel, G. Walser, F. Paschoud i inni. Zwraca uwagę obecność dwóch Polaków, którzy na stałe przebywają za granicą i należą niewątpliwie do grona najwybitniejszych przedstawicieli nauk o starożytności: J. Mélèze-Modrzejewski, J. Linderski.

Z własnego punktu widzenia szczególną uwagę zwróciłbym przede wszystkim na artykuł młodej badaczki (uczennicy T. Zawadzkiego) J. Nelis-Clément, *Carrières militaires et fonctions municipales*, s. 133–152, oraz Ph. Bruggisera, *Gratien, nouveau Romulus*, s. 189–205.

Duży rozrzut chronologiczny i merytoryczny prac odpowiada w pełni tytułowi, ten zaś (*Historia testis*) podporządkowany jest formacji intelektualnej Profesora Zawadzkiego (zwrócił na to uwagę M. Piérart we wstępie, s. VIII): szerokie zainteresowanie zarówno historią społeczno-polityczną, jak i „wszystkim, co dotyczy metody pracy historyka".

Leszek Mrozewicz (Poznań)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Günther Weiss, Byzanz. Kritischer Forschungs- und Literaturbericht 1968–1985, Historische Zeitschrift- Sonderhefte, herausgegeben von Lothar Gall, Bd. 14, R. Oldenbourg Verlag, München 1986, ss. 351.

W 1962 roku redakcja renomowanego niemieckiego periodyku historycznego „Historische Zeitschrift"[1] uruchomiła serię specjalnych (Sonderhefte), krytycznych omówień najnowszej literatury naukowej dotyczącej historii powszechnej. Przedmiotem tych przeglądów są z reguły badania odnoszące się diachronicznie do jakiegoś określonego obszaru (np. Ameryka, Azja Południowa) czy państwa (np. Francja) – bywa, że z ograniczeniem chronologicznym – ale zdarza się także, iż poświęca się je jakimś konkretnym problemom badawczym[2]. Ich podstawowym zadaniem jest wprowadzenie wszystkich zainteresowanych w aktualny stan badań na danym obszarze historiograficznej aktywności poprzez podanie i krytyczne omówienie najważniejszej, ogólnej i specjalistycznej literatury. Czternasty tom tej serii poświęcono nowszej fazie badań nad dziejami Bizancjum, a autorem przeglądu jest pracujący w Münster zasłużony bizantynista niemiecki Günther Weiss[3], kontynuujący przedstawioną w 1969 roku przez Paula Wirtha[4] recenzję powojennej literatury naukowej z tego zakresu.

Już rzut oka na objętość obejmujących mniej więcej równe odcinki czasowe sprawozdań P. Wirtha i G. Weissa unaocznia, jak wielki postęp ilościowy (celowo pomijam tu stronę jakościową) dokonał się w badaniach bizantynistycznych ostatnich dwudziestu bez mała lat. Według obliczeń Weissa w bibliografii „Byzantinische Zeitschrift" (dalej cyt. BZ) za rok 1968 figurowało 2620 nowych tytułów prac, natomiast w bibliografii BZ za rok 1984 było ich już około 4960. Ta prawdziwa eksplozja literatury bizantynistycznej tylko częściowo daje się wytłumaczyć niesłychanie wysokim odsetkiem literatury z zakresu historii sztuki, jak sądził swego czasu Hans Georg Beck[5]. W stopniu największym wynika ona po prostu z gwałtownego rozwoju studiów bizantynistycznych na świecie w ostatnim dwudziestoleciu, które dzięki rozbudowie kadr w krajach tradycyjnie biorących udział w zgłębianiu dziejów Bizancjum i powołaniu odpowiednich placówek badawczych w krajach, które dotąd w nich nie uczestniczyły (np. Japonia), osiągnęły skalę nigdy przedtem nie spotykaną. Trzeba jednak podkreślić, iż do tak kolosalnego przyrostu

---

[1] Wychodzi od 1859 roku w Monachium. Założycielem i pierwszym jego redaktorem był wybitny historyk Hans von Sybel.

[2] Np. Sonderheft 15: *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich. Berichte zur internationalen historischen Forschung*, herausgegeben von K. Tenfelde, München 1986. Historia Niemiec jest programowo pomijana.

[3] Wystarczy wymienić tu jego *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 16), München 1973; *Joannes Kantakuzenos. Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jh.*, Wiesbaden 1969; *Studia Anastasiana*, I: *Studien* zum Leben, zu den *Schriften und zur Theologie des Patriarchen Anastasius I von Antiochien 559–598* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 4), München 1965, i głośną, kontrowersyjną rozprawę pt. *Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur*, Historische Zeitschrift CCIV 1977, s. 529–560 (dyskusję nad jej tezami odnotowuje H. Köpstein, *Zum Versuch einer neuen Sicht auf die frühe byzantinische Entwicklung*, Klio LXVII, 2, 1985, s. 636 przyp. 16 i 17), zob. też przyp. 28.

[4] P. Wirth, *Literaturbericht über byzantinische Geschichte. Veröffentlichungen der Jahre 1945–1967*, Historische Zeitschrift-Sonderheft 3, 1969, s. 575–640.

[5] H.-G. Beck, *Byzantinistik heute*, Berlin–New York 1977, s. 8, 34.

literatury w pewnym stopniu przyczyniło się również nie zawsze staranne, usprawiedliwiane barierami językowymi czy trudną osiągalnością prac, uwzględnianie starszych badań, co niejednokrotnie powoduje wyważanie drzwi dawno już otwartych. Celuje w tym zwłaszcza wszelka literatura „okolicznościowa", a czasem i konferencyjna.

Niemniej jednak ta olbrzymia literatura bizantynistyczna jest faktem i Weiss musiał dokonać wśród niej daleko idącej selekcji, usiłując wybrać prace najaktualniejsze i najbardziej dla poszczególnych zagadnień znaczące. Oprócz oszczędnego wstępu i krótkiego epilogu jego omówienie składa się z 12 głównych działów i odpowiednio większej ilości podrozdziałów.

W dziale II (1 merytoryczny), s. 1–3, przedstawiono aktualniejsze wprowadzenia w studia bizantynistyczne; w dziale III (Forschungsinstrumente), s. 3–15, omówiono źródłoznawstwo, leksykony, atlasy, bibliografie, dyplomatykę, numizmatykę, sfragistykę, epigrafikę, prozopografię, heraldykę, łącznie kodykologię i paleografię, metrologię, chronologię, archeologię i historię sztuki (łącznie). W części następnej (IV), s. 16–62 przedstawił autor duży wybór ogólnych opracowań historii Bizancjum począwszy od syntez najszerszych jak np. głośnego dzieła G. Ostrogorskiego (wyd. anglojęzyczne), poprzez eseje, zbiory studiów, syntezy mniejszych wycinków czasowych, podręczniki uniwersyteckie, wybory tekstów źródłowych aż po drobniejsze ujęcia, skomentowane chronologicznie dla każdego stulecia (IV–XV) osobno.

W rozdziale V (s. 63–81) znalazły się prace zajmujące się geografią historyczną państwa bizantyjskiego oraz krainami wchodzącymi w jego skład (z działem ogólnym na wstępie), dalej idą Bałkany przed najazdami Słowian, Grecja, Kreta (do 1204) i Rodos, Cypr, Malta, Anatolia, Italia bizantyjska, Egipt, Afryka Północna, Syria wraz z Jordanią i Libanem, Palestyna, Północne Nadczarnomorze, kraje alpejskie wraz z terenami nadreńskimi, Galia i Brytania, Hiszpania.

W rozdziale VI (s. 82–126) zestawił Weiss literaturę analizującą stosunki Bizancjum z jego sąsiadami, począwszy od ogólnych rozpraw na temat dyplomacji Imperium i funkcjonowania jego obrony granicznej, poprzez stosunki głównie z Germanami i Hunami w okresie Völkerwanderung, następnie Persami, Awarami i Słowianami, Bułgarią, Serbią, Chorwacją, Dalmacją, terenami nadczarnomorskimi, Kaukazem, Chazarami, Pieczyngami, Kumanami, Rumunią, Armenią, Gruzją, Węgrami, Rusią, Arabami, Zachodem (odrębnie z Krzyżowcami), Seldżukami, Mongołami, Osmanami, republikami italskimi, Lewantem[6], Sudanem wraz z Nubią i Etiopią.

Rozdział VII (s. 127–183) zapoznaje czytelnika z badaniami nad historią Kościoła. Wyodrębniono tu: ogólne syntezy dziejów Kościoła bizantyjskiego (w tym opracowania dotyczące historii dogmatów), dalej rozprawy przedstawiające dzieje tej instytucji ze zróżnicowaniem na regiony, stosunki między państwem a Kościołem, miejsce biskupów w państwie i Kościele, prawo kanoniczne, administrację i geografię Kościoła, jego działalność misyjną, stosunek wzajemny chrześcijaństwa i pogaństwa, świętych oraz ascetów i mnichów, spirytualizm i mistykę, papiestwo i zagadnienie unii, herezje i sekty religijne, pobożność, profetyzm i eschatologię, liturgię i hymnografię. Niezależnie od powyższego w 4 podrozdziałach podano jeszcze studia ogarniające krótsze odcinki dziejów Kościoła: a) do Chalcedonu, b) od Chalcedonu do ikonoklazmu, c) okres ikonoklazmu, d) stulecia od X do XV.

Rozdział VIII („Verfassungswirklichkeit und Staatsidee"), s. 183–190, prezentuje literaturę zajmującą się ceremoniałem dworu cesarskiego, insygniami, ideologią i politycznym ustrojem państwa.

Rozdział IX omawia stan badań nad administracją – Weiss podzielił je następująco: rzymska kontynuacja, administracja centralna, prowincji (i tem), wojskowa, finanse, wymiar sprawiedliwości.

W rozdziale X (s. 202–206) została zgromadzona literatura z zakresu kultury materialnej ujęta w dwie grupy: kultura materialna życia codziennego („Realienkunde") i technika wojenna (pojmowana przez Weissa bardzo rozciągliwie).

Obszerny rozdział XI (s. 207–272) poświęcono dziejom społecznym i gospodarczym. Tworzy go 31 podrozdziałów: syntezy, realia prawne i historia społeczna, myśl społeczna, feudalizm, miasta, rolnictwo, pronoia, rzemiosło, cechy i kolegia, handel, drogi i transport, płace i ceny (oraz wartość pieniądza), opieka społeczna, wyżywienie, służba zdrowia i medycyna, etnografia, Grecy i Słowianie, Łacinnicy i Grecy po 1204, Żydzi, rodzina, pozycja kobiety, demografia, arystokracja, urzędnicy, wojskowi i ich pozycja społeczna, pozycja społeczna literatów, sztuka i społeczeństwo,

---

[6] Zdaniem Weissa można już właściwie mówić o mediterranistyce jako faktycznie istniejącym kierunku badań historycznych, choć tenże „noch nicht methodisch verarbeitet ist" (s. 123). W naszym konkretnym przypadku chodzi o stosunki z „Frankami" osiadłymi na obszarach wschodniego Śródziemnomorza.

niewolnicy, demy i fakcje cyrkowe, lud i zgromadzenia ludowe, kler jako grupa społeczna, dobra klasztorne i kościelne.

W rozdziale XII omówiono kulturę duchową („Geistesgeschichte"), s. 272–301: chrześcijaństwo a hellenizm, obraz świata i obraz ludzkości, kierunki w sztuce, historia literatury, filozofia, historycy, język i styl – kręgi czytelników, książka oraz biblioteki i skryptoria, szkolnictwo, stosunki kulturalne z innymi kręgami kulturowymi, teatr, muzyka.

Co zaś tyczy się metabyzantiny, to ważniejsze publikacje zostały zgromadzone w rozdziale XIII (s. 302–305).

Na końcu tego przeglądu badań znajduje się bardzo starannie zestawiony indeks autorów.

Zasięg informacyjny omówienia Weissa starałem się oddać tutaj możliwie jak najdokładniej, aby jak najgruntowniej zorientować czytelnika, czego może on po nim oczekiwać. Obrana przez autora metoda segregowania literatury może nasuwać najrozmaitsze wątpliwości i zastrzeżenia, które jednak pominę, poprzestając na ogólnym stwierdzeniu, że sprawozdanie jest czytelne. Nieuniknione, ale dobrze uświadamiane sobie przez autora, były luki w gromadzonej do poszczególnych tematów historiografii. Czy jednak nie przecenił Weiss swych sił próbując doprowadzić ten Literaturbericht aż do 1985 roku włącznie? Weźmy na przykład paragraf 6.2 (s. 84 nn.) przedstawiający historiografię odnoszącą się do stosunków Bizancjum z Germanami i Hunami w okresie Völkerwanderung. Najmłodsze z cytowanych tu przez Weissa prac pochodzą z 1981 roku, tymczasem do 1985 ukazało się jeszcze wiele wartościowych książek i artykułów, które nie mogły zostać pominięte. Np. ważne głównie dla Zachodu, ale użyteczne również dla bizantynisty dzieło E. A. Thompsona[7]; do stosunków z Gotami – głównym przez pewien czas partnerem Bizancjum na Zachodzie – oprócz ogólniejszych ujęć J. Strzelczyka[8], R. Bertiego[9], Th. S. Burnsa[10], bardzo ważne, wnoszące wiele istotnych zmian do naszej dotychczasowej wiedzy, są prace L. Pelliciari[11], L. Várady'ego[12], A. Kollautza[13], E. K. Chrysosa[14]. Problem *foederati* przedyskutowała ostatnio M. Cesa[15] (Weiss odwołuje się w tym miejscu do poglądów H. Wolframa, 1980, i E. K. Chrysosa, 1972, 1973). Dla poznania stosunków arystokracji italskiej z Konstantynopolem w V i VI w. podstawowe znaczenie ma obecnie rozprawa V. von Falkenhausen[16]. Powiązania Italii ze wschodnim Cesarstwem znajdują też odbicie w różnych artykułach dzieła zbiorowego pt. *Magistra barbaritas*[17]. O relacjach bizantyjsko-longobardzkich pewne wiadomości można znaleźć obecnie w książce W. Menghina[18]. Drogi odpływu kruszców z Imperium Rzymskiego do barbarzyńców (dotyczy głównie Bizancjum) badał ostatnio J. Iluk[19]. Oprócz Chilijczyka H. Herrery Cajasa (1972) syntezę stosunków „mię-

---

[7] E. A. Thompson, *Romans and Barbarians. The Decline of Western Empire*, Madison 1982.

[8] J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984.

[9] R. Berti, *Storia dei Goti*, Venezia 1982 (non vidi).

[10] Th. S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington, Indiana 1984 (cytuje wcześniejsze swoje badania).

[11] L. Pelliciari, *Sulla natura giuridica dei rapporti tra Visigoti e Impero romano al tempo delle invasioni del V secolo*, Milano 1982.

[12] L. Várady, *Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. und die Umwandlungen*, Anhang: *Pannonica*, Budapest-Bonn 1984 (krytyczne).

[13] A. Kollautz, *Orient und Okzident am Ausgang des 6.Jh.Johannes, Abt von Biclarum, Bischof von Gerona, der Chronist des westgotischen Spaniens*, Byzantina XII 1983, s. 463–506 (stosunki polit. i kultura).

[14] E. Chrysos, *Zur Reichsideologie und Westpolitik Justinians. Der Friedensplan des Jahres 540*, w: *From Late Antiquity to Early Byzantium*, Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference, ed. V. Vavřinek, Praha 1985, s. 42–48. Trudno pominąć wnikliwy artykuł M. Erringtona (zob. moje omówienie książki L. R. Cresci w Eos LXXVII 1989, s. 363, przyp. 7).

[15] M. Cesa, *Überlegungen zur Föderatenfrage*, Mitt. d. Inst. f. Öst. Geschichtsforschung XCII 1984, s. 307–316.

[16] V. Von Falkenhausen, *I rapporti dei ceti dirigenti romani con Constantinopoli dalla fine del V alla fine del VI secolo*, w: *Il mondo del diritto nell' epoca giustinianea. Caratteri e problematiche*, a cura di G. G. Archi, Bologna 1985, s. 59–90.

[17] *Magistra barbaritas. I barbari in Italia*, premessa di G. Pugliese Carratelli (Antica Madre, 7), Milano 1984.

[18] W. Menghin, *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*, Stuttgart 1985.

[19] J. Iluk, *The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6the Centuries*, Münstersche Beitr. z. antiken Handelsgeschichte IV 1985, s. 79–103; idem, Eos LXXIII 1985, s. 331–347.

dzynarodowych" epoki wędrówki ludów przedstawił w nie cytowanej przez Weissa pracy V. T. Sirotenko[20]. Studia nad dziejami dyplomacji bizantyjskiej (parag. 6.1., s. 82 n.) należy uzupełnić artykułem Z. V. Udal'covej[21] (dość powierzchowny) i oryginalną rozprawą J. Sheparda[22]. Niepublikowanej, niestety, monografii (programowo ograniczonej tylko do V w.) doczekali się Izauryjczycy[23]; jej autor uwzględnił należycie stosunki tych górali z Bizancjum (w rzeczywistości praca ma znacznie szerszy zakres niż wskazany tytułem).

Nie mogę tu, niestety, z uwagi na brak miejsca, kontynuować tej wyliczanki, ani też, z tego samego powodu, przeprowadzać podobnych ekspertyz dla innych paragrafów, ale wystarczy przejrzeć bibliografie „Byzantinische Zeitschrift" czy „Byzantinoslavica", by przekonać się, że luki w publikacjach z lat 1984–1985 są znaczne.

Na kilka osobnych słów zasługuje kwestia wykorzystania przez Weissa dorobku polskiej bizantynistyki. Autor – trzeba to mocno podkreślić – doskonale zna i cytuje literaturę radziecką i południowosłowiańską, czasami przywołuje za pośrednictwem streszczeń nawet prace rumuńskojęzyczne, ale – nie licząc jednej pracy W. Cerana[24] – zbywa milczeniem wszystkie studia polskojęzyczne[25]. Pozostałe, ogłaszane w językach kongresowych, znalazły się u Weissa w liczbie nie przekraczającej kilkunastu pozycji[26].

Nazwiska niektórych uznanych w świecie uczonych jak ks. M. Starowieyskiego, H. Kupiszewskiego, W. Swobody, Z. Borkowskiego, M. Salamona (a także wielu innych polskich badaczy) nie pojawiają się wcale, co trudno tłumaczyć jedynie nieuchronnym subiektywizmem dokonanego przez Weissa wyboru[27].

Istotnym mankamentem „Literaturbericht" jest brak w nim omówienia wydawnictw źródłowych – autor odsyła tutaj do specjalnego opracowania informacji na ten temat[28], ale tymczasem publikacje źródeł nie ustały i była to dobra okazja, aby ogłosić suplement w formie oddzielnego rozdziału. Natomiast autor postąpił inaczej i w całym sprawozdaniu natrafiamy na chaotyczne i niekompletne wskazówki bibliograficzne dotyczące źródeł. Za niedostatek wolno poczytać brak informacji o słownikach (jęz. greckiego, arabskiego, syryjskiego etc.), historiach literatur (poza grecką). Nie zwiększyłoby zbytnio objętości przeglądu podanie wiadomości o bibliografiach, które z różnych względów mogą być bizantyniście użyteczne, np. o wydawanej w Leeds bibliografii mediewistycznej.

Listę postulatów i oczekiwań można by jeszcze zasadnie powiększyć – nie podważyłyby one użyteczności książki Weissa jako wprowadzenia w najnowsze studia bizantynistyczne. Nie wiadomo tylko, co bardziej podziwiać – oczytanie autora czy zasobność niemieckich bibliotek.

Jan Prostko-Prostyński (Szczecin)

---

[20] V. T. Sirotenko, *Istorija meždunarodnych otnošenii v Evrope vo vtoroj polovinie IV načale VI v.*, Perm' 1975. Tego periodu dotyczy przeważnie dobry (choć z niewielkimi lukami) przegląd obecnego stanu badań nad dziejami Gotów pióra A. Schwarcza, *Bemerkungen zum historischen Forschungsstand in der Geschichte der Goten vom 4. bis zum 8.Jh.n.Chr.*, w: „Peregrinatio Gothica" = Archaeologia Baltica VII 1986, s. 105–124.

[21] Z. V. Udal'cova, *Diplomatija rannej Vizantii*, Voprosy Istorii 1983, nr 12, s. 99–113.

[22] J. Shepard, *Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy*, Byzantinische Forschungen X, 1985, s. 233–293.

[23] W. D. Burgess, *The Isaurians in the Fifth Century A. D.*, Philos. Dis. Madison, Wisconsin 1985.

[24] *Rzemieślnicy...*, 1969.

[25] Łącznie z nielicznymi pozycjami książkowymi: T. Wasilewski, 1972; M. Salamon, 1975, 1977; W. Ceran, 1980; P. Krupczyński, 1981; O. Jurewicz, 1984; Z. Borkowski, 1981.

[26] Wliczając w to dwie rzeczy Turyna, który pracował w USA.

[27] Trudno zrozumieć motywy postępowania autora; o nowszych publikacjach polskich na bieżąco informowały przecież bibliografie, a omówienie wcześniejszych dali W. Ceran – H. Evert-Kappesowa, *Les études byzantines en Pologne*, Byzantion XLIV, 2, 1975, s. 530–557.

[28] J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, I–II, Wiesbaden 1982.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Walter Berschin, Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter. II. Merowingische Biographie. Italien, Spanien und die Inseln im frühen Mittelalter (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters, Bd. 9), Stuttgart 1988, Anton Hiersemann Verlag, ss. XII + 337, 1 nlb., tabl. 1.

Nadspodziewanie szybko, bo już po dwóch latach od ukazania się I tomu (por. Eos LXXVII 1989, s. 169 nn.), autor i wydawnictwo mogli obdarzyć świat nauki drugim tomem dzieła stanowiącego pierwszą w dziejach nowszych badań próbę wszechstronnego, opartego przede wszystkim na oryginalnym materiale źródłowym, przedstawienia dziejów biografistyki łacińskiego średniowiecza. Podczas gdy tom pierwszy obejmował dzieje tego nurtu piśmiennictwa w okresie wczesnochrześcijańskim (od początku w postaci *acta martyrum*) do *Dialogów* Grzegorza Wielkiego (VI wiek) i mimo zaznaczających się już wtedy różnic regionalnych można było jeszcze w zasadzie zachować układ rzeczowo-chronologiczny materiału, to w tomie II, obejmującym w przybliżeniu okres od roku 600 do 900, z całą siłą uwidoczniło się rozbicie literackiej kultury wczesnego średniowiecza na wielkie regiony, pokrywające się z regionami etniczno-politycznymi: Galia Merowingów, Italia, Hiszpania, Wyspy Brytyjskie. Należy podkreślić, że zadeklarowana przez Berschina pojemność chronologiczna książki ma charakter orientacyjny i że w poszczególnych częściach tomu cezury zostały ustalone w sposób różny i stosowny do okoliczności historycznych. Początek wieku X, który oznaczał „fast völliges Erlöschen lateinischer Literatur" (s. VII), stanowi *terminus ad quem* w odniesieniu do Hiszpanii, Irlandii i Italii (z wyjątkiem Rzymu), natomiast biografistyka w Galii i Germanii została doprowadzona jedynie do połowy VIII wieku, „denn schon um diese Zeit liegt hier eine tiefe Fuge durch die Erneuerung des geistigen Lebens, die wir die karolingische Renaissance [...] nennen". Ponieważ renesans karoliński objął w swej późnej fazie również Rzym i Anglię, także tamtejsza biografistyka została w II tomie ograniczona do fazy „przedkarolińskiej". W ten sposób tom III dzieła będzie mógł objąć jednolity kompleks biografii odzwierciedlającej oddziaływania renesansu karolińskiego.

Numeracja poszczególnych części II tomu nawiązuje do numeracji tomu I (II. „Gloria passionis", III. „Żywoty mnichów", IV. „Późnoantyczne biografie biskupów", V. „Serie biograficzne VI w."[1]). Część VI („In eremo") obejmuje biografistykę merowińską (s. 1–111) i – stosownie do znaczenia tego nurtu – zajmuje lwią część tomu. Ogólnie rzecz biorąc hagiografię merowińską, pozostającą pod przemożnym wpływem dzieł Wenancjusza Fortunata, Grzegorza z Tours i Grzegorza Wielkiego, charakteryzuje postępujący proces zanikania „historyczności" (i chronologii), sprawiający, że biografie stają się coraz wyraźniej luźnymi seriami opowiadań. Wszakże krótko po roku 600 pojawiają się także (wraz z *Liber II vitae S. Radegundis* pióra Baudoniwii, *Passio S. Desiderii* z Vienne i *Vita S. Gaugerici* z Cambrai) utwory zindywidualizowane, znamionujące odwrót od „serii cudów", Berschin nie jest jednak skłonny pojawienie się tego nurtu tłumaczyć wpływem ruchu monastycznego wywołanego przez św. Kolumbana czy innych Iroszkotów.

Pierwszą z uwzględnionych grup biografii merowińskich są żywoty świętych pań, pozostające pod niewątpliwym wpływem I księgi żywota św. Radegundy pióra Wenancjusza Fortunata. Najobszerniej omówił autor najstarszą w tej serii (i – jeżeli datowanie najstarszej redakcji na około 520 roku jest zasadnie – w ogóle jeden z najstarszych przykładów hagiografii merowińskiej) *Vita S. Genovefae*, której archaiczność (stawiająca utwór ten poniekąd w jednym rzędzie z iryjskimi żywotami św. Brygidy) potwierdzona jest specyficznymi rysami niekonwencjonalnymi (wyraźnie niemonastyczna perspektywa, „męskie" cuda – „christliche Circe"). Mimo zdecydowanie niższej rangi literackiej, Berschin nie waha się żywotu Genowefy zestawić z żywotem św. Seweryna pióra Eugipiusza, tyle tylko że w przeciwieństwie do tego ostatniego, autor żywota Genowefy nie żył już ułudą przemijającej starożytności, lecz czuł się w pełni usatysfakcjonowany nowym porządkiem w Galii frankijskiej. Drugim chronologicznie utworem omawianej serii jest wspomniane uzupełnienie *Vitae S. Radegundis* pióra mniszki Baudoniwii z Poitiers (krótko po 600 r.) do żywota napisanego wcześniej przez Wenancjusza Fortunata. Utwór ten, po odosobnionych przypadkach wcześniejszych (Perpetua i Egeria), zapoczątkowuje słaby wprawdzie, ale nie zanikający nurt biografii pióra uczonych niewiast, a równocześnie stanowi początek tradycji

---

[1] Jako część I (w I tomie) potraktował autor obszerny wstęp.

uzupełniania wcześniejszej, „oficjalnej" biografii biografią o charakterze bardziej osobistym czy familijnym. Dalszymi przykładami merowińskiej biografistyki niewieściej (w sensie przedmiotowym), dokładniej zanalizowanymi przez Berschina, są: *Vita Burgundofaris* (w II księdze Żywota św. Kolumbana pióra Jonasza z Bobbio), *Vita S. Gertrudis* (ok. 670) — przykład propagandy całego rodu świętej; *Vita Balthildis* (krótko po 680) — nie bez racji uznana za najwyższe osiągnięcie tego nurtu biografistyki merowińskiej, i *Vita S. Sadalbergae* — jako przykład oddziaływania ruchu kolumbańskiego. Imponująca seria biografii wybitnych kobiet merowińskich urywa się pod koniec VII wieku: „bei den Karolingern machen Männer die Geschichte" (s. 25), zakwitnie ponownie w czasach ottońskich[2].

Rozdział II obejmuje biografistykę typu kolumbańskiego, o misyjnym nastawieniu. Już w tytule rozdziału pojawia się imię św. Kolumbana, symbolizujące nowy ruch religijny, a przedmiotem jest żywot tego świętego, pióra Jonasza z Bobbio, oraz późniejsza anonimowa *Vita Amandi*. Jonasz jako jedyny w VII wieku napisał więcej utworów biograficznych, ale w dziejach gatunku oraz literatury średniowiecznej liczy się tylko żywot Kolumbana, utwór, który z powodzeniem spróbował zasypać pogłębiającą się przepaść pomiędzy historią a biografią. Berschin zwraca uwagę na nieobecność *Dialogów* Grzegorza Wielkiego wśród źródeł i autorytetów Jonasza, co być może należy traktować jako rezerwę kręgów kolumbańskich wobec papieża, z którym stosunki ich mistrza nie układały się zbyt pomyślnie (por. wywody na s. 42 o konkurowaniu papieskiej i kolumbańskiej koncepcji misyjnej, „zwischen denen keine Verständigung möglich war"). Renate Vogeler uzupełniła jednak ten rozdział ekskursem (s. 43—48), w którym nie bez podstaw wykazuje znajomość *Dialogów* przez Jonasza z Bobbio, co — dodajmy — jeszcze bardziej wzmacnia domysł o celowym wyłączeniu tego dzieła z listy autorytetów tego autora. Spośród innych problemów szerzej i ciekawiej omówionych przez Berschina w tym rozdziale wymienię polityczną sylwetkę Kolumbana („drugi Eliasz"), zadziwiającą lakoniczność hagiografa co do okoliczności śmierci świętego (jak również brak jakiejkolwiek wzmianki o cudach nad grobem w Bobbio), wreszcie zwrócenie uwagi na zamysł ujęcia dzieła w dwóch księgach, z których pierwsza poświęcona została mistrzowi, a druga jego uczniom, choćby nawet znany nam tekst II księgi *Vitae Columbani* stanowił w jakiejś mierze arbitralną rekonstrukcję dziewiętnastowiecznego wydawcy Bruno Kruscha. Żywot św. Amanda, powstały około 30 lat po śmierci bohatera, na początku VIII wieku, stanowi próbę połączenia myśli kolumbańskiej i gregoriańskiej, „monastycznej peregrynacji i misji zorganizowanej", a zarazem odwrót od Jonaszowej głębi historycznej.

Kolejne rozdziały omawiają dalsze typy biografii merowińskich. W rozdziale 4 czytamy o żywotach biskupów; w centrum uwagi znalazły się utwory opiewające życie pięciu biskupów-przyjaciół (wszyscy zostali zaliczeni do grona świętych), z których najbardziej interesujące są żywoty św. Dezyderego z Cahors i św. Eligiusza z Noyon. Zwłaszcza druga z tych postaci przyciąga uwagę badaczy VII wieku swoją nietypową, niemal renesansową wielostronnością. Eligiusz był doradcą i posłem królów, biskupem diecezji, misjonarzem, fundatorem klasztorów, cudotwórcą, zwolennikiem Kolumbana, wreszcie — znakomitym złotnikiem[3]. Żywoty obu wymienionych zaprzyjaźnionych świętych biskupów zawierają ogromnie interesujące opisy wznoszonych kościołów i kosztowności. Ciekawe, że również ten nurt hagiografii wyraźnie zamierał w okresie późnomerowińskim. Rozdział 5 został poświęcony żywotom i pasjom merowińskich męczenników. Nie da się zakwestionować obserwacji F. Grausa, iż w czasach merowińskich brak było „właściwych" męczenników[4], kwestię zasadności pojęcia „szczególnych męczenników" (merkwürdigen Märtyrer) pozostawilibyśmy na uboczu, nie ulega wszakże wątpliwości, że większość męczenników merowińskich reprezentuje raczej typ bojownika niż wczesnochrześcijańskiego pasywnego wyznawcy, niektórzy zaś zginęli jak gdyby przypadkowo, bez głębszego umotywowania. Początek nurtu „męczeńskiego" w hagiografii merowińskiej wiąże się z postacią św. Dezyderego z Vienne (zginął 606 lub 607), konkretnie z anonimową pasją z Vienne (ok. 615),

---

[2] Por. P. Corbet, *Les saints ottoniens. Sainteté dynastique, sainteté royale et sainteté féminine autour de l'an Mil* (Beihefte der Francia, Bd. 15), Sigmaringen 1986, a także K. J. Leyser, *Rule and Conflict in an Early Medieval Society. Ottonian Saxony*, London 1979, cz. II: *The Women of the Saxon Aristocracy*.

[3] Por. H. Vierck, *Werke des Eligius*, w: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie*, Bd. II, München 1974, s. 309—380, oraz artykuł *Eligius von Noyon*, w: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, wyd. 2, Bd. VII, Lief. 1/2, Berlin — New York 1986, s. 145—159 (K. Schäferdiek, P. Berghaus, H. Vierck).

[4] F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*, Praha 1965, s. 97.

będącą jak gdyby ripostą na nieco wcześniejszy, antyfrankijsko-bojowy żywot tego świętego, pióra króla wizygockiego Sisebuta. Dalszymi jego ważnymi przykładami są: żywot biskupa Leodegara z Autun (zachowały się starsze i nowsze wersje), pasja św. Praeiectusa i pasja św. Germana z Grandval, o tyle jeszcze ciekawa, że rozgrywająca się na wschodnim alemańskim pograniczu państwa. *Passio S. Ragneberti* (Rambert) zasługuje na uwagę ze względu na świecką (święty nie był duchownym) i arystokratyczną perspektywę utworu, skłaniającą – mimo zgłaszanych w nauce obiekcji – do zaliczenia św. Ragneberta do grona „świętych arystokratycznych" (Adelsheiligen)[5]. W dodatku do tego rozdziału omawia Berschin, głównie na przykładzie powstałej ok. 640 roku *Passio S. Afrae* z Augsburga, merowińską kontynuacją starochrześcijańskich pasji męczeńskich. Ich występowanie jest być może w jakiejś mierze spowodowane odczuwaną „innością" typowych świętych merowińskich w porównaniu z starochrześcijańskim, rzymskim wzorcem.

Kolejny nurt to eremici, porzucający dobra doczesne i przedkładający nad nie życie w pustelni. Trzy główne przykłady biografii eremitów to żywot św. Arnulfa z Metzu, św. Richariusa – założyciela St.-Riquier (Centula) i najstarszy (*vetustissima*), częściowo jedynie zachowany żywot św. Galla; wszystkie one wywodzą się jeszcze z VII wieku. Ósmy wiek okazał się jałowy pod tym względem; Karol Wielki próbował administracyjnie zahamować ruch eremicki, dopiero około 870 roku ruch ten ponownie zaczął się upowszechniać. Na przykładzie żywotu św. Wandregisela, założyciela klasztoru w Fontenelle[6], i żywotu św. Filiberta, założyciela klasztoru w Jumièges, omówił Berschin (rozdział 7) biografie fundatorów klasztornych, a na przykładzie żywota iryjskiego (lecz spoza orientacji kolumbańskiej) żywotu św. Fursy (ok. 653) – żywot wizjonera doby merowińskiej, którego wizja zaświatów odegrała sporą rolę w późniejszym piśmiennictwie (zrelacjonował ją także Beda Czcigodny). Jego postać zamyka galerię typów biografii (hagiografii) merowińskiej. Przyczyny niespodziewanego rozkwitu tego gatunku piśmiennictwa w okresie merowińskim, zwłaszcza zaś w tak pod innymi względami „nieurodzajnym" wieku VII, pozostają nadal nieuchwytne.

Podkreślić należy, że Berschin sygnalizuje zawsze, a niekiedy obszerniej omawia, późniejsze wersje merowińskich biografii, o ile takie powstały, wskazując na ich niekiedy odmienne wartości ideowe i formalne. Szczególnie doniosłe zmiany wprowadziła doba karolińska, gdy „barbarzyńska" forma, a niekiedy i treść poszczególnych utworów nie odpowiadały już bardziej wyszukanym gustom. Podobnie jak w innych dziedzinach (ideologia polityczna, sztuka), „korekta" karolińska przyćmiła osiągnięcia doby merowińskiej; praca W. Berschina dopomoże – na określonym odcinku – do jej właściwego, sprawiedliwego osądu.

Siódma część monografii („Omnes more Romanorum tonsorati sunt") poświęcona została biografistyce italskiej po Grzegorzu Wielkim (s. 113–173). Zacznijmy od konkluzji Berschina: „Italien ist literarisch und biographisch die unbekannteste Literaturlandschaft des abendländischen Frühmittelalters" (s. 173). Pewne jednak dziedziny biografistyki italskiej rysują się wyraziście. Na uwagę zasługuje rozbieżność biografistyki „merowińskiej", to znaczy frankijskiej, z jednej, italskiej z drugiej strony. Wiek VII – złoty wiek hagiografii merowińskiej, jest pod tym względem w Italii ubogi, natomiast wiek VIII, w Galii i Germanii ubożejący lub w pewnych nurtach wręcz wysychający, w Italii przynosi tendencję wzrostową. Biografistyka Italii jest zdominowana przez *Liber pontificalis* oraz *Dialogi* Grzegorza Wielkiego. W IX wieku dochodzą do apogeum serie biografii biskupich, a równocześnie dzięki przekładom z greckiego (Berschin mówi o drugiej fazie, faza pierwsza przypadła na wiek VI) biografistyka łacińska ponownie nawiązała

---

[5] Wokół pojęcia „Adelsheilige" wywiązała się dość zasadnicza dyskusja pomiędzy K. Bosl i F. Prinzem z jednej strony a F. Grausem z drugiej. Por. K. Bosl, *Der „Adelsheilige". Idealtypus und Wirklichkeit, Gesellschaft und Kultur im merowingerzeitlichen Bayern des 7. und 8.Jahrhunderts. Gesellschaftliche Beiträge zu den Viten der bayerischen Stammesheiligen Emmeram, Rupert, Corbinian*, w: *Speculum historiale*, Festschrift für J. Spörl, Freiburg-München 1965, s. 167–187 (oraz w: *Mönchtum und Gesellschaft im Frühmittelalter*, hg.v. F. Prinz, Darmstadt 1976, s. 354–386); E. Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4. bis 8.Jh.)*, München-Wien 1965; F. Graus, *Sozialgeschichtliche Aspekte der Hagiographie der Merowinger- und Karolingerzeit. Die Viten der Heiligen des südalemannischen Raumes und die sogenannten Adelsheiligen*, w: *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungsgeschichte des Klosters Reichenau*, hg.v. A. Borst, Sigmaringen 1974, zwłaszcza s. 159 nn.

[6] Podobizna stronicy rękopisu tego żywota (Paris, BN lat. 18315, f. 24v, uncjała, poł. VIII w.), jako jedynego w oryginale zachowanego przekazu merowińskiej hagiografii, zdobi omawiany tom dzieła Berschina (po s. VIII).

kontakt ze światem greckim, konkretnie – wczesnobizantyjskim. W przeciwieństwie do państw karolińskich Italia w znikomym stopniu była terenem przeróbek hagiograficznych.

Wymienione tu cechy przewodnie określiły konstrukcję italskiej części dzieła Berschina. „Rzym i Liber pontificalis" to tytuł rozdziału 1. Autor, podobnie jak w I tomie, wysoko ceni efekt systematycznego trudu anonimowych twórców *Liber pontificalis*, zwracając m.in. uwagę na konsekwentną realizację głównego celu, jakim było niehagiograficzne ujęcie sylwetek papieży, mimo iż ślady oddziaływania literatury hagiograficznej są nieraz wyraźne. Dawny *Liber* kończy się zresztą pod koniec IX wieku. W rozdziale 2 śledzi Berschin wpływ *Dialogów* Grzegorza I, w rozdziale 3 – twórczość biograficzną Pawła Diakona z *Vita beatissimi Gregorii* na czele. W kolejnym (4) rozdziale omówiono serie biograficzne biskupów Akwilei, Rawenny i Neapolu, wreszcie w rozdziale 5 – skupione w Rzymie i Neapolu wysiłki translatorskie z greckiego, wśród których na czołowe miejsce wybija się *Vita S. Iohannis Eleemosynarii* Anastazjusza Bibliotekarza, który zresztą napisał lub przetłumaczył także kilka innych utworów biograficznych.

Najsłabiej rozpoznana jest literatura pasyjna wczesnośredniowiecznej Italii, której opracowanie wymienia Berschin jako pilny postulat i której poznanie może jego zdaniem całkowicie zmienić proporcje obrazu.

Część VIII („Gemino terra ipsa lumine coruscabat") dotyczy biografistyki wczesnośredniowiecznej Hiszpanii, której dzieje – stosownie do dziejów półwyspu – dzielą się na dwie epoki: wizygocką i mozarabską. Znalazło to wyraz z podtytule części: „Von einem Goldenen Zeitalter Spaniens in eine apokalyptische Situation" (s. 175–220). O ile rozkwit piśmiennictwa, także biograficznego, w okresie wizygockim jest w zasadzie znany, o tyle najwcześniejsze dzieje hagiografii chrześcijańskiej pod panowaniem muzułmańskim znane są stanowczo zbyt skromnie. Zestawienie chronologiczne na s. 178–180 budzi uznanie dla hiszpańskiej twórczości biografistycznej. Widać wyraźnie, jak po skromnych początkach w wieku VI (Marcin z Bracary, Paschasius z Dumio) literatura ta rozkwitnęła w wieku VII takimi dziełami jak seria *De viris illustribus* (Izydor z Sewilli, Ildefons z Toledo, Julian z Toledo – na uwagę zasługuje postępująca prowincjonalizacja gatunku), króla Sisebuta żywot św. Dezyderego z Vienne, *De ortu et obitu patrum* Izydora z Sewilli, *Vita S. Aemiliani* Brauliona z Saragossy, anonimowe *Vitae patrum Emeritensium*. Wraz z *Historia Wambae regis* Juliana z Toledo spotykamy wreszcie po wielu wiekach niehagiograficzną biografię w sensie niemal Salustiuszowskim i do wzorów antycznych świadomie nawiązującą. Oprócz tego wiek VII przyniósł wiele anonimowych pasji męczenników, który to nurt stanie się w wieku następnym, po inwazji muzułmańskiej i gwałtownym upadku własnego państwa, jedynym, bardzo w porównaniu do wieku VII mizernym nurtem biografistyki chrześcijańskiej w Hiszpanii. Regres utrzymuje się w IX wieku; w wieku X rozpocznie się – wraz z rekonkwistą – stopniowy postęp także na polu hagiografii, wiek ten pozostaje już jednak poza II tomem dzieła Berschina. Do ciekawszych z mniej znanych kart biografistyki średniowiecznej zaliczyłbym rozważania Berschina (w związku z dziełami Eulogiusza z Cordoby i Albarusa z Cordoby – IX wiek) na temat konkurujących ze sobą wzorców męczennika w nowej dla chrześcijan rzeczywistości. Nie wypowiedział się autor w kwestii, czy rzeczywistość ta istotnie miała apokaliptyczny dla chrześcijan charakter, czy też może renesans hagiografii chrześcijańskiej nie był próbą przeciwdziałania ideologicznego w obliczu triumfu islamu i godzenia się szerokich kręgów społeczeństwa z nowym porządkiem.

„Peregrinatio. Irland und England im frühen Mittelalter" (s. 221–305) to część IX, obejmująca ostatni, insularny, obszar historyczny i literacki. I ona dzieli się wyraźnie na dwie części – iryjską i anglosaską, poprzedzone aż dwoma wstępami (*prolegomena*), z których pierwsza stanowi refleksję nad zjawiskiem mobilności (*Xeniteia – Peregrinatio*) Iryjczyków i (częściowo pod ich wpływem) Anglosasów we wczesnym średniowieczu, a druga nad *Wyznaniem* św. Patryka. „Nicht mit schönen Versen oder klassischer Prosa, sondern mit den barbarischen Texten des Patricius hat die lateinische Literatur die ihr von Macht und Militär gezogenen Grenzen überschritten [...] Die lateinische Sprache ist selbst auf die *Peregrinatio* gegangen und hat im Pilgergewand des *Sermo humilis* ein neues Leben angefangen" (s. 230). Potem omówił Berschin następujące grupy utworów biograficznych: żywoty św. Brygidy (przyjmowana zwykle jako początek hagiografii celtyckiej *Vita S. Samsonis* mimo niewątpliwie archaicznych rysów w dzisiejszej postaci jest dziełem czasów późniejszych) pióra Cogitosusa (*Vita II*) i? Ultana (*Vita I*), Muirchu i Tirechana żywoty św. Patryka, żywot św. Kolumby (Starszego) pióra Adamnana oraz *Żeglugę św. Brendana*. Na tym zamyka się dorobek biografistyki iryjskiej przed rokiem 900 (*Navigatio Brendani* być może jest zresztą dziełem dopiero X wieku). Każdy z wymienionych zabytków jest ważny nie tylko z historycznego, lecz także z literackiego punktu widzenia: żywoty św. Brygidy jako literackie parafrazy cech szczególnych wczesnego chrześcijaństwa iryjskiego („In

Irland ist das Christentum auf eine im Grunde noch La Tène-Kultur gestossen", s. 237/8), żywoty Patryka jako oręż w walce biskupstwa w Armagh o dominację w Kościele iryjskim, żywot Kolumby jako doskonała realizacja ideału iryjskiej *peregrinatio*, a zarazem jako krok w kierunku przemiany „biografii w teologię" (s. 245), *Żegluga Brendana* jako „wkład Irlandii do «rivincita della immaginazione» (Gustavo Vinay), rozpoczynającej się na całym Zachodzie około 870 r." (s. 257).

Wpływy iryjskie ani nie zaniknęły w okresie karolińskim, ani ich nie brakowało wcześniej u niektórych autorów anglosaskich. Rozdziały 5—10 tej części dzieła Berschina poświęcone zostały biografistyce anglosaskiej w okresie poprzedzającym dotarcie na wyspy wpływów odrodzenia karolińskiego. Rozpoczyna autor od przedstawienia dzieła *De virginitate* Aldhelma z Malmesbury, zawierającego także elementy biograficzne, a pod względem formalnym inaugurującego w Anglii styl manierystyczny, oraz najwcześniejszej biografii papieża Grzegorza Wielkiego — *Liber B. Gregorii*, autora zwanego Anonimem z Whitby, utworu wprawdzie w sumie dość prymitywnego, ale „aufschlussreich als Versuch, Biographie „prähistorisch", ohne die üblichen Vorbilder, zu schreiben" (s. 265). Stosunkowo obszernie omówiona została biograficzna twórczość Bedy Czcigodnego, istotnie dominująca w tej epoce i spychająca w cień inne utwory (np. anonimowy *Żywot opata Cuthberta z Lindisfarne*, napisany w latach 699—705, który został „zastąpiony" przez poetycką i prozatorską wersję pióra Bedy). Wersją poetycką żywotu Cuthberta odnowił zarazem Beda dawno na Zachodzie nie występującą tradycję hagiografii wierszowanej. Podobnie było z anonimową *Vita S. Ceolfridi* (opata w Jarrow), powstałą w latach 716—725, „wmontowaną" (w sposób jednak daleki od oryginału) w dzieło *Historia abbatum*. Dalsze biograficzne dzieła Bedy miały bardziej jeszcze „historyczny" charakter: także w przypadku *Vita S. Felicis Nolani* oraz *Vita et passio S. Anastasii Persae*, mamy do czynienia nie z dziełami zupełnie oryginalnymi, lecz przeróbkami, a ta sama uwaga dotyczy również *Martyrologium* Bedy, które zapoczątkowało tradycję martyrologiów „historycznych". Dalszymi biografiami zanalizowanymi przez Berschina w tej części pracy są: barwna *Vita S. Wilfridi* pióra Eddiusa Stephanusa („Wenn Qualität und Fülle der Quellen und historische Methode das Wesen der *Vita* ausmachen, dann steht Stephanus' *Vita S. Wilfridi* weit oben in der Reihe mittelalterlicher Biographien [...]. Freilich ist historische Methode nicht gleich historische Wahrheit", s. 299—300), oraz *Vita S. Guthlaci* (ok. 740) pióra Feliksa, pełna elementu nadprzyrodzonego, co z pewnością było przyczyną powstania przeróbki w języku anglosaskim (jedyny to przypadek w całej biografistyce anglołacińskiej okresu uwzględnionego przez Berschina w II tomie).

Tom zamykają (podobnie jak w tomie I): zestawienie „grup biografii łacińskich ważnych z literackiego lub historycznego punktu widzenia" (s. 307—317, grupy 22—36), zestawienie chronologiczne ważniejszych utworów i wydarzeń, wykaz cytowanych rękopisów oraz indeks imion i nazw własnych. Tom, nawiązujący także konstrukcyjnie do opublikowanego przed dwoma laty tomu I, podobnie jak tamten przynosi systematyczne i pomysłowe, niekiedy zaskakujące (w dobrym znaczeniu) i nowatorskie, zawsze solidnie uargumentowane i osadzone w materiale źródłowym krytyczne przedstawienie kolejnego odcinka zagmatwanych dziejów biograficznego nurtu w piśmiennictwie łacińskiego średniowiecza[7]. Osobno wspomnieć by trzeba o wyróżnionych na ogół drobniejszym drukiem partiach poświęconych kwestiom przekazu rękopiśmiennego czy późniejszym oddziaływaniom literackim, jak również interesujące i — jak się wydaje — niekiedy istotne rozważania dotyczące cech językowych ważniejszych zabytków. Są to niekiedy prawdziwe mini-rozprawki, pozwalające pełniej uchwycić literacką czy historyczną stronę danego utworu. Czekamy na tom III, który obejmie, jak wspomniano, okres odrodzenia karolińskiego i (z uwzględnieniem płynnych granic czasowych w poszczególnych krajach, por. wyżej) w przybliżeniu lata 750—920.

Jerzy Strzelczyk (Poznań)

---

[7] Znaczenie poznawcze omawianego dzieła, jak również „prohibicyjna" (nawet jak na tamtejsze stosunki) jego cena (tom I kosztuje 198 DM, tom II już 240,—) uzasadniają, jak sądzę, stosunkowo obszerną prezentację na tych łamach.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Erasmus Roterodamus, Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. North–Holland Publishing Company Amsterdam — New York — Oxford — Tokyo, t. XVII: Ordinis primi tomus sextus, Amsterdam 1988, p. VI + 314.

Fidèle au principe „Chaque année un nouveau tome", le Comité de Rédaction des Oeuvres Complètes d'Erasme de Rotterdam nous offre une oeuvre particulièrement précieuse pour la culture européenne: *De copia verborum ac rerum*. C'est Betty I. Knott, particulièrement appelée à ce travail en tant que traductrice de *De copia verborum*, qui s'est chargée de l'édition de cette petite oeuvre. Elle a publié il y a 10 ans sa traduction avec un commentaire comme vol. 24 Collected Works of Erasmus (*Copia*: *Foundations of the Abundant Style*. *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo*, translated and annotated by Betty I. Knott. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 1978).

Dans l'introduction à l'édition B. I. Knott a donné un bref aperçu historique de l'élaboration du *Traité de la double abondance des mots et des choses*. Déjà du temps de ses études à Paris (à partir de 1495) Erasme qui vivait de ses leçons particulières, élaborait pour ses élèves de courts manuels-cahiers manuscrits qui les initiaient aux arcanes du vocabulaire, de la grammaire et de la stylistique latine. Le matériel réuni, dûment rédigé, devint la base de ses futures publications. Parmi elles il se trouvait plusieurs livres destinés aux besoins de l'école moderne St-Paul à Londres fondée par John Colet en 1510. Erasme a pourvu le manuel *De copia verborum ac rerum* d'une dédicace spéciale pour Colet (Des. Erasmus Roterodamus Ioanni Coleto, decano Sancti Pauli apud Londinum). Ce livre a été inscrit dans les programmes d'enseignement de très nombreuses écoles d'Europe, èt jusqu'en 1600, le nombre de ses réimpressions (sous diverses formes) a atteint 150.

L'éditrice s'est basée à juste raison sur la dernière édition de l'auteur du manuel paru in officina Frobeniana, mense Aug. 1534. B. I. Knott a confronté cette édition indiquée comme D avec les éditions antérieures de *De copia*, élaborée par Erasme, à savoir: avec l'editio princeps A (Paris, Iod. Badius, mense Iul. 1512) ainsi qu'avec les éditions B (Argent., Matth. Schurerius, mense Dec. 1514) et C (Basil., Io. Frobenius, mense Maio 1526). B. I. Knott a comparé l'édition D prise comme base de l'édition actuelle avec les éditions ultérieures qui se basaient sur l'édition D mais qui corrigeaient certaines fautes: BAS (Basil., Hier. Frobenius et Nic Episcopius, *Omnia opera*, t. I, 1540) et LB (Lugd. Bat., P. vander Aa, *Opera omnia*, t. I, 1703).

L'apparat critique a été préparé de façon exemplaire. Toutes les modifications du texte par rapport à l'édition D (élargissements, omissions, modifications de rédaction etc.) ont été notées, par contre toutes les variantes d'orthographe, qui étaient le résultat des habitudes qui régnaient dans les différentes imprimeries, ont été à très juste raison omises. Il est évident en effet que l'imprimerie de Badius à Paris appliquait une écriture différente de celle des imprimeurs de Bâle. Une juxtaposition scrupuleuse des leçons dans les éditions A—D permet de suivre le travail d'Erasme sur le perfectionnement du texte en vue de lui donner une plus grande clarté et précision, si souhaitables dans les manuels. C'est ainsi par exemple que l'humaniste a remplacé la formulation qui se trouve dans l'éd. A—C (p. 36, 11. 207—208): „damnum dare Latinum est. Facere autem iniuriam non dare dicendum" par les paroles: „dare damnum eleganter dicitur; facere autem iniuriam dicitur qui ledit, non dare iniuriam". Outre une modification de style, l'édition D contient aussi certains élargissements du texte (explications, compléments) qui comptent parfois 10, 9 lignes (notamment p. 272, 11. 885—895; p. 180, 11. 759—767). Souvent, pour améliorer le rythme de la phrase Erasme change l'ordre des mots. C'est ainsi par exemple que la phrase de l'édition D (p. 22, l. 25): „Et cum vulgus hominum nulla in re libentius socium accersere soleat" avait dans les éditions A—C la terminaison „soleat accersere". Grâce à la claire construction de l'apparat critique on peut observer avec beaucoup de facilité que dans l'édition D Erasme complète les citations données dans les précédentes éditions des noms de leurs auteurs. Par exemple, la citation „est ubi peccet" donnée dans les éditions A—C est complétée dans l'édition D du nom de Horatius (p. 114, 1. 113). L'éditrice corrige les fautes faites dans le texte par l'imprimeur, en stipulant: „lectio sane typographi errore introducta" (p. 164, l. 388). Parfois la confrontation de la citation insérée dans *Copia* avec le texte auquel Erasme a emprunté la citation, permet d'apporter des compléments, comme par exemple à la p. 219, 1. 554, nous lisons: „ut te metuunt omnes ⟨ciues⟩ tui" (Cic. *Catil.* I, 1) et dans l'apparat critique on indiquait: „ciues suppleui sec. Ciceronem". A chaque fois on expliquait avec un scrupule philologique la cause

d'une telle ingérence dans le texte *De copia verborum ac rerum* (pp.: 75, 235, 251 et d'autres). Il est bon de jeter un coup d'oeil à la p. 74, 1. 29, où auprès de la citation de Cic. *Catil.* I 1, l'éditrice donne conformément au texte du discours: „nihil hic munitissimus senatus habendi locus" stipulant toutefois dans l'apparat: munitissimus scripsi sec. Cic. et Quint.: munificentissimus AB, magnificentissimus CD BAS LB (in LB tamen Clericus annotat: Leg. Munitissimus). L'apparat a donc été établi de façon exemplaire, je ferais une réserve seulement à deux endroits, je ne sais pas en effet si la remarque: 495 Moecenas C BAS: Mecoenas ABD, Maecenas LB est nécessaire dans l'apparat (p. 217, 1. 495). De même p. 241, 1. 35: eclogis C D: eglogis A, aeglogis B.

Le commentaire est également excellent. B. I. Knott l'a sensiblement développé en comparaison avec l'ancien commentaire de 1978, mettant en relief le rôle particulier de l'oeuvre comme manuel de stylistique et de rhétorique. Elle a démontré avec beaucoup de soin et pénétration toutes les sources auxquelles Erasme a puisé aussi bien dans le livre I *De verborum copia commentarius* que dans le livre II *De rerum copia commentarius*. Grâce à un tel commentaire on peut voir la grande érudition de l'humaniste hollandais. Dans l'oeuvre *De copia* il se réfère à plus de 80 auteurs anciens grecs et latins confirmant sa thèse (p. 40, 1. 287): „Primum igitur ex omni scriptorum genere verba quam optima seligenda". L'éditrice a découvert aussi dans *De copia* les emprunts des auteurs humanistes, et parmi eux avant tout de nombreuses évocations des oeuvres de Laurent Valla qui, à côté de Cicéron et de Quintilien, devint le guide d'Erasme en ce qui concerne les principes généraux de composition d'un manuel de stylistique.

Le soin scrupuleux avec lequel B. I. Knott a repéré les références même les plus infimes que fait Erasme aux auteurs suscite l'admiration mais l'on pourrait sans doute auprès des épigrammes citées par le Hollandais mettre à côté de l'*Anthologie Palatine* (qu'Erasme ne connaissait pas encore) également l'*Anthologie de Planude* (p. 237, l. 964; p. 253, l. 345). On pourrait aussi compléter le commentaire de la p. 247, l. 185. Il se rapporte à la phrase: „Cum totus periit dies, hoc est bona vitae portio, iacturam non vocas?" L'éditrice explique la tournure „bona vitae portio" donnant: Sen. *Epist.* 49,4 „aetatis nostrae bona portio", ce que l'on pourrait compléter en ajoutant: Iuv. 9, 127 „breuissima vitae portio". L'éditrice a introduit dans son édition aussi un *Index vocabulorum* très utile: I *Recentiorum*, II *Notabilium*.

L'oeuvre *De copia verborum ac rerum* peut être jugée sous de multiples angles. Cette oeuvre est un témoignage de la grande érudition d'Erasme, elle révèle les capacités de l'humaniste hollandais comme connaisseur de la stylistique latine et aussi la façon claire et simple dont il transmet son savoir. D'autre part, le manuel a une grande valeur pour le chercheur qui se penche sur l'histoire de l'enseignement en Europe au XVIe s. Il faut réaliser le rôle de ce livre comme propagateur des auteurs anciens ainsi que comme manuel de latin correct, au riche vocabulaire et au beau style. Car les élèves qui se servaient de ce manuel pouvaient exprimer de plus de 130 manières même une phrase simple: „Tuae literae me magnopere delectarunt" (pp. 76–82), ils savaient aussi que „hanc exercitationem ad carminis quoque compositionem accommodari". Par contre, dans la deuxième partie du manuel, les élèves trouvaient des modèles sur lesquels ils pouvaient se baser en composant leurs propres oeuvres. (*Personae descriptio*, *Temporis descriptio*, *Descriptiones turbinum*, *tempestatum*, *aut naufragium* etc.). Il faudrait donc lors de l'analyse de l'oeuvre des écrivains du XVIe s. lire leurs livres en ayant en main le livre d'Erasme *De copia verborum ac rerum*. Ce livre était justement pour eux comme une sorte de premier livre de lecture. En tenant compte de ce fait il sera possible lors de l'interprétation des écrits du XVIe s. de repérer plus aisément tous les modèles et les sources. Grâce à l'admirable édition de Betty I. Knott, les chercheurs de la littérature pourront le faire désormais sans beaucoup de peine.

Je voudrais terminer la critique de l'édition par un „accent polonais". Les études érasmiennes à l'Université Jagellonne ont commencé par l'explication de deux ouvrages de l'humaniste hollandais: le manuel d'écriture des lettres *De conscribendis epistolis* ainsi que l'oeuvre *De copia verborum ac rerum*. A vrai dire ces cours n'ont duré à l'Académie que 15 ans (1530–1545), mais le *Traité de la double abondance des mots et des choses* était bien plus tôt lu dans les écoles inférieures, les professeurs le lisaient également à des cours privés. De tels cours étaient donnés par L. Coxe, propagateur des écrits d'Erasme, professeur de lettres à Cracovie dans les années 1518–1519 ainsi que 1524–1527. Il entretint une correspondance avec Erasme lui demandant de lui expliquer certaines tournures contenues dans le manuel *De copia*. Ce manuel fut enseigné également par Christophorus Hegendorff qui fut dans les années 1528–1535 professeur au Collège de Lubranski à Poznań, chose plus curieuse encore, c'est qu'il se servait de sa propre édition de *De copia verborum* qu'il fit parâitre à Hagenau en 1528. Dans les écoles de degré inférieur on utilisait aussi une abréviation du manuel *De copia* due à Petrus Mosellanus (Peter Schade † 1524). Il ne fait nul doute que la lecture de *De copia* et les indications contenues dans ce manuel ont eu leurs échos

dans l'oeuvre littéraire ultérieure de nombreux écrivains. Il est possible aussi que Mikolaj Hussowski; auteur du poème *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* (1523) ait choisi comme modèle littéraire la petite oeuvre de Adriano da Corneto Castellesi *Venatio* (Venezia 1505) connaissant la remarque d'Erasme (*De copia*, p. 206, l. 257) „Descriptio Venationum: Cuiusmodi extat Adriani Cardinalis (tametsi docti negant hoc carmen illius esse)". Le rapport entre les deux poèmes: *Carmen de statura ... bisontis* et *Venatio* a été découvert récemment lors de recherches fastidieuses sur les oeuvres cynégétiques lues au XVIe s. Actuellement ayant en main l'édition moderne du *Traité de la double abondance des mots et des choses* nous commencerons par la lecture attentive de ce livre nos recherches sur les oeuvres littéraires du XVIe s. L'édition de B. I. Knott deviendra notre manuel comme jadis pour les élèves d'Erasme.

Maria Cytowska (Warszawa)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Erasmus Roterodamus, Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. Ordinis secundi tomus quartus, North Holland, Amsterdam – New York – Oxford – Tokyo 1987, p. VIII + 386.

Après avoir publié en 1981 deux tomes (II 5; II 6) de *Adagiorum Chilias tertia* (Adag. 2001–3000), les mêmes savants de Bâle Felix Heinimann et Emanuel Kienzle ont présenté une nouvelle oeuvre, fruit de leur labeur dans le domaine de l'édition: un volume qui englobe *Adagiorum chilias secunda*. Pars altera (Adag. 1501–2000). Cet ouvrage magistral confirme indéniablement la grande importance qu'a, dans les recherches sur les oeuvres littéraires et scientifiques, la possibilité de se référer aux textes munis d'un appareil critique modèle.

Grâce à cette édition les savants de Bâle Heinimann et Kienzle, les spécialistes de l'oeuvre d'Érasme de Rotterdam pourront connaître avec plus d'exactitude les arcanes (jusqu'alors connus au fond plutôt superficiellement et en général) du métier littéraire du grand Hollandais. Pour l'érasmianiste, philologue classique et historien de la culture (dans la large acception de ce terme) l'édition qui englobe le tome II 4 des *Adages* est une lecture particulièrement intéressante. Les soins scrupuleux et la minutie avec lesquels les éditeurs ont enrichi depuis 1981 leur „instrument de recherche" suscite l'admiration. La bibliographie donnée dans le tome actuel, dans le chapitre Abkürzungsverzeichnis. Andere Werke, a été élargie de plus de 30 nouveaux titres. Il est évident que les Éditeurs ont recouru dans leur ouvrage à de nouvelles éditions de textes anciens tels que: *Poetarum elegiacorum testimonia et fragmenta*, ed. B. Gentili et C. Prato, Leipzig 1979–1985, l'édition en quatre tomes de *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Gottingen 1971–1985. Ils ont élargi également les postes se rapportant aux oeuvres humanistes prenant en considération notamment des ouvrages comme N. Perotti, *Cornucopiae sive Latinae linguae commentarii,* Venetiis 1489 (reproduction 1513). L'utilisation non seulement des recueils d'adages imprimés contenus dans *Corpus paroemiographorum Graecorum* mais aussi la prise en considération de textes manuscrits et de codes: Bodleianus Auct. T. 2. 17 et Bodleianus Grab. 30 a une importance capitale pour l'édition actuelle des *Adages* (II 4).

Comme dans les tomes précédents (II 5 et II 6), les Éditeurs de Bâle ont comparé toutes les éditions des *Adages* élaborées par Érasme lui-même (Ed. A–I), ils ont tenu compte aussi de la reproduction illégale de l' ed. A, faite par l'imprimerie d'Amerbach et Froben en 1513 (Basileae, mense Augusto 1513), ils ont utilisé également deux éditions ultérieures: l'édition de Bâle de 1539/1540 (BAS) ainsi que l'édition de Leyde de 1703 (LB). Lors de l'édition de adag. 1660, ils ont en outre tiré parti du manuscrit conservé à la bibliothèque de Deventer (Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer, Hs. Suppl. 125, 33 D 24 KL) contenant l'autographe du fragment de cet adagium. C'était un supplément qu'Érasme avait apporté en 1526 au texte initial A. Imprimé en effet à Venise chez Aldo Manuzio en 1508, le texte (ed. A) de l'*Adagiorum chiliades* s'agrandissait à chaque nouvelle édition, imprimé à partir de 1515 déjà à Bâle chez Froben. C'est ainsi que le recueil de 1508 contenait 3260 adages, à l'édition de 1515 (ed. B) Érasme ajouta 151 nouveaux adages, le tome en comptait donc déjà 3411, puis successivement: l'édition de 1517/1518 (ed. C) contenait 3422 adages, l'édition de 1520 (ed. D) – 3443, celle de 1523 (ed. E) – 3482, celle de 1526 (ed. F) parue déjà sous le titre *Adagiorum opus* comptait 3535 adages, les suivantes par contre, celle de 1528 (ed. G) – 3658, celle de 1533 (ed. H) – 4146, le dernier recueil élaboré par Érasme, de

1536 (ed. I), comptait 4151 adages. Au total donc 891 nouveaux adages ont été ajoutés depuis l'édition A jusqu'à l'édition I.

Dans la partie du recueil élaborée par F. Heinimann et E. Kienzle (adag. 1501—2000), sur 500 adages seuls 2 sont nouveaux, ce sont: l'adag. 1577 ajouté à l'édition C Ὑπερμαζᾶν ainsi que l'adage 1751: *Tanquam in phiditiis*. Sur 500 adages (1501—2000), seuls environ 150 (exactement 149) sont restés sous leur forme inchangée jusqu'à l'édition I (1536), soit moins du tiers. Les autres adages, au gré d'Érasme, changeaient et s'élargissaient. Cependant lorsqu'on suit l'appareil critique parfaitement élaboré, on peut constater que même les adages qui sont restés sous une forme en principe non élargie depuis l'édition A, ont subi des modifications minimes dans les éditions suivantes. Quant aux changements d'orthographe, ceux-ci ont pu dans certains cas être introduits par les correcteurs et compositeurs employés dans les imprimeries. Ceux-ci ont pu également apporter des corrections consistant à ajouter les prépositions manquantes, changer „at" par „ac", ajouter ou omettre la formule „id est" etc. Par contre on peut, semble-t-il, attribuer à Érasme lui-même, des changements tels que l'amélioration du style de la phrase, le remplacement de toute une expression ou d'un mot défini par un autre qui, lors de la préparation de la nouvelle édition, semblait plus juste à l'auteur. On pourrait citer ici notamment des corrections telles que: „Refertur a Zenodoto A: si Zenodoto credimus B—I" (adag. 1627, l. 420); „Liberorum amantior quam A: Puerorum amans B—I". (adag. 1728, l, 378). Parmi les changements se limitant à un seul mot on pourrait citer notamment: „dicere AB: intelligi C—I" (adag. 1771, l. 981); „induxisti A—F: irruisti G—I" (adag. 1973, l. 852); „male A: inique B—I" (adag. 1918, l. 202). Érasme apportait aussi des corrections dans ses traductions du grec, remplaçant parfois ses anciennes traductions par un nouveau texte, comme p. ex. dans la citation d'Aristophane qui a été corrigée dans l'édition de 1528 (adag. 1999, l. 250—251, *Vesp.* 1068 sq.): Ego meam senectam arbitror praestantiorem esse, multis adulescentium cincinnis A—F:

> Meam senectam praeferendam existimo
> Complurium comis adulescentium. G—I.

Dans l'adage 1974 (l. 915—916) Érasme a corrigé sa traduction de la citation de l'*Iliade* (V 844 sq.) qui, dans l'édition A—G a la forme suivante:

> Hunc Mauors caesurus erat crudelis, at illum
> Orci contexit.

Par contre dans les éditions H I on lit:

> Ille quidem cecidit iugulatus Marte cruento;
> At se Orci texit...

Dans le commentaire à cette citation les Éditeurs de Bâle attirent l'attention sur une lettre d'Érasme datée du 27 mars 1530 (Ep. 2291), dans laquelle il parle de l'introduction de la correction dans l'édition des *Adages*.

Heinimann et Kienzle juxtaposent les textes des adages et toutes les citations données dans les textes avec les manuscrits, avec les éditions des XVe et XVIe s. ainsi qu'avec les éditions contemporaines des auteurs anciens, ils analysent chaque variante même la moindre dans le texte d'Érasme. Ils s'efforcent d'en trouver la source, de répondre à la question si l'humaniste hollandais a adopté la leçon différente de quelque manuscrit ou imprimé ou si elle est une conjecture d'Érasme ou bien le résultat d'une erreur causée par l'incompréhension ou une mauvaise lecture du texte. Parfois les savants de Bâle s'efforcent au moyen d'une correction appropriée d'„assainir" le texte cité par Érasme. Et c'est ainsi p. ex. que dans le distique extrait d'Aristophane, cité dans l'original (*Vesp.* 1086, adag. 1999), ils apportent une correction la signalant dans l'appareil critique: κοκίννους scripsimus sec. Ald. Aristoph.: κοκκίνους A—C, κοκίνους D—I, κικίνους BAS. Les éditeurs se réfèrent à cet endroit au texte de la comédie d'Aristophane imprimé chez Aldo en 1498. Les Éditeurs cherchent avec beaucoup de pénétration les sources des citations d'Érasme, ils recherchent si l'humaniste les cite directement des auteurs ou bien s'il les puise dans des recueils d'adages ou dans des lexiques (p. ex. Suidas). Ils montrent comment Érasme, comme les philologues de nos jours, suivaient les nouveautés dans le domaine de l'édition et introduisaient les nouveaux auteurs dans les éditions successivement élaborées des *Adages*. Une comparaison scrupuleuse des textes a permis aux savants de Bâle de découvrir les éditions desquelles Érasme avait pu profiter, ils ont par ailleurs découvert la confirmation de nombre de leurs conjectures dans le catalogue de la bibliothèque d'Érasme élaborée par F. Husner (*Die Bibliothek des Erasmus. In Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam*, Basel 1936). Dans les commentaires

contenus dans la nouvelle édition des *Adages* on découvre le métier philologique d'Érasme, ainsi que ses méthodes de travail, ses hésitations, ses doutes lors de la composition du texte, son souci de la forme correcte de l'oeuvre.

Dans l'adage 1980 (*In parte vel ignem praedetur aliquis*) a été montré le moment d'hésitation d'Érasme – philologue cherchant à saisir la juste leçon du texte. Le savant a basé l'adage 1980 sur le vers grec puisé dans le *Lexique de Suda* et il l'a transmis sous la forme suivante:

'Εν τῷ μέρει τις καὶ τὸ πῦρ σκυλευσάτω, id est
Praedetur aliquis per vices ignem quoque.

Les commentateurs de Bâle ont muni cette citation de l'explication: (l. 991) „Suid. ἐν τῷ μέρει τις 1482 (σκαλευσάτο: σκυλευσάτω ed. Mediol.) – Zenob. Ald. col. 83 (ebenfalls mit der Lesart σκυλευσάτω)".

Érasme avait beaucoup de doutes lors de la transmission du texte. Tout d'abord en effet, c'est-à-dire dans l'édition A, il avait terminé l'adage de la façon suivante: „... impertitus? Equidem ingenue fateor non satis percipi mihi huius prouerbii mentem, ac non nihil addubito, num ita legendum sit, ἐν τῷ μέρει τις καὶ τὸ πῦρ σκαλευσάτω, Ignem, vel aliquis inuicem diuerberet, sensus videtur esse huiusmodi, cum quis particeps redditur rerum maiorum ipse vix leuissimum aliquod officium impendens, veluti si focum excitet, cuius ministerii Vlysses etiam apud Homerum se non imperitum iactitat".

Non satisfait de ces explications, l'humaniste les a rejetées dans les éditions B-F, terminant l'adage sur le mot „impertitus?" Ce n'est qu'après 12 ans, en 1528, dans l'édition G (le répétant dans les éditions H ainsi que I) qu'il termina l'adage ainsi: „...impertitus? Amicitia facit omnia communia; verum ubi ventum est ad partitionem, quisque studet quod potest rapere. Haud scio an scribae vitio pro σκαλευέτω deprauatum σκυλευέτω, ut pertineat ad aenigma Pythagorae". L'instinct philologique d'Érasme était infaillible, ce que confirment également les Éditeurs de Bâle dans les paroles du commentaire (l. 999): „Er. findet das richtige Verbum durch Konjektur".

C'est ainsi qu'au moyen d'un appareil critique très soigneusement élaboré et de commentaires appropriés, les Éditeurs de Bâle ont montré les diverses phases du travail d'Érasme – philologue, ses erreurs et ses justes conjectures. Pour les philologues actuels c'est là une lecture frappante. Peut-être que certains commentaires de l'édition actuelle sembleront-ils à première vue un peu trop vastes, il est certain néanmoins qu'ils seront très utiles dans les recherches futures sur Érasme philologue et éditeur. On pourrait toutefois dans l'appareil critique omettre des remarques telles que: limpidam A–G: lympidam H I (p. 77, l. 372); Pythum E–I: Pithum A–D (p. 313, l. 691, 692) et d'autres leçons de ce type. On ne fait certes, que signaler alors les habitudes orthographiques des imprimeurs.

Il est peut-être bon aussi de discuter la définition de la reproduction illégale de l'édition A des *Adages* par Amerbach–Froben (mense Augusto 1513) comme „die Grundlage der ersten autorisierten Basler Ausgabe von 1515 (B)" (p. 7). C'est sans doute légèrement exagéré?

En préparant la deuxième édition (B) du recueil d'adages, munie d'une préface adressée au lecteur, datée de Londres du 5 janvier 1513, Érasme a effectué lui-mème la correction complète du texte, surtout de la partie élaborée en grande hâte à Venise (ed. A) pour envoyer le texte à Paris à l'imprimerie de Josse Bade. Comme on sait, dans d'étranges circonstances, ce texte a échoué à l'imprimerie de Froben où, tout à fait indépendamment d'Érasme, les imprimeurs ont corrigé le texte A en en effectuant la reproduction illégale. (s). Les erreurs dans A ont donc été corrigés tout à fait indépendamment: par Érasme à Londres pour l'édition B, et par les imprimeurs à Bâle pour la reproduction illégale (s). D'ailleurs de cette indépendance peuvent témoigner certaines différences de leçons, comme p. ex. dans l'adage 1999 (l. 236–237, p. 338): iuuenum. Venustius fiet B–I: Venustius fiet adulescentum A, adulescentum. Venustius fiet s. L'édition s est sans nul doute utile pour la mise au point du texte, mais on ne peut la qualifier de base de l'édition „die Grundlage" B.

Pour terminer mes réflexions je répèterai une fois de plus: le travail d'édition de Felix Heinimann et Emanuel Kienzle suscite par sa précision la plus haute admiration et estime. Le fait qu'il ait été accompli par des savants de Bâle, lieu où sont parues presque toutes les éditions (B–I) du recueil d'*Adages* préparé par Érasme témoigne de la durabilité des meilleures traditions de cette ville située sur le Rhin.

Maria Cytowska (Warszawa)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Corpus Inscriptionum Poloniae. Tom VIII: Województwo krakowskie, pod redakcją **Zbigniewa Perzanowskiego**. Zeszyt 2: **Bazylika Mariacka w Krakowie**. Wydał, wstępem i komentarzem opatrzył **Zenon Piech**, Kraków 1987, Polskie Towarzystwo Teologiczne (kontrtytuł w języku łacińskim).

W roku 1975 ukazał się pierwszy zeszyt serii *Corpus Inscriptionum Poloniae* (= CIP) zainicjowanej przez Józefa Szymańskiego[1]. Rok później z inicjatywy Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Archiwistyki UJ rozpoczęto inwentaryzację inskrypcji na terenie miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Nareszcie otrzymaliśmy zeszyt 2 tomu VIII, który obejmie 9 fascykułów.

Recenzowany tom zawiera przedmowę Z. Perzanowskiego (w języku polskim, łacińskim, francuskim i niemieckim) oraz wstęp Z. Piecha (= P.) „Charakterystyka zabytków epigraficznych Kościoła NP Marii w Krakowie" (s. 37–79). Po edycji inskrypcji (s. 81–191) następują trzy indeksy zestawione przez Romanę Piech – nazw osobowych, nazw miejscowych oraz rzeczowy (s. 193–208). Książkę zamyka część ilustracyjna – 24 przerysy gmerków i herbów sporządzone przez M. Rokosza oraz 46 fotografii inskrypcji.

Wydanie inskrypcji (ułożone chronologicznie od XIII/XIV do końca XVIII wieku)[2] obejmuje 171 numerów, ale napisów jest w rzeczywistości znacznie więcej, gdyż czasem jedno epitafium składa się z kilku tablic. Po kilka inskrypcji można spotkać także na relikwiarzach, kielichach i wieży kościelnej, a duży zespół napisów na sklepieniu zakrystii umieszczono pod nrem 169. P. uwzględnia nie tylko inskrypcje ryte, kute i rżnięte w materiale twardym, ale także napisy wykonane inną techniką, jak odlewy, malatury, freski czy hafty. Zaginione inskrypcje krakowskie ukażą się w osobnym tomie serii *Corpus Inscriptionum Poloniae Deperditarum*[3].

Jest rzeczą zrozumiałą, że inskrypcje bazyliki mariackiej budziły zainteresowanie badaczy wcześniejszych. Już w roku 1655 Starowolski[4] wydał 76 napisów (zachowały się do dnia dzisiejszego tylko 42), a w 1853 ukazała się książka Wurzbacha publikująca 67 inskrypcji[5]. Cennym opracowaniem są *Pomniki Krakowa Maksymiliana i Stanisława Cerchów z tekstem dra Feliksa Kopery*, t. I–III, Kraków 1904–1906. Zamieszczone tam rysunki umożliwiają dzisiaj zrekonstruowanie niektórych częściowo zniszczonych inskrypcji. Również *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV: *Miasto Kraków*, cz. 2, red. A. Bochnak, J. Samek, Warszawa 1971, służył pomocą P., chociaż polemizował on czasem z jego ustaleniami.

Ponieważ inskrypcje bazyliki Mariackiej są pierwszym zeszytem wydanym przez środowisko krakowskie, przedstawię najpierw kilka uwag ogólnych, a dopiero później przejdę do krytycznych uwag szczegółowych. Szkoda, że P. przejął zasady wydawnicze zaproponowane przez J. Szymańskiego[6], nieznacznie tylko je modyfikując, natomiast nie uwzględnił słusznych postulatów zgłasza-

---

[1] J. Szymański, *Potrzeby i możliwości polskiej epigrafiki*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii*, II, Katowice 1973, s. 63–77; zob. także idem, *Badania nad polską epigrafiką*, Kwartalnik Historyczny LXXXIII 1976, s. 569–582; idem, *Epigraphische Forschungen in Polen und das Editionsprogramm des Corpus Inscriptionum Poloniae*, in: R. M. Kloos (Hrsg.), *Fachtagung für lateinische Epigraphik des Mittelalters und der Neuzeit, Landshut, 18.–20. Juli 1980*, Kallmünz 1982, s. 113–121 (Münchener Historische Studien. Abteilung Geschichtl. Hilfswissenschaften, XIX). Inskrypcje do roku 1300 opublikowała M. Pietrusińska w: *Dzieje sztuki polskiej*, I 2: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.* pod red. M. Walickiego, Warszawa 1971, s. 679–795; zob. także K. Ciechanowski, *Epigrafia* (sic) *romańska i wczesnogotycka w Polsce*, Wrocław 1965 (WTN. Rozprawy Komisji Historii Sztuki, IV).

[2] Zob. Z. i R. Piechowie, *Dziewiętnastowieczne inskrypcje nagrobne z Kościoła p.w. Wniebowzięcia N. P. Maryi (Mariackiego) w Krakowie*, Nasza Przeszłość LXII 1984, s. 163–186.

[3] Perzanowski nazywa tę serię (s. 7, 19, 28) *Corpus Inscriptionum Poloniae Deperditum*. Przejął on to błędne określenie zapewne od Szymańskiego, *Potrzeby*... s. 70. Warto dodać, że M. Brożek tłumacząc przedmowę na język łaciński poprawił błąd występujący w tekście oryginalnym.

[4] S. Starovolscius, *Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae 1655, s. 106–127.

[5] C. Wurzbach, *Die Kirchen der Stadt Krakau. Eine Monographie zur Geschichte und Kirchengeschichte des einstigen Königreichs Polen*, Wien 1853, s. 110–148.

[6] Zob. CIP I 1, Kielce 1975, s. 33–35, i J. Szymański, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł epigraficznych*, Lublin 1977 (maszynopis powielany) (non vidi).

nych przez recenzentów pierwszych zeszytów t. I CIP[7]. Jeszcze większa szkoda, że P. nie zapoznał się z wydaniami inskrypcji na Zachodzie, ich recenzjami oraz obszerną literaturą poświęconą epigrafice nowożytnej. Szczególnie pouczająca jest historia wydawnictwa *Die Deutschen Inschriften* (= DI), które zostało zainicjowane przez germanistę F. Panzera (1870–1956)[8]. W roku 1934 doszło do spotkania przedstawicieli Akademii Nauk z Berlina, Getyngi, Heidelbergu, Lipska, Monachium i Wiednia, na którym powołano „Ausschuß für die Sammlung der Inschriften Deutschlands bis 1650". W 1942 r. ukazał się t. I z programową przedmową Panzera[9]. W roku 1951 wznowiono wydawanie DI, a w latach 60-tych zorganizowano trzy sesje (1966 – Heidelberg, 1968 – München, 1969 – Wien) poświęcone zasadom wydawania inskrypcji. Pomogły one w opracowaniu instrukcji wydawniczej, którą rozesłano współpracownikom DI[10]. W 1977, po sympozjum w Heidelbergu, ponownie zmieniono zasady wydawnicze dążąc do tego, aby tomy stały się bardziej czytelne dla mniej doświadczonych czytelników oraz aby obniżyć koszty wydawania. W latach 80-tych odbyło się kilka sympozjów epigraficznych (1980 – Landshut, 1982 – Klagenfurt, 1984 – Lüneburg), których materiały ukazały się drukiem[11]. W roku 1988 miało odbyć się kolejne sympozjum w Grazu. Przedstawiłem krótko historię DI, aby uświadomić

---

[7] Najciekawsze prace opublikowali J. Krajewski, *Corpus Inscriptionum Poloniae. Problemy edytorskie*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia IX 1979, s. 19–33, oraz B. Bolz, *Zabytkowe inskrypcje Polski. Uwagi metodyczne*, Studia Źródłoznawcze XXIII 1978, s. 97–105. Zob. E. Schubert, Deutsche Literaturzeitung (= DLZ) XCVII 1976, s. 697–699.

[8] Zob. np. F. Panzer, *Die Inschriften des deutschen Mittelalters. Ein Aufruf zu ihrer Sammlung und Bearbeitung*, Leipzig 1938; E. Cucuel, *Das deutsche Inschriftenwerk der vereinigten Akademien, seine Aufgaben, Ziele und Methoden*, Blätter für deutsche Landesgeschichte LXXXV 1939, s. 116–134; R. Neumüllers-Klauser, *Die Inschriftensammlung der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Heidelberger Jahrbücher X 1966, s. 114–120 i 132–133; eadem, *Das Inschriftenunternehmen der Deutschen Akademien*, Kunstchronik XXV 1972, s. 357–361; R. M. Kloos, *Die Deutschen Inschriften. Ein Bericht über das deutsche Inschriftenunternehmen*, Studi Medievali 3. ser. XIV 1973, s. 335–362; W. Koch, *50 Jahre Deutsches Inschriftenwerk (1934–1984). Das Unternehmen der Akademien und die epigraphische Forschung*, in: *Deutsche Inschriften. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Lüneburg 1984. Vorträge und Berichte* hrsg. von K. Stackmann, Göttingen 1986 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philol.-Hist. Kl. 3. Folge. Nr. CLI), s. 15–45. Pouczająca jest również lektura recenzji poszczególnych tomów DI: H. J. Rieckenberg, GGA CCVII 1953, s. 174–178; CCXIII 1959, s. 200–216; CCXVI 1964, s. 70–74; CCXIX 1967, s. 101–103; R. M. Kloos, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (= DA) XV 1959, s. 177–181; idem, *Über neue Inschriften-Ausgaben und Forschungen*, DA XXIII 1967, s. 190–201; E. Schubert, DLZ LXXXIX 1968, s. 518–520; XCIII 1972, s. 620–623; XCIV 1973, s. 941–944; XCVIII 1977, s. 395–399; CII 1981, s. 507–510; CV 1984, s. 194–199; R. Neumüllers-Klauser, Blätter für deutsche Landesgeschichte XCIV 1978, s. 896 nn i XCIX 1983, s. 279 nn (non vidi); W. Koch, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG) XCIII 1985, s. 144 nn (non vidi). Warto również przestudiować wydanie inskrypcji z katedry mogunckiej: F. Arens, *Mainzer Inschriften von 1651 bis 1800*, I: *Die Inschriften des Domes zu Mainz*, Deutsche Übersetzungen von F. Weinzinger, Mainz 1982 (Beiträge zur Geschichte der Stadt Mainz, XXVI).

[9] *Die Deutschen Inschriften*, 1. Band, Heidelberger Reihe 1. Band: *Die Inschriften des badischen Main- und Taubergrundes. Wertheim- Tauberbischofsheim*. Gesammelt und bearbeitet von E. Cucuel und H. Eckert, Vorwort zum Gesamtwerk von F. Panzer, Stuttgart 1942, s. IX–XX.

[10] W. Koch, *Zur Technik und Transkription von Inschriften des Mittelalters und der Neuzeit*, MIÖG LXXX 1972, s. 390–397; E. Weber, *Warum nicht das Leidener Klammersystem? Ein Diskussionsbeitrag zur Frage der Transkription von Inschriften*, MIÖG LXXXI 1973, s. 337–343; Kloos, *Die Deutschen Inschriften...* (przyp. 8), s. 350 nn.; W. Koch, *Epigraphica – Ein Leitfaden zur Transkription und schriftkundlichen Einordnung von mittelalterlichen und neuzeitlichen Inschriften*, Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich und Wien II 1975, s. 69–94. Zob. P. Rugo, *Sul Corpus delle iscrizioni dei secoli VI–VII–VIII esistenti in Italia ed i suoi risultati*, w: Kloos (Hrsg.), *Fachtagung*..., s. 110 n. (wykaz siglów używanych w wydaniu inskrypcji longobardzkich).

[11] Zob. prace cytowane w przyp. 1 i 8 oraz W. Koch (Hrsg.), *Epigraphik 1982. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik. Klagenfurt, 30.September-3.Oktober 1982. Referate*, Wien 1983 (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist.Kl. Bd. CLXIX; Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der Inschriften des Deutschen Mittelalters, I).

historykom polskim, że stopniowa zmiana zasad wydawniczych jest nie tylko możliwa, ale czasem wręcz konieczna. Wydaje mi się, że trzeba skorzystać z doświadczeń epigrafików niemieckich oraz austriackich i zorganizować w Polsce sympozjum, które będzie służyć wymianie doświadczeń i przyczyni się do ustalenia nowych zasad wydawania inskrypcji.

Największym mankamentem tomów wydawanych w CIP jest brak tłumaczeń na język polski. Na konieczność zamieszczania tłumaczeń zwracali już uwagę niektórzy recenzenci. Ponadto wydawcy zachodnioeuropejscy konsekwentnie tłumaczą inskrypcje, chociaż znajomość języka łacińskiego jest w tych krajach dużo lepsza niż w Polsce[12]. Trzeba powiedzieć wprost niemiłą prawdę, że nie podając tłumaczeń wydawcy polscy zrobili unik, ułatwiając sobie w ten sposób pracę oraz ignorując potrzeby potencjalnych czytelników, którzy wcale nie muszą być dobrymi znawcami łaciny. Recenzent jest świadom tego, że tłumaczenie niektórych napisów łacińskich może sprawiać kłopot historykom. Jednakże trud ten opłaca się, gdyż zmusza wydawcę do bardzo dokładnego przestudiowania inskrypcji i pozwala mu odkryć popełnione przez siebie błędy w przygotowywanym do druku tekście łacińskim oraz zapobiega błędnemu uzupełnianiu form skróconych. Jestem przekonany, że P. nie popełniłby tak wielu błędów, które niżej wyliczam, gdyby najpierw przetłumaczył każdą inskrypcję na język polski. Poza tym bardziej ostrożnie uzupełniałby zniszczone partie inskrypcji (np. nr 65, tablica 2).

Wątpliwość budzi zasada, przyjęta również przez wydawców kieleckich, że odczytu inskrypcji dokonują różne osoby, często studenci. Słuszny jest postulat wysuwany na Zachodzie, a w Polsce przez Bolza, że wydawca sam powinien dokonać odczytu inskrypcji. Warto dodać, że inskrypcje z Kujaw brzeskich i Ziemi Dobrzyńskiej (CIP IV 1–2) wydało tylko dwu historyków, którzy nie korzystali z pomocy innych osób.

Kilka uwag o technice edytorskiej. Edytor powinien zamieścić na początku wydania *Conspectus notarum* wyjaśniając użycie różnych nawiasów i skrótów. P. używa nawiasu [ ] w dwojakim znaczeniu – albo oznaczając tekst uszkodzony lub zniszczony, albo niezaznaczoną abrewiację. Taka dwuznaczność jest niedopuszczalna w wydaniu krytycznym. Każde zjawisko powinno być oznaczone przez osobny nawias. Dwukrotnie (nr 72 i 92) użył P. nawiasu ⟨ ⟩. Muszę przyznać, że nie wiem, co oznacza ten nawias w wydaniu P. Wprawdzie *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, Kraków 1925, na którą powołuje się Szymański, proponuje użycie takiego nawiasu dla oznaczenia miejsca zepsutego, ale P. nie wspomina w aparacie krytycznym o uszkodzeniu tekstu. Nie bardzo widzę sens odnotowywania w przypisach błędów wcześniejszych wydawców (np. opuszczenie skrótu D.O.M. lub jakiejś grupy wyrazów). Natomiast trzeba przytaczać lekcje innych wydawców w wypadku rekonstrukcji zniszczonego fragmentu. Sądzę również, że wydawca nie powinien wprowadzać do tekstu koniektur, o słuszności których sam nie jest w pełni przekonany. Dla nich jest miejsce w aparacie krytycznym. Wydaje mi się, że warto zaczynać każdy wiersz inskrypcji od nowej linii. Wydanie staje się wtedy bardziej przejrzyste, a w komentarzu i w indeksie można powołać się na numer wiersza. Można by również zaznaczyć, w którym wierszu występują enklawy, szeryfy, ligatury, kontrakcje, suspensje czy znaki skrócenia. Samo wyliczenie jest mało przydatne, gdyż czytelnik nie jest pewien, w którym miejscu wystąpiły powyższe zjawiska. Mam również wątpliwości, czy najlepszym rozwiązaniem jest komentarz w formie przypisów. Bardziej odpowiedni wydaje się komentarz ciągły zamieszczony po tłumaczeniu (tak w DI). Należy także zastanowić się, czy inskrypcje nie powinny być zaopatrzone w obszerniejsze komentarze.

Oto błędy zauważone przeze mnie w wydaniu inskrypcji: karta tytułowa: BEATE lege BEATAE;

s. 7 Corpus Inscriptionum Poloniae Deperditum lege Corpus Inscriptionum Poloniae Deperditarum (zob. wyżej przyp. 3);

s. 52 tabela 3 l.p. 13 Walentini M(artiri) lege Walentini M(artyris);

s. 53 tabela 4 P. przeoczył, że w inskrypcji nr 95 pierwsze zdanie jest w języku włoskim. Należy więc dodać w tabeli „Włoski i łaciński" – XVII w.;

---

[12] Tłumaczenia są nie tylko w DI, ale także w wydaniach inskrypcji publikowanych we Francji i w Szwajcarii – *Corpus des inscriptions de la France médiévale* wydawany od roku 1974 przez Centre d'études supérieures de civilisation médiévale. Ukazało się już kilkanaście tomów obejmujących inskrypcje od 750 po 1300. *Corpus Inscriptionum Medii Aevi Helvetiae. Die frühchristlichen und mittelalterlichen Inschriften der Schweiz*, hrsg. von C. Pfaff, Bd. I–II: *Die Inschriften...* gesammelt und bearbeitet von Ch. Jörg, Freiburg/Schweiz 1977–1984. Warto również przeczytać, jak uzasadniał konieczność tłumaczenia inskrypcji Cucuel, *Das deutsche...*, s. 122 nn.

s. 73 przyp. 70 S(ANCTORVM) ZENONIS ET SOCIORVM lege S(ANCTI) ZENONIS ET SOCIORVM;

nr 15 nazwisko autora pracy oraz tytuł i miejsce wydania są błędnie podane (naliczyłem aż sześć błędów). Poprawnie: M.-L. David-Danel, Iconographie des saints médecins Côme et Damien, Lille 1958 (non vidi). W bibliografii warto zacytować artykuł *Kosmas und Damian* opublikowany w *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VII, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1974, 344–352 (W. Artelt);

P. powinien podać polskie odpowiedniki imion staroruskich, gdyż wielu czytelników będzie miało kłopoty z identyfikacją imion;

nr 32 D(EO) M(AXIMO): nie spotkałem dotąd takiego zwrotu na początku epitafium. Może chodzi o Dis Manibus lub Deo Magno;

nr 33 VRATISL(AVIENSI): Wydawca podaje w przypisie 2 na s. 97, że chodzi o Włocławek. Jednakże Vratislavia = Wrocław, natomiast Włocławek = Vladislavia. Łętowski i Wiśniewski cytowani przez P. nic nie piszą o kanonii Pszonki ani we Wrocławiu, ani we Włocławku. Problem wymaga więc dokładniejszego zbadania;

nr 36 DOMI FORTISQ(VE) lege DOMI FORISQ(VE);

nr 40 D.M.S. nie Deo Maximo Salvatori, ale Deo Maximo Sacrum lub Dis Manibus Sacrum. Zniszczony napis na kartuszu pod tablicą PO[ST] [FV]NE[B]RAE LVX proponuję czytać następująco: Post tenebras lux;

nr 43 s. 105 P(ONIT) C(VRAVIT) lege P(ONI) C(VRAVIT);
s. 106 SINGVLAR[E] lege SINGVLAR[IS] (nom. sing. analogicznie do excellens i praestans);

nr 46: nie rozumiem, dlaczego zwrot NEPTIS EX FILIA został zaopatrzony uwagą „błąd kamieniarza". Tekst jest poprawny. Jeśli w oryginale jest inna lekcja, powinna zostać umieszczona w aparacie krytycznym;

nr 48 inskrypcję tworzy pięć dystychów elegijnych (zaczynając od HOC IACET), na co P. nie zwrócił uwagi; EXTINCTIT lege EXTINCTI (przydawka do FILII), I(VDEORVM) lege I(VDAEORVM);

nr 51: epitafium kończy dystych elegijny (Mors certa – esse puta);

nr 53 I(VDEORVM) lege I(VDAEORVM);

nr 56 epitafium tworzy pięć dystychów elegijnych, o czym P. nie poinformował czytelnika. P. pisze, że Ptaśnik opuścił datę śmierci (1609), ale nie podaje ważniejszej rzeczy, że u Starowolskiego jest rok 1604;

nr 58 tablica 1 VRSVLAE D[OMINAE] BASAE MEDICI PRAECLARISS(IMAE) FILIAE lege VRSVLAE D(OMINI) BASAE MEDICI PRAECLARISS(IMI) FILIAE;

nr 60 M(ENSIS) SEPT(EMBRIS) lege M(ENSE) SEPT(EMBRI);

nr 68 KAL(ENDAS) SE[X]TIL(IS) lege KAL(ENDIS) SE[X]TIL(IBVS);

nr 72 tablica 1 w. 2–3 EXISTIMA(N)S OMNE SOLVM FORTI PATRIA ESSE. Dotychczasowi wydawcy słusznie pisali PATRIAM, gdyż po existimans występuje składnia a.c.i. Może znak skrócenia uległ zatarciu;

tablica 1 w. 10 COTEGERET lege CONTEGERET (tak wcześniejsi wydawcy);

tablica 2 SEXA DIE lege SEXTA DIE;

tablica 3 DILECTIS: P. podaje, że tak jest w oryginale, ale wyraz należy uzupełnić i czytać DILECTIS(SIMO);

nr 74 HA(N)C IN VRNA lege HAC IN VRNA;

nr 75 B(EATE) lege B(EATAE);

nr 76 P(OSVERVNT) F(ECERVNTQVE) lege P(ONI) F(ECERVNT) (por. nr 99 tabl. 1);

nr 80 DIGNVS AMORIS lege PIGNVS AMORIS (por. nr 89);

nr 87 D[oktoris] lege D[octoris];

nr 89: P. przeoczył, że epitafium składa się z jedenastu dystychów elegijnych. COLV REDI – lekcja Starowolskiego „coluere diu" wydaje się prawdopodobna. Dalsze informacje o Cyrusie pochodzącym z rodziny Landmann (brak w indeksie nazw osobowych) lub Landgman można znaleźć w zaginionej inskrypcji, którą opublikowali Starowolski *o.c.* s. 126 i Wurzbach *o.c.* s. 147;

nr 90 DEO lege „dic" jak sugeruje kontekst; P. podaje, że wyraz ten jest pisany minuskułą, co potwierdza moją lekcję;

nr 91 IN (NOVEM)BRE(M) ET (DECEM)BRE(M): końcowe M dodano niepotrzebnie;

nr 92 DIE SAB(BATO) lege DIE SAB(BATI), FACVLTIS lege FACVLTATIS;

nr 95 EL ANIMA lege ED ANIMA, REDI[...]T proponuję REDI[BI]T, CVLPA(M) lege CVLPA (nom. analogicznie do paena/poena?/ i vita), A:L:M: = artium liberalium magistro, ANAT(OMIAE) lege ANAT(OMES) (por. nr 92);
nr 98 S(ANCTI) CRVCIS lege S(ANCTAE) CRVCIS;
nr 99 tablica 1 w. 1 S(ANCTE) lege S(ANCTAE), w. 3 REGIE lege REGIAE, w. 6 PRO MERITO należy zachować pisownię oryginalną PROMERITO; P. nie poinformował czytelnika, że rozdzielił ten wyraz na dwie części; w. 13 EXASSE tak w oryginale, ale należy czytać osobno EX ASSE; P. chyba nie zna zwrotu „heres ex asse", tj. „spadkobierca dziedziczący całość majątku". W tekście jest więc mowa o tym, że Słowikowski przeznaczył cały majątek na cele kościelne czyniąc swym spadkobiercą Chrystusa; w. 15 LVCTVO lege LVCTV: na fot. 30 widać wyraźnie, że kamieniarz pomylił się i pierwotne O poprawił na V. Wydawcy zachodni stosują w takiej sytuacji specjalny nawias (zob. przyp. 10);
tablica 2 w. 2 TH(EOLOGIE) lege TH(EOLOGIAE);
nr 100 tablica 2 ADVOCATI CRAC(OVIENSI) lege ADVOCATI CRAC(OVIENSIS);
nr 101 ERVBES CENTIVM lege ERVBESCENTIVM chodzi tu o biedaków, którzy wstydzili się żebrać;
nr 110: ostatnia sentencja pochodzi z księgi biblijnej *Ecclesiasticus*, natomiast w przypisie P. odsyła czytelnika do *Koh* 24, 16. Jednakże Kohelet = Ecclesiastes, a Ecclesiasticus = Mądrość Syracha. Należy więc poprawić przypis na *Syr* 24, 16;
nr 113 SVMA(M) CVM LAVDE lege SVM(M)A CVM LAVDE;
nr 114 CANON(ICI) lege CANON(ICO), IL(USTRISSI)MORU(M) lege IL(LUSTRISSI) – MORU(M);
nr 115 S(ANCTI)S(I)MAE lege S(ANCTI)S(SI)MAE; P. powinien napisać w komentarzu, że zwrot „quos ad archipraesulias et ducum mitras... reliquit" jest aluzją do S. Szembeka mianowanego arcybiskupem gnieźnieńskim w roku 1706. Być może właśnie z jego inicjatywy wzniesiono pomnik w tym roku;
nr 116: inskrypcja składa się z czterech dystychów elegijnych. Gębarowicz zachował układ wiersza. P. błędnie zacytował numer ilustracji w pracy Gębarowicza – fig. 61 zamiast 63. GRACIA lege CRACIA (gród Kraka, Kraków). Benigna lege benigna;
nr 117 FACES lege FASCES;
nr 124 MAGNAE PROCURATIONIS CRAC(OVIENSI) ADMINISTRATORI lege MAGNAE PROCURATIONIS CRAC(OVIENSIS) ADMINISTRATORI;
nr 127 S(ancti) Crucis lege S(anctae) Crucis. P. zastąpił oryginalne „u" przez „v" – powinno być antiqua, reliquijs, Saluatoris
nr 128 MEREI lege MERERI;
nr 133 B(EATE) lege B(EATAE) (dwukrotnie);
nr 135 napis 1 omnibus omnia factus – parafraza 1 *Cor* 9,22. an(nos) lege an(norum) bądź an(no);
napis 2 Die 18 Apri[li] lege Die 18 Apri[lis]. Canon(icu)s Cracoviensis – z kontekstu wynika, że powinien być użyty gen. sing.;
nr 139 D(OCTOR) lege D(OCTORIS), CANO[NICVS] lege CANO[NICI], CHAR[VS] lege CHAR[I] – trzykrotnie musi być użyty gen. sing. zależny od PIAE MEMORIAE;
nr 142 FUNDATUM lege FUNDATAM;
nr 145 Sacella lege Sacella(m), milione lege mil(l)ione(m), colecus anunde lege collectis abunde (Wiśniewski czytał collectis anunde), postua floruit lege postquam floruit (tak Wiśniewski). P. nie umieścił niestety żadnej lekcji Wiśniewskiego w aparacie krytycznym. Bez powyższych emendacji tekst wydany przez P. staje się częściowo niezrozumiały. Ponadto trzeba poprawić datę na 12 VII 1761, gdyż na fot. 39 widać wyraźnie lekcję Ivlij a nie Iunij jak podał P.;
nr 147 D[IE] 8 MAR[CI] lege D[IE] 8 MAR[TII];
nr 169 napis 4 MATTH(EVM) lege MATTH(AEVM), napis 5 i 10 B(EATE) lege B(EATAE);
nr 170 B(EATE) lege B(EATAE).

Niektóre odczyty budzą moją wątpliwość, ale nie mając ani fotografii, ani przerysu inskrypcji w *Pomnikach Krakowa* trudno mi stwierdzić, czy chodzi o błąd wydawcy czy kamieniarza. 46 fotografii zamieszczonych na końcu książki (jest ich jednak prawie dwukrotnie mniej niż w t. IV 2 CIP wydanym również w r. 1987) pozwala dokonać weryfikacji odczytów. Po porównaniu fotografii z opublikowanym tekstem stwierdziłem wiele błędów. Zauważyłem ponadto brak konsekwencji w rozwiązywaniu ligatury & – w nr. 127 et, natomiast w nr. 141 (ET). Trzeba odnotować jeszcze jedną niekonsekwencję. P. w zasadzie uzupełnia skrócone formy wyrazów, nawet jeśli nie ma znaku abrewiacji (stosuje wtedy nawias [ ]). Czasem jednak

zachowuje formę oryginalną (np. nr 72, 145) podając w aparacie krytycznym, że taka forma jest w oryginale. Muszę przyznać, że mam pewne wątpliwości, czy tekst wydany przez P. można uznać za wiarygodną podstawę do dalszych badań naukowych.

Spore zastrzeżenia mam do indeksów. Należało je sporządzić tylko do tekstu inskrypcji i podać odsyłacze do numerów a nie do stron, gdyż czasem na jednej stronie jest kilka inskrypcji. Przy dłuższych inskrypcjach warto podać także wiersz, zakładając oczywiście, że każdy wiersz inskrypcji zaczyna się od nowej linii. Indeksy zostały sporządzone w sposób mechaniczny i są mało przydatne dla badacza epigrafiki. Np. w indeksie nazw miejscowych s.v. Wiedeń i Lwów jest odsyłacz na s. 90. Okazuje się jednak, że w pierwszym wypadku chodzi o miejsce wydania książki H. Stadlera, *Hans von Kulmbach*, Wien 1936, a w drugim o przypis 3 „Drohobycz miasto leżące 60 km na płd.-zach. od Lwowa, siedziba starostwa". W obydwu przypadkach odsyłacze są zupełnie niepotrzebne. Sprawdziłem wyrywkowo niektóre hasła w indeksie rzeczowym i stwierdziłem następujące przeoczenia i błędy: consul cracoviensis adde 94 (nr 27), doctor medicinae adde 94 (nr 27), praepositus diboviensis 97 lege 98, sacrista lege sacristianus. Warto dodać następujące hasła: doctor theologiae 101 (nr 39), ducatus oszwiaczimensis, sathoriensis 95 (nr 28), procuratio cracoviensis 166 (nr 124). Proponuję ponadto podzielić indeks rzeczowy na część łacińską i polską, gdyż stanie się on wtedy bardziej przejrzysty. Warto również wprowadzić nowe indeksy, np. cytatów biblijnych, form datacyjnych, zwrotów i sentencji, inskrypcji wierszowanych i rymowanych.

Powyższe uwagi krytyczne wcale nie chcą odmawiać wartości recenzowanej pracy. Wydanie P. jest na pewno lepsze od tomów kieleckich. Wprowadził on krótki opis obiektów, na których umieszczono napisy, podawał wymiary liter napisu oraz wyszczególnił przy każdej inskrypcji typy ligatur, enklaw i znaków brachygraficznych. Natomiast słusznie zrezygnował „z określenia typu inskrypcji uważając, że treść napisu stanowi najlepsze jej określenie" (s. 74). Na uznanie zasługuje również stosowanie skrótów częściej cytowanych prac, przez co wydanie zyskało na przejrzystości. Wartościowy jest także wstęp P. zaopatrzony w 13 tabel. Bardzo pożyteczny jest plan bazyliki Mariackiej (s. 56–57), na którym zaznaczono rozmieszczenie nagrobków na terenie kościoła.

Należy mieć nadzieję, że dalsze tomy publikowane przez historyków krakowskich osiągną wyższy poziom edytorski, zostaną zaopatrzone w większą liczbę fotografii, a przede wszystkim znajdzie się w nich tłumaczenie inskrypcji łacińskich.

Marek Winiarczyk (Wrocław)

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

Wilamowitz nach 50 Jahren, hrsg. von William M. Calder III, Hellmut Flashar, Theodor Lindken, Darmstadt 1985, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

W 50 lat po śmierci jednego z koryfeuszy wiedzy o antyku grecko-rzymskim, U. v. Wilamowitza-Moellendorffa (1848–1931), odbyła się w dniach od 20 do 26 września 1981 r. w Bad Homburg nie opodal Bonn sesja poświęcona rozpatrzeniu się w tym, co po upływie półwiecza pozostało w nauce i kulturze z jego obfitego i wielostronnego dorobku i działalności. Wygłoszone wówczas referaty zostały w cztery lata później (1985) opublikowane w postaci rozszerzonej i uzupełnionej w opasłym tomie (802 strony!), któremu zapewne nieprzypadkowo nadano postać zbliżoną formatem i czarną oprawą do zbiorowego wydania *Kleine Schriften* wielkiego autora, które wyszło w 6 tomach w Berlinie w latach 1935–1971.

Złożyły się na ten tom 24 rozprawy autorów przeważnie niemieckich, ale także włoskich, francuskich, duńskich, angielskich i amerykańskich, zgromadzone w pięciu grupach tematycznych noszących tytuły:

1. Biographisches (4 studia)
2. Wilamowitz' Stellung innerhalb der Gräzistik (5 studiów)
3. Wilamowitz' Stellung ausserhalb der Gräzistik (5 studiów)
4. Wilamowitz' Stellung im Ausland (5 studiów)
5. Wilamowitz innerhalb der Wissenschaftsgeschichte (5 studiów).

Rozkład ich zatem był – przynajmniej ilościowo – dość schematyczny, ale treść jest nader rozmaita. Poza pracami oceniającymi dorobek Wilamowitza znajdujemy tam również takie, które dotyczą historii wystawiania dramatów greckich w jego przekładzie na scenach niemieckich

W. Klinger poprowadził w r. 1937 zbiorową wycieczkę studentów uniwersytetu poznańskiego do „grobu wielkiego Kujawiaka", którą ładnie opisał w tymże „Przeglądzie Współczesnym" z tegoż roku (nr 7). Uczeni nasi nie oceniali jednak Wilamowitza bezkrytycznie: wystarczy wspomnieć, jak się z nim niekiedy obchodził czupurny J. Kowalski.

Owe pochwały i owe krytyki, których nie braknie też w omawianym tutaj tomie, dowodzą wyraźnie, że Ulryk von Wilamowitz-Moelledorff i jego naukowy dorobek są wciąż jeszcze żywą częścią i komponentą filologii klasycznej w naszym stuleciu.

Marian Plezia (Kraków)

(H. Flashar, *Die Aufführungen griechischer Dramen in der Übersetzung von Wilamowitz*, ss. 306–357), stosunku wybitnych uczniów Wilamowitza do ich mistrza (E. Vogt, *Wilamowitz und die Auseinandersetzung seiner Schüler mit ihm*, ss. 613–631), czy wreszcie stosunku Wilamowitza do nacjonalizmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej (B. von Brocke, *Wissenschaft und Militarismus*, ss. 694–719). Już te fakty pozwalają uprzytomnić sobie, jak wszechstronnie podchodzono podczas wzmiankowanej sesji do postaci Wilamowitza, jak również i to, jak bardzo bogata była jego osobowość i w jak różnych dziedzinach żywy znajdowała oddźwięk. Od razu dodać warto, że oddźwięk ten nie zawsze był przychylny i że jak za życia, tak i w 50 lat po śmierci Wilamowitz spotykał się nieraz z nader krytyczną oceną. Jest to zresztą dola wszystkich wybitnych osobistości, budzących już to zachwyt, już to sprzeciw swoją indywidualnością.

Jak zwykle w tego typu zbiorach, jedne wchodzące w ich skład prace są lepsze a drugie gorsze. Nie możemy się tu wdawać w ich kolejną krytyczną ocenę. Kto ciekaw, znajdzie obszerny ich rozbiór pióra R. Kassela (Kolonia), zamieszczony w „Goettingische Gelehrte Anzeigen" 239, 1987, ss. 188–228. Nie ulega wszakże wątpliwości, że we wszystkich można spotkać obfitość jeśli nie pouczenia, to chociaż informacji (z której korzystać pomaga wyczerpujący indeks osobowy, ss. 771–802). Piszącemu te słowa najciekawsze wydawały się następujące rozprawy: J. Malitz, *Wilamowitz und Th. Mommsen* (ss. 31–55), W. Unte, *Wilamowitz als wissenschaftlicher Organisator* (ss. 720–770) oraz wspomniany już wyżej esej o stosunku wybitnych uczniów do Wilamowitza. Mniej udane, choć siląc się na oryginalność jest natomiast studium J. Mansfelda, *Wilamowitz Ciceronian Philosophy* (ss. 178–221).

Na osobliwszą uwagę zasługuje czwarty z wyliczonych powyżej działów referowanej tu książki, omawiający echa, jakie badania Wilamowitza pozostawiły poza jego ojczyzną. Tu należą: M. Gigante, *Wilamowitz in Italien* (ss. 423–467); J. Bollack, *M. de Wilamowitz-Moellendorff en France* (ss. 468–512); J. Mejer, *Wilamowitz and Scandinavia* (ss. 513–532); G. Huxley, *Wilamowitz: Some Connexions with Britain and Ireland* (ss. 538–567); E. Ch. Kopff, *Wilamowitz and Classical Philology in the United States* (ss. 558–582). W powołanej wyżej recenzji R. Kassel podkreślił trafnie (s. 222), że w tym kręgu krajów, na który rozciągał się wpływ Wilamowitza, brak jednego, tzn. Polski. Lukę tę postaramy się tu szkicowo wypełnić, odsyłając ciekawych po obfitsze informacje do naszej książeczki pt. *Ulryk von Wilamowitz-Moellendorff*, wydanej w r. 1982 staraniem Oddziału PTTK w Strzelnie na Kujawach.

Zacząć wypadnie od tego, że rodzina wielkiego filologa była pochodzenia polskiego: była to gałąź polsko-litewska Wilamowiców (sam patronimiczny przyrostek tego nazwiska jest jakże typowy!) herbu Ogończyk, która w XVIII w. przez Śląsk przeniosła się do Brandenburgii i tam zniemczała. Drugą część składową swego nazwiska – Moellendorff – otrzymała dopiero na początku XIX w. drogą adopcji przez fryderycjańskiego feldmarszałka Moellendorffa. Sam profesor wspomina w swoich pamiętnikach, acz niechętnie, że jego herb jest polski. Ojciec jego Arnold, osiadły koło Wittenbergi, zakupił w r. 1836 wieś Markowice na Kujawach, gdzie ujrzał świat przyszły filolog, tam w ciągu całego życia chętnie powracał, zwłaszcza na wakacje letnie, i tam kazał się pochować, choć zmarł i spopielony został w Berlinie. Jego stelę nagrobną można dziś jeszcze oglądać na zapuszczonym podworskim cmentarzyku nie opodal Markowic.

Jego stosunek do Polski i Polaków był całe życie dość niejasny i ambiwalentny – oscylujący pomiędzy mocnym sentymentem do ziemi rodzinnej i pewną sympatią do jej mieszkańców, a typowo niemieckim utyskiwaniem na „polnische Wirtschaft" i przekonaniem, że Polacy to taki dziwny naród, „któremu przy wielu jego zaletach nie można mieć za złe, że nie potrafi sam sobą rządzić". Błędy polityki berlińskiej w Poznańskim dostrzegał jednak dość bystro i krytykował bez ogródek. Polskich kolegów po fachu, pochodzących podobnie jak on z Poznańskiego, L. Ćwiklińskiego i K. Morawskiego, znał i oceniał sprawiedliwie. Przez studia u niego najpierw w Getyndze, a potem w Berlinie przewinęło się niemało naszych wybitnych filologów poczynając od S. Witkowskiego, T. Sinki i G. Przychockiego aż do K. Kumanieckiego i A. Turyna. Był też Wilamowitz od r. 1910 członkiem zagranicznym Akademii Umiejętności w Krakowie. On również podsunął na początku bieżącego stulecia naszej Akademii ideę, aby podjąć zbiorowe wydanie krytyczne pism św. Grzegorza z Nazjanzu. Przedsięwzięcie to, które w pisanych krótko przed śmiercią pamiętnikach oceniał jako bliskie pomyślnego końca, zwolniło niestety tempa w tym samym czasie, a z chwilą likwidacji PAU w r. 1952 zostało zarzucone.

Ile polska filologia klasyczna zawdzięczała, podobnie jak nauka innych narodów, osiągnięciom Wilamowitza, o tym przekonać się można przeglądając uważnie choćby *Literaturę grecką* T. Sinki (1931–1954). Wspomnieniami pośmiertnymi uczcili wielkiego badacza uczeni polscy: T. Zieliński (w „Życiu i Myśli" 1932) oraz T. Sinko (w „Przeglądzie Współczesnym" 1931).

C O M M E N T A R I I

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

VII Colloquium Tullianum: Cycero i państwo, Warszawa, 11–14 maja 1989

1. COLLOQUIUM TULLIANUM W WARSZAWIE

Ideę takich spotkań rzucił nieodżałowanej pamięci prof. Kazimierz Kumaniecki. I takie pierwsze spotkanie odbyło się w Warszawie w 1957 r., ale nie była to jeszcze wtedy instytucja. Potem wziął sprawę w swoje ręce obecny minister spraw zagranicznych Republiki Włoskiej Giulio Andreotti, wspaniały organizator, bardzo wszechstronny człowiek, który nadał pracom Centro i temu Colloquium rangę światowej imprezy. Centro wydaje w dwóch seriach pisma Cycerona: w serii naukowej i bardziej dostępnej dla zwykłego czytelnika. Dalej – urządza właśnie te wielkie spotkania uczonych z wielu krajów. W Polsce przedstawiciele przeszło dwudziestu krajów uczestniczyli w tym naukowym przedsięwzięciu, jak widać, udanym, bo przyniosło dużo nowego dla nauki. O randze Colloquium może świadczyć fakt, że jego protektorami zostali Przewodniczący Rady Państwa i Prezydent Republiki Włoskiej, bawiący akurat z wizytą w Warszawie, nie mówiąc już o tym, że Giulio Andreotti nie jest bynajmniej tylko osobą prywatną.

Zawsze tematem jest Cycero, z tym, że za każdym razem podchodzi się do niego niejako z innej strony. Tym razem temat był wyjątkowo interesujący, mianowicie „Cycero i państwo". A więc wszystkie rzeczy składające się w bogatym dorobku Cycerona na naukę o państwie, na jego spojrzenie na państwo.

Polska zasłużyła sobie na zorganizowanie Colloquium nie tylko dlatego, że ta myśl została rzucona przed laty przez Polaka, ale trawestując niejako słowa Mickiewicza z *Pana Tadeusza*, w których mówi o Wergiliuszu – „nasz przyjaciel Maro" – można powiedzieć, że także „nasz przyjaciel Cycero". Bo Cyceron jest obecny w polskiej świadomości kulturalnej przynajmniej od Renesansu jako pewien wzór ważny dla całej Europy, a później jako przedmiot badań najwybitniejszych polskich uczonych. Prof. Marian Plezia z Polskiej Akademii Nauk z ośrodka krakowskiego otworzył naszą sesję referatem wygłoszonym wspaniałą, chciałoby się powiedzieć, „cycerońską" łaciną *De Polonorum studiis Tullianis*, czyli o polskich badaniach nad Cyceronem, gdzie przypomniał zarówno pierwszych polskich cyceronianistów epoki Renesansu, takich jak wydawca fragmentów Cycerona Andrzej Patrycy Nidecki, ale także i polskie badania nad Cyceronem wielkiego Tadeusza Zielińskiego, który stworzył – można powiedzieć – epokę w nowoczesnych badaniach filologicznych nad Cyceronem. Przypomniał Kazimierza Morawskiego, który poświęcił Cyceronowi monografię, no i wreszcie Kazimierza Kumanieckiego, którego książkę o Cyceronie przełożono także na język włoski. Jakkolwiek napisana przed trzydziestu paru laty, jest ciągle jeszcze jedną z najlepszych monografii tego wielkiego mówcy i myśliciela.

Trzeba powiedzieć, że Kumaniecki żyje nie tylko w swoich pracach, ale i w swojej szkole. Stworzył szkołę, i to szkołę filologicznych wydawców. W Warszawie jego bezpośrednim, wybitnym uczniem jest człowiek podwójnie zasłużony dla naszego Colloquium, prof. Jerzy Axer z Uniwersytetu Warszawskiego. Dzięki jego niestrudzonym staraniom i ogromnej energii, zostały stworzone odpowiednie ramy dla tego Colloquium, on również wygłosił jeden z najciekawszych i najbardziej nowoczesnych w metodzie referatów, mówiący o publiczności mów sądowych Cycerona, niejako z socjologicznego punktu widzenia.

Jeżeli już przy tym jesteśmy, to zaznaczmy, nie dla czczej chwały nauki polskiej, że na Colloquium zaprezentowała się ona bardzo interesująco. Wspomniałem już o referacie otwierającym prof. Plezi, mówiłem o Axerze, dalej referaty prawników, prof. Wołodkiewicza i prof.

Kupiszewskiego, przyniosły bardzo wiele nowego, co jest cenne zwłaszcza w podejściu i spojrzeniu na pisarza tak zdawałoby się znanego i ze wszystkich stron opatrzonego i obadanego jak Cyceron. To nie znaczy (byłoby próżnością takie stwierdzenie), że tylko Polacy zapisali się na tym Colloquium. Pamiętajmy, że Centro jest instytucją przede wszystkim włoską. Cyceron zaś jest dla Włochów autorem ojczystym, jest cząstką ich historii, czują go lepiej niż ktokolwiek inny, o czym świadczy seria komunikatów i referatów. Chciałbym zwrócić uwagę szczególnie na drugi referat zjazdu — wypowiedź prof. Italo Lana z Uniwersytetu w Turynie, który mówił na temat niesłychanie popularny, mianowicie o cycerońskiej koncepcji pokoju, rzuconej na bardzo szerokie tło. Naprawdę wiele moglibyśmy dziś się nauczyć nie tylko cytując Cycerona, ale dokładnie go studiując.

O historii badań Centro i o historii samego Centro mówił na ceremonii otwarcia jego wiceprezydent, wybitny włoski filolog, prof. Scevola Mariotti. Były także referaty nieco zaskakujące, ale także bardzo nowoczesne, że wspomnę na przykład referat prof. Krenkla z Rostocku o seksualnych nawiązaniach użytych dla celów politycznych w pismach Cycerona. Bardzo odkrywczy, bynajmniej nie szukający jakichś skandalicznych szczegółików, ale oświetlający sprawę. Chodzi mianowicie o pewne metody, o pewne techniki walki politycznej, które do dzisiejszego dnia nie wygasły, zwłaszcza techniki niszczenia przeciwników.

Colloquium odbywało się w takich ramach, w jakich takie imprezy odbywać się powinny. Nie liczyłem uczestników, ale myślę, że będzie ich z pół tysiąca. Przyjęci zostali — jak mi się zdaje — z całą polską gościnnością. Strona włoska także była gospodarzem, o czym świadczą przyjęcia wydane przez Centro pierwszego dnia obrad na Zamku Królewskim i w sobotę wieczorem w Ambasadzie. Z kolei w Pałacu Namiestnikowskim odbyło się bardzo miłe przyjęcie urządzone przez Polską Akademię Nauk. Jak wiadomo, kuluary i spotkania nieformalne sprzyjają czasem bardziej nawiązaniu kontaktów międzynarodowych w nauce niż same obrady, jakkolwiek by były dobrze zorganizowane, zwłaszcza że referatom nie towarzyszyły dyskusje, nie było na to czasu, a więc cała dyskusja została przeniesiona tam, gdzie się najlepiej toczy — na teren prywatny.

Dla nas, mówię z punktu widzenia przedstawiciela nauk o kulturze antycznej, to Colloquium było pożyteczne ze względów zewnętrznych i wewnętrznych. Zewnętrznie mieliśmy okazję pokazania, że przynajmniej w tej gałęzi nauk humanistycznych absolutnie nie odstajemy od nauki światowej i można się jeszcze czegoś od nas nauczyć. Wewnętrznie było o tyle ważne, iż obecnie, w czasie gdy udało nam się trochę wzmocnić pozycję języka łacińskiego i kultury łacińskiej w szkołach, mogliśmy naocznie pokazać, jaką rangę ma ta dyscyplina na świecie, a także, że u nas nie jest jeszcze z tym najgorzej, ale mogłoby być lepiej. Przypominano nam wielokrotnie, że język łaciński to *lingua patria* — jeden z języków ojczystych całej kultury europejskiej. To jest bardzo ważne teraz, kiedy ciągle mówimy o reformach szkoły i kiedy boimy się, żeby czegoś nie utracić. Dalej, jeśli chodzi o ważność treści wypowiedzianych w antyku, okazało się, że polityk z I wieku p.n.e. ma jeszcze bardzo dużo do powiedzenia ludziom wieku XX. Żeby nie być gołosłownym, posłużę się tu cudzymi przykładami. W swoim przemówieniu powitalnym na ceremonii otwarcia Colloquium Giulio Andreotti wygłosił tekst, opublikowany zresztą i rozdany uczestnikom Colloquium w bardzo pięknej formie w języku włoskim i polskim (tekst wydrukowany w drukarni watykańskiej w Rzymie), w którym zacytował wiele myśli zaczerpniętych z Cycerona. Pozwoliłem sobie wybrać tylko charakterystyczny przykład: „Ludzie, którzy zamierzają stanąć na czele państwa, przestrzegać winni dwóch wskazań Platona: po pierwsze dbać o dobro wspólne obywateli tak dalece, iżby pod tym kątem widzenia podejmować wszelką działalność z zapomnieniem o pożytku własnym, po drugie — troszczyć się o całość państwa tak, iżby czuwając nad jakąś jedną jego częścią, nie zaniedbywać pozostałych, całkowicie oddając się sprawom publicznym, nie zabiegając ani o majątek, ani o wpływy tudzież otaczając opieką całe państwo w taki sposób, iż obejmie nią wszystkich współrodaków". Tyle cytat z Cycerona u Andreottiego. A już z samego Andreottiego zacytujmy końcowe zdanie, pod którym możemy się podpisać: „I dlatego Panie Prezydencie, Panie i Panowie, nie możemy nie uważać się za uczniów Cycerona".

Jerzy Łanowski (Wrocław)

2. PRZEMÓWIENIE POWITALNE

Szanowni Panowie Prezydenci Polski i Włoch
Przedstawiciele Władz
Panie i Panowie

Obecne VII Colloquium Tullianum jako pierwsze zorganizowane poza granicami Włoch w czasie, gdy dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności rozpogadza się międzynarodowa atmosfera, w co zarówno Polska jak i Włochy mają swój wkład zasadniczy, przywodzi nam na myśl ze wzruszeniem pierwsze tego typu Colloquium, które odbyło się w 1972 roku w Rzymie i Arpinum, mieście rodzinnym Cycerona. Wtedy to wielki polski uczony, mistrz filologii klasycznej, nieodżałowany Kazimierz Kumaniecki wygłosił wspaniały wykład po łacinie *De numeris Tullianis et arte critica factitanda*, kontynuując profil badań, w których odznaczył się inny wybitny polski filolog — Tadeusz Zieliński. Przed laty, przy okazji innego kongresu międzynarodowego ze znamienitego miejsca, jakim jest Kapitol, przekazał Kumaniecki pozdrowienia w imieniu gości zagranicznych, wspominając między innymi swojego rodaka, Sienkiewicza, „qui olim edixerat unumquemque Europaeum duas habere patrias, unam in qua natus esset, alteram Italiam". W roku naszego pierwszego Colloquium Ośrodek Badań Cycerońskich (il Centro di Studi Ciceroniani) opublikował włoski przekład uznanej za wzór książki Kumanieckiego o Cyceronie i kryzysie rzymskiej republiki, a w roku następnym Instytut Badań Rzymskich, z którym nasz Ośrodek posiada ścisłe kontakty, przyznał mu nagrodę „Cultori di Roma".

W tym samym duchu braterstwa kulturowego włosko-polskiego został zorganizowany przez Ośrodek Badań Cycerońskich (z inicjatywy jego przewodniczącego, G. Andreottiego), wraz z Polską Akademią Nauk obecny kongres poświęcony „Cyceronowi i Państwu", który podejmuje ponownie i poddaje pod dyskusję jeden z aspektów osobowości Cycerona, przez wiele lat i do dziś stanowiący przedmiot szczególnego zainteresowania.

Ponieważ zadaniem moim jako wiceprzewodniczącego Ośrodka jest przedstawienie w skrócie działalności tej instytucji, przypomnę, że po przywołanym tu już kongresie, który odbył się w Rzymie i w Arpinum w 1972 r., a poświęcony był krytyce tekstu cycerońskiego, miały miejsce następne, w Rzymie i gdzie indziej, kolejno na temat: „Cyceron i filozofia", „Cyceron i prawo", „Cyceron i Sycylia" (podczas owego pamiętnego Colloquium, zorganizowanego w Palermo w 1979 r. mowę inauguracyjną wygłosił Francesco Cossiga, wówczas Przewodniczący Rady Ministrów), „Cyceron i poezja" (tj. Cyceron jako poeta i krytyk poezji), „Cyceron i cyceronianizm w niemieckojęzycznym kręgu kulturowym". Na tym ostatnim Colloquium międzynarodowy charakter imprezy — dzięki udziałowi mówców i słuchaczy z różnych krajów — miał szczególne znaczenie, jeśli weźmie się pod uwagę zarówno tematykę związaną z szerokim zakresem popularności Cycerona w Europie, jak i siedzibę kongresu, Merano, region oddalony kulturowo od innych ośrodków. Potwierdzeniem słuszności tej decyzji jest zorganizowanie siódmego Colloquium w Warszawie, a także ścisła współpraca pomiędzy Ośrodkiem Badań Cycerońskich i Polską Akademią Nauk i będąca dla nas zaszczytem obecność w tej sali Prezydentów Polski i Włoch.

Działalność Ośrodka nie ogranicza się, oczywiście, do organizowania Colloquia Tulliana. W ciągu kilku minut, które mi pozostają, wspomnę jeszcze, że Ośrodek powstał w 1957 roku z inicjatywy Giulio Andreottiego, który jest jego przewodniczącym. Zadaniem Centro jest, w oparciu o dostępne środki, sprzyjanie rozpowszechnianiu wiedzy na temat postaci i dzieła Cycerona, w szczególności publikowanie jego *Opera omnia* w podwójnej wersji — krytycznej (z przedmową po włosku i tekstem łacińskim) i popularnej (z przedmową w języku włoskim,

tekstem poprzedzonym tłumaczeniem i najważniejszymi przypisami wyjaśniającymi). Obie serie, a z powodów oczywistych szczególnie druga, są znacznie zaawansowane. Do tej pory ukazało się ok. 70 tomów, opublikowanych przez Wydawnictwo Mondadori z Mediolanu. Obok tego istnieje też seria *Studi e contributi* oraz czasopismo noszące tytuł *Ciceroniana*, które powstało w 1959 roku jako organ oficjalny Ośrodka, kierowany przez Virgilio Paladini; obecnie – w swojej nowej serii – publikuje akta kongresów. Prowadzi je jako redaktorka, pani prof. Donatella Fogazza z Uniwersytetu Rzymskiego „La Sapienza"; jej też należą się słowa wdzięczności naszej w związku z czynnym udziałem w zorganizowaniu od strony naukowej obecnego Colloquium. Wraz z nią powinienem wspomnieć o wielu innych osobach. Ale wyrazy szczególnej wdzięczności należą się koledze Jerzemu Axerowi z Uniwersytetu Warszawskiego, który występując w imieniu Polskiej Akademii Nauk, wniósł w przygotowania do obecnego kongresu gorącego ducha współpracy i serdecznej przyjaźni.

Scevola Mariotti (Rzym)
(przekład z włoskiego A. Tylusińska)

Giulio Andreotti doktorem honoris causa filologii klasycznej w Uniwersytecie Warszawskim:

1. PRZEMÓWIENIE PROMOTORA PROF. JERZEGO AXERA

Magnifico Rettore, Onorevole Senato, Egregi Ospiti, Signore e Signori,

Su proposta dell'Istituto di Filologia Classica, il Consiglio della Facoltà di Polonistica ha deciso di insignire l'onorevole Giulio Andreotti del titolo di dottore honoris causa in filologia classica presso l'Università di Varsavia. Una decisione non dettata da obblighi di cortesia, né dalla volontà di fornire un prestigioso coronamento alle onoranze tributate a Varsavia ad ospiti di tanto riguardo. I presupposti dell'iniziativa hanno carattere sostanziale. Tali e tante sono le acquisizioni vantate dall'onorevole Giulio Andreotti in campo letterario, in campo storiografico, nell'ars politica da aver giustificato nel suo caso il conferimento di numerose lauree ad honorem presso altrettante università di tutto il mondo. E presso il nostro stesso Ateneo più d'una Facoltà potrebbe sentirsi mossa a formulare un'analoga proposta corredata di una motivazione altamente fondata. Da parte nostra l'opera dell'onorevole Giulio Andreotti è risultata approfondita soprattutto nei suoi aspetti più pertinenti alla disciplina che ci vede specialisti, la filologia classica.

Veniamo dunque ad esaminare i presupposti della nostra decisione. Sotto gli auspici dell'onorevole Giulio Andreotti è sorto trent'anni orsono il Centro di Studi Ciceroniani di Roma, ispirato tutt'oggi dalla sua opera di presidente. Il Centro è divenuto ben presto il più importante istituto di ricerca intorno alla vita e all' opera di una figura, quella di Cicerone, che come poche può essere assunta a simbolo della comunanza delle tradizioni europee.

Come non esaltare la millenaria (o bimillenaria!) influenza esercitata dal pensiero e dalla parola di Marco Tullio Cicerone sul fermentare di multeplici componenti della cultura europea? Cicerone scrittore, Cicerone oratore, Cicerone giurista, Cicerone statista, Cicerone pensatore e infine Cicerone uomo, da cento generazioni vivo nella memoria nostra!

Nelle epoche che si sono alternate, nel variegato scenario della nostra *Europa familiare* diversi sono stati gli aspetti della sua opera di volta in volta recuperati, i pensieri ritenuti più pregnanti. Nell'opera dell'illustre Arpinate sono andate a specchiarsi le grandi ere della nostra civiltà. È il motivo per cui gli studi sulla figura di Cicerone e sul ruolo da lui esercitato in seno alla cultura esorbitano dagli ambiti nazionali e rappresentano un momento d'incontro per diverse discipline scientifiche e metodologie. La nascita stessa di un Centro di Studi Ciceroniano e le iniziative promosse al suo interno al fine di promuovere e coordinare le ricerche sono eventi notevoli non solo nell'ottica della latinistica, ma anche in una visuale panumanistica.

L'attività del Centro si sviluppa secondo due direttrici fondamentali, quella editoriale e quella organizzativa. La prima persegue l'edizione dell'*Opera omnia* di Cicerone sia nella versione rigorosamente scientifico-critica sia in quella divulgativa. Le due collane contano ormai 70 volumi. Sotto il profilo organizzativo il Centro si fa promotore di grandi conferenze internazionali imperniate sui diversi campi ed aspetti dell'opera ciceroniana come pure sulla sua ricezione. Tali

conferenze, denominate *Colloquia Tulliana* denotano un livello scientifico notevolissimo e da un ventennio costituiscono una scadenza importante per i latinisti di tutto il mondo.

Oggi, su iniziativa dell'onorevole Giulio Andreotti il settimo *Colloquium Tullianum* si tiene a Varsavia. Per la prima volta ad ospitare la conferenza non è l'Italia. La scelta della Polonia è sentita come un lusinghiero riconoscimento del contributo apportato agli studi ciceroniani dai nostri filologi classici, a cominciare da Andrzej Patrycy Nidecki per arrivare ai professori dell'Università di Varsavia Tadeusz Zieliński e Kazimierz Kumaniecki (quest'ultimo mio insegnante e maestro). Ma a noi piace scorgervi soprattutto l'omaggio ai peculiari attestati di fedeltà alla tradizione culturale mediterranea e romana prodotti dal popolo polacco. Crediamo fermamente che quanto ci riporta alle comuni radici dei popoli europei vivificando la memoria storica, acquisti una valenza specifica nel caso della Polonia. Dunque ci sentiamo grati per il modo in cui l'onorevole Giulio Andreotti sa incoraggiare questa nostra fiducia.

Mosso da tali considerazioni, l'ambiente dei filologi classici di Varsavia e, più in esteso, della Polonia, ha formulato la proposta (motivata dai professori Marian Plezia, Jerzy Łanowski e Oktawiusz Jurewicz) di insignire l'onorevole Giulio Andreotti del titolo di dottore *honoris causa* nella nostra specialità. Nell'approvarla, il, Consiglio della Facoltà di Polonistica non ha mancato di rivisitare il discorso pronunciato dall'onorevole Giulio Andreotti cinque anni orsono all'atto di ricevere la laurea *honoris causa* da parte dell'Università di Toruń. Rivolgendosi all'auditorio di allora l'oratore (titolare al tempo cosi come oggi del dicastero degli Affari Esteri della Repubblica Italiana) dimostrò piena compresione e sostegno per l'aspirazione della Polonia a mantenersi parte della comunità culturale europea facente capo alla tradizione mediterranea e cristiana.

E mi sia consentito ora dar lettura al documento.

Q. F. F. F. Q. S.

SUMMIS AUSPICIIS

SERENISSIMAE REI PUBLICAE POLONORUM

NOS

GREGORIUS BIAŁKOWSKI

Scientiarum Mathematicarum et Naturalium Doctor, Scientiarum Physicarum Professor Ordinarius, Universitatis Studiorum Varsoviensis
H. T. Rector Magnificus

SBIGNEUS SUDOLSKI

Litterarum Humanarum Doctor, Litterarum Polonarum Professor Ordinarius, Facultatis Philologiae Polonae
H. T. Decanus Spectabilis

GEORGIUS AXER

Litterarum Humanarum Doctor, Philologiae Classicae Professor Extraordinarius
Promotor Rite Constitutus

Senatus Universitatis Studiorum Varsoviensis
auctoritate

Die undevicesima mensis Aprilis anno domini MCMLXXXIX

Virum Clarissimum

IULIUM ANDREOTTI

Illustrissimae Societatis Q. I. CENTRO DI STUDI CICERONIANI Amplius XXX Annos Praesidentem
Qui Plurimam Studiis Iulianis Stabiliendis Ac Divulgandis Operam Navavit
Rei Publicae Italorum Exterarum Rerum Ministrum
Qui De Vetere Illa Inter Italos et Polonos Amicitia Confirmanda Mirum Quantum Meritus est
Multarum Universitatum Studiorum Honoris Causa Doctorem et Professorem Qui in Historiae Studiis
Multa Praeclara Opera Publici Iuris Fecit

PHILOLOGIAE CLASSICAE DOCTOREM HONORIS CAUSA

Creamus ac Declaramus
in eiusque rei fidem hasce litteras sigillo Universitatis Varsoviensis Sanciendas curavimus
Datum Varsoviae, die tertiadecima mensis Maii, anno domini MCMLXXXIX

Thomas Sudolski
Decanus Spectabilis

Gregorius Białkowski
H. T. Rector Magnificus

Georgius Axer
Promotor Rite Constitutus

2. DYPLOM

Q.F.F. F.Q.S.
Summis Auspiciis
Serenissimae Rei Publicae Polonorum
Nos
GREGORIUS BIAŁKOWSKI
Scientiarum Mathematicarum et Naturalium Doctor, Scientiarum Physicarum Professor Ordinarius, Universitatis Studiorum Varsoviensis
H.T. Rector Magnificus
SBIGNEUS SUDOLSKI
Litterarum Humanarum Doctor, Litterarum Polonarum Professor Ordinarius, Facultatis Philologiae Polonae
H.T. Decanus Spectabilis
GEORGIUS AXER
Litterarum Humanarum Doctor, Philologiae Classicae Professor Extraordinarius
Promotor Rite Constitutus

Senatus Universitatis Studiorum Varsoviensis auctoritate
Die undevicesima mensis Aprilis anno domini MCMLXXXIX
Virum Clarissimum
IULIUM ANDREOTTI
Illustrissimae Societatis Q.I. CENTRO DI STUDI CICERONIANI
Amplius XXX Annos Praesidentem
Qui Plurimam Studiis Tullianis Stabiliendis Ac Divulgandis Operam Navavit
Rei Publicae Italorum Exterarum Rerum Ministrum
Qui De Vetere Illa Inter Italos et Polonos Amicitia Confirmanda
Mirum Quantum Meritus est
Multarum Universitatum Studiorum Honoris Causa Doctorem et Professorem
Qui in Historiae Studiis Multa Praeclara Opera Publici Iuris Fecit
PHILOLOGIAE CLASSICAE DOCTOREM HONORIS CAUSA
Creamus ac Declaramus
in eiusque rei fidem hasce litteras sigillo Universitatis Varsoviensis sanciendas curavimus

Datum Varsoviae, die tertiadecima mensis Maii, anno domini MCMLXXXIX

SBIGNEUS SUDOLSKI	GREGORIUS BIAŁKOWSKI	GEORGIUS AXER
H.T. Decanus Spectabilis	H.T. Rector Magnificus	Promotor Rite Constitutus

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

LXXXV Zjazd Polskiego Towarzystwa Filologicznego w Poznaniu w dniach od 15 do 17 września 1989:

1. POWITANIE UCZESTNIKÓW OBRAD

Szanowne Panie, Szanowni Panowie

W imieniu Koła Poznańskiego Polskiego Towarzystwa Filologicznego oraz Dyrekcji Instytutu Filologii Klasycznej UAM mam zaszczyt powitać uroczyście uczestników obrad LXXXV Walnego Zgromadzenia Polskiego Towarzystwa Filologicznego.

Zaszczycili to nasze Walne Zgromadzenie jego Magnificencja Pan Prorektor Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, prof. dr hab. Andrzej Kostrzewski, oraz Pan Prodziekan Wydziału Filologii Polskiej, Klasycznej i Słowiańskiej, doc. dr hab. Antoni Smuszkiewicz, których w imieniu organizatorów serdecznie witam.

Tę dzisiejszą uroczystość uświetnił nadto gość wśród filologów niezwykły. Jest nim Chór Nauczycieli miasta Poznania pod kierownictwem Pana mgr. Eligiusza Szczepaniaka. Całe to grono też pozdrawiam mile.

Ze słowami serdecznych powitań zwracam się do przybywających z całej Polski uczestników LXXXV Walnego Zgromadzenia PTF.

Imiennie miło mi jak najserdeczniej pozdrowić obecnego wśród nas Pana Prof. dra Wiktora Steffena, nestora polskich klasyków, członka PAN, wybitnego uczonego o znanym powszechnie dorobku naukowym, długoletniego nauczyciela akademickiego w ośrodku poznańskim, a także wrocławskim.

Na miejsce LXXXV Walnego Zgromadzenia PTF nieprzypadkowo wybrano właśnie Poznań. Uczelnia nasza, a wraz z nią pracujący tu od 70 lat filologowie klasyczni święcą wspólnie swój jubileusz. Poznań stał się bowiem od maja 1919 r. miastem uniwersyteckim. Nie jest to wprawdzie metryka stara, ale przecież można powiedzieć, że wcale nie był to „surowy korzeń", na którym tę Uczelnię erygowano. Istniały mianowicie dobre zaczątki, aby szkołę tego typu właśnie tutaj powołać, ale wskutek przeciwności losu realizacja idei posiadania Uniwersytetu w Wielkopolsce opóźniała się o setki lat.

Jeszcze w 1519 r. *genius loci* podsunął światłemu humaniście, biskupowi poznańskiemu Janowi Lubrańskiemu, myśl powołania do życia wyższej szkoły. Nazwano ją Akademią Lubrańskiego. Kopia obrazu pochodzącego z 1886 r. pędzla Jana Matejki, *Założenie Akademii Lubrańskiego*, na który Państwo teraz, siedząc w Małej Auli, patrzą, przybliża nam odległą chwilę powstania tej szkoły. W scenerii godnej tamtych czasów, Majestatu Rzeczypospolitej i Kościoła, dzięki przywilejowi króla Zygmunta I z dnia 19 lipca 1519 r., siedzący na tronie donator, bp Jan Lubrański, przekazuje klęczącemu pierwszemu rektorowi Janowi ze Stobnicy lub Tomaszowi Bedermannowi dokument erekcyjny. Powoływano w nim do istnienia w Poznaniu wyższą uczelnię, która odtąd realizowała chlubnie naukowy program opracowany przez uczonych humanistów, a obejmujący również systematyczną naukę greki, którą w ówczesnej Polsce słabo znano.

Uroczysta oprawa towarzysząca fundacji absolutnie nie zapowiadała powolnego upadku tej dalekowzrocznej inicjatywy. Jeszcze przed likwidacją szkoły w 1780 r. na drodze do przekształcenia Akademii Lubrańskiego w Uniwersytet stanęła zwykła ludzka małość. Sprzeciwy, aby tu właśnie, na ziemi stanowiącej kolebkę polskiego państwa powołać z czasem Uniwersytet, okazały się silniejsze niż piękna idea, której realizację rozpoczął w początku XVI w. wykształcony biskup.

Chciałoby się też w tym momencie przypomnieć nieobecność opiekuńczego ducha, gdy po 1773 r., słynącą wysokim poziomem naukowym i nauczania szkołę pojezuicką „ad s. Mariam Magdalenam" daremnie starano się przekształcić w szkołę wyższą.

Ostatecznie dopiero w 400 lat po powołaniu Akademii Lubrańskiego powstał w Poznaniu Uniwersytet. Trzy Katedry przypadły wtedy filologom klasycznym: prof. J. Sajdakowi, prof. R. Gansińcowi, a po nim prof. W. Klingerowi, oraz prof. S. Hammerowi. Ten 70-letni dorobek ilustruje w dużym wyborze wystawa, którą dziś po południu w Collegium Novum, przy ul. Marchlewskiego 124/126 wspólnie zwiedzimy[1].

Wiadomo, że prawdziwy rozwój nauki możliwy jest tylko dzięki dyskusji. Także obecny nasz Zjazd wypełnią obrady, koncentrujące się głównie, choć nie wyłącznie wokół wielkich osiągnięć greckiej kultury V i IV w., wokół rzymskiego piśmiennictwa czasów Augusta, wokół prozy mistrza języka łacińskiego, Cycerona, i zagadnień dotyczących greckiej sztuki oraz pojęcia klasyczności. Powróci się też do aktualnych spraw metodyki nauczania języków klasycznych. Młodzi filologowie wystąpią z komunikatami.

Należy przyjąć, że referaty jeszcze pełniej aniżeli poprzednie hipotezy ukażą ową odległą i bogatą rzeczywistość. Można też wierzyć, że towarzyszący odczytom spór o nowo ujawnione szczegóły nie stanie się przysłowiowym sporem „de lana caprina". Swą treścią a także formą będzie zapewne daleko odbiegał np. od dyskusji, o jakiej wspomina Virgilius Maro, średniowieczny gramatyk (VII w.), która dziś słusznie budzi nasze zdumienie. Wtedy to, przed wiekami, grupę trzydziestu filologów zgromadziła wyłącznie troska o drobiazgi. Uczeni znawcy języka podobno przez pełne dwa tygodnie, dniem, a nawet nocą, z wielkim zapamiętaniem rozprawiali o tym, czy łaciński zaimek *ego* ma vocativus, czy też go nie ma.

Tempora mutantur.

Zjechali Państwo do Poznania w tych dla Ojczyzny naszej trudnych, ale też i pełnych nadziei chwilach. Wierzę, że te naukowe narady spełnią swoje zadanie, a goście i gospodarze będą mogli mówić o spotkaniu udanym.

Tyle tytułem powitalnego wstępu. Dziękuję za uwagę.

Sint dies festi, dies isti, Posnanienses.

Kazimierz Liman (Poznań)

---

[1] Odczytane wprowadzenie do tej ekspozycji pt. *70-lecie filologii klasycznej w UAM (1919—1989)*, ukaże się w czasopiśmie „Symbolae Philologorum Posnaniensium" IX.

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

LXXXV SPRAWOZDANIE
z działalności
POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
za okres od 19 IX 1988 do 14 IX 1989

(Opracowała Iwona Żółtowska)

A

1. LXXXV Walne Zgromadzenie PTF w dniach 15–17 IX 1989 r. w Poznaniu

Uczestników osiemdziesiątego piątego Walnego Zgromadzenia PTF powitał w imieniu Koła Poznańskiego oraz Instytutu Filologii Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza prof. dr K. Liman (patrz s. 155). Otwarcia Walnego Zgromadzenia dokonała wiceprezes Towarzystwa, prof. dr A. Sadurska, która następnie powitała w imieniu Towarzystwa rektora UAM, prof. dr. A. Kostrzewskiego, oraz dziekana Wydziału Filologicznego, doc. dr. A. Smuszkiewicza. Rektor UAM złożył zebranym serdeczne życzenia owocnych obrad i podziękował za wybranie Poznania jako miejsca obrad. Dziekan Wydziału Filologicznego przypomniał o jubileuszu poznańskiej filologii klasycznej. Otwarcie Zjazdu uświetnił koncert Chóru Nauczycieli Miasta Poznania kierowanego przez mgr. E. Szczepaniaka. Zgromadzeni w Małej Auli Collegium Minus uczestnicy Walnego Zgromadzenia zgotowali śpiewakom serdeczną owację.

Dalszym obradom przewodniczył prof. dr K. Liman. Prof. dr W. Steffen wygłosił referat pt. *Studia filologów polskich nad „Dyskolosem" Menandra.* W dyskusji udział wzięli: doc. dr S. Dworacki i prof. dr A. Szastyńska-Siemion. Żegnając prof. dr. W. Steffena, który nie mógł uczestniczyć w dalszych obradach, zgromadzeni odśpiewali pieśń *Plurimos annos...* na cześć znakomitego uczonego. Następnie wygłoszone zostały dwa referaty. Prof. dr A. Sadurska przedstawiła *Ewolucję poglądów na sztukę klasyczną starożytnej Grecji i Rzymu,* a doc. dr W. Lengauer omówił zagadnienie: *Historyk wobec pojęcia klasyczności.* Dyskusję przeniesiono na sesję popołudniową. Wzięli w niej udział: mgr M. Wujtewicz, mgr D. Musiał, prof. dr J. Axer, doc. dr H. Myśliwiec, prof. dr I. Bieżuńska-Małowist, prof. dr A. Szastyńska-Siemion. Tak w referatach, jak i w dyskusji zwracano uwagę na trudności w definiowaniu pojęcia klasyczności, istnienie stereotypów interpretacji, użyteczność pojęcia klasyczności i trwałość poglądów pisarzy starożytnych przejętych bezkrytycznie przez autorów renesansowych i późniejszych.

Popołudniową sesję administracyjną rozpoczęło uczczenie minutą milczenia pamięci zmarłych w tym roku członków PTF. Przewodniczył wiceprezes, prof. dr J. Axer. Odczytane zostały depesze z pozdrowieniami dla uczestników Zjazdu. Sprawozdanie Zarządu Głównego przedstawiła mgr I. Żółtowska, sprawozdanie finansowe — mgr S. Skała. Dr W. Popiak odczytała sprawozdanie Komisji Dydaktycznej przedstawiając przebieg VII Olimpiady Języka Łacińskiego. Doc. dr S. Dworacki odczytał sprawozdanie redakcji „Eos". Redakcja działa w następującym składzie: redaktorzy — prof. dr A. Wójcik, doc. dr S. Dworacki, sekretarz — dr hab. L. Mrozewicz. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej przedstawił prof. dr S. Stabryła. Komisja Rewizyjna w składzie: przewodniczący prof. dr S. Stabryła, członkowie — dr I. Mikołajczyk, prof. dr A. Szastyńska-Siemion, mgr M. Wikarjak, doc. dr R. Chodkowski, doc. dr K. Korus, prof. dr H. Podbielski, po przeprowadzeniu wyrywkowej kontroli zapisów w księgach i rachunków stwierdziła całkowitą ich zgodność oraz celowość wydatków. Komisja wnioskuje o wyrażenie przez Zarząd Główny podziękowania pani R. Kmiecik za wzorowe prowadzenie ksiąg i rachunków oraz panu mgr.

S. Skale za całokształt działalności społecznej w Zarządzie. Równocześnie Komisja stwierdza, że składki z poszczególnych Kół wpływają nierytmicznie i wielokrotnie ze znacznym opóźnieniem.

Komisja zgłasza następujące wnioski:

1. Urealnienie wysokości nagród dla wyróżnionych członków Towarzystwa do wysokości przeciętnej miesięcznej płacy nauczycielskiej.

2. Podniesienie wysokości składek członkowskich do 1000 zł rocznie.

3. Rozważenie możliwości zdobycia dodatkowych źródeł finansowych przez poszczególne koła dla dofinansowania ich działalności.

Komisja stawia wniosek o udzielenie absolutorium ustępującemu Zarządowi. Podpisali: członkowie i przewodniczący Komisji.

Dla przeprowadzenia głosowania nad wnioskiem o udzielenie absolutorium ustępującemu Zarządowi powołano Komisję-Matkę w składzie: prof. dr A. Szastyńska-Siemion, prof. dr S. Stabryła, doc. dr S. Dworacki, dr J. Mantke, mgr G. Wcisło. Następnie odczytane zostały sprawozdania Kół. W dyskusji nad sprawozdaniami głos zabrali: doc. dr H. Myśliwiec, dr J. Macjon, prof. dr J. Axer, który wyjaśnił, że decyzję o przyznaniu dodatkowego funduszu na nagrodę PTF podjąć może tylko Polska Akademia Nauk jako jednostka dotująca Towarzystwo. Prof. dr S. Stabryła poddał pod głosowanie wniosek o udzielenie absolutorium ustępującemu Zarządowi — przyjęty przez Walne Zgromadzenie. Prof. dr J. Axer przedstawił wnioski Zarządu Głównego.

1. Wniosek o członkostwo honorowe dla mgr M. Wikarjak, która jest członkiem Koła Poznańskiego od początku jego istnienia, od 1945 roku. Wieloletni skarbnik, nadal pełni tę funkcję. Bardzo aktywna jako popularyzatorka, wygłasza prelekcje w różnych środowiskach. Potrafi łączyć propagowanie antyku z turystyką. Pokłosiem tego rodzaju działalności i jej podsumowaniem są między innymi konkursy fotograficzne. Mgr M. Wikarjakowa uczestniczy w pracach Zarządu Głównego. Jej postawa jako członka PTF i niestrudzona działalność zasługują z pewnością na przyznanie zaszczytnego tytułu członka honorowego Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Zgromadzeni owacyjnie przyjęli tę propozycję.

2. Wniosek o członkostwo honorowe dla wybitnych uczonych i przyjaciół Towarzystwa z zagranicy. Znaleźli się wśród nich: prof. G. Monaco z Włoch, prof. W. Krenkel z NRD, prof. W. Ludwig z RFN, prof. P. Parsons z Anglii, prof. J. Bingen z Belgii. Wniosek został przyjęty przez aklamację.

3. Wniosek o podwyższenie składki do 1000 zł rocznie — przyjęty przy 2 głosach wstrzymujących się.

4. Wniosek o powołanie Komisji Statutowej do opracowania nowego statutu PTF. Zaproponowano następujący skład komisji: prof. dr W. Wołodkiewicz, prof. dr A. Szastyńska-Siemion, doc. dr H. Myśliwiec, doc. dr K. Korus, doc. dr R. Chodkowski. Wniosek został przyjęty.

Koła przedstawiły następujące wnioski:

1. Koło Toruńskie: wniosek o przyznanie kołom większej samodzielności — przekazany Komisji Statutowej. We wniosku tym zwrócono także uwagę na konieczność poszukiwania sponsorów przez poszczególne koła.

2. Koło Łódzkie: wniosek o przeprowadzenie szerokiej dyskusji nad propozycjami nowego statutu; w uzupełnieniu do tego wniosku postanowiono, że koła PTF powołają przedstawicieli dla współpracy z Komisją Statutową. Po przyjęciu wniosków kół przewodnictwo obrad objął prof. dr S. Stabryła. Członkowie Komisji-Matki zasiedli za stołem prezydialnym. Uczestnicy Walnego Zgromadzenia większością głosów opowiedzieli się za głosowaniem jawnym. Postanowiono głosować oddzielnie na prezesa PTF i pozostałych członków ZG. Prof. dr S. Stabryła przedstawił kandydatów na prezesa, wiceprezesów, członków ZG, redaktorów „Eos", członków Sądu Polubownego, Komisji Rewizyjnej oraz Komisji Nagród i Wyróżnień. Prof. dr J. Łanowski został wybrany Prezesem PTF przy 8 głosach wstrzymujących się. Zarząd Główny wybrany został zgodnie z proponowaną listą przy 11 głosach przeciw i 11 wstrzymujących się. W dyskusji nad trybem głosowania wiceprezesi Towarzystwa prof. dr A. Sadurska i prof. dr J. Axer wypowiedzieli się przeciwko dotychczasowemu trybowi wyborów i uznali za konieczną rewizję statutu w tym zakresie.

Zarząd ukonstytuował się następująco: prezes — prof. dr J. Łanowski, wiceprezesi — prof. dr A. Sadurska, prof. dr W. Steffen, prof. dr J. Axer, skarbnik — mgr S. Skała, sekretarz — mgr I. Żółtowska, członkowie Zarządu — prof. dr I. Bieżuńska-Małowist, prof. dr A. Świderkówna, dr W. Popiak, prof. dr O. Jurewicz; Komisja Rewizyjna — prof. dr S. Stabryła, prof. dr A. Komornicka, dr J. Mikołajczyk, prof. dr A. Szastyńska-Siemion,

mgr M. Wikarjak, zastępcy członków Komisji Rewizyjnej: doc. dr R. Chodkowski, doc. dr K. Korus, prof. dr H. Podbielski; Redaktorzy „Eos" – prof. dr A. Wójcik, doc. dr S. Dworacki; Sąd Polubowny – ks. doc. dr R. Popowski, prof. dr L. Rychlewska, prof. dr R. Turasiewicz, prof. dr H. Szelest, doc. dr H. Myśliwiec; Komisja Nagród i Wyróżnień – prof. dr B. Wiśniewski, doc. dr M. Szarmach, dr Z. Głombiowska, mgr H. Zemanek, doc. dr J. Rostropowicz.

Sesję administracyjną zakończyło wręczenie nagród. Nagrodę PTF im. K. Kumanieckiego przyznano mgr W. Melech w uznaniu wybitnych osiągnięć dydaktycznych i wieloletniej działalności pedagogicznej, a wyróżnienie honorowe – mgr E. Pobiedzińskiej, znakomitej nauczycielce języka łacińskiego.

Przedpołudniową sesję naukową 16 IX zagaił prof. dr K. Liman, który wygłosił krótkie wprowadzenie do wystawy dokumentującej osiągnięcia poznańskiej filologii klasycznej. Sesji tej przewodniczył prof. dr M. Plezia. Referaty wygłosili: prof. dr S. Stabryła: *Mitologizacja obrazu rzeczywistości w liryce Horacego*; prof. dr J. Axer: *Mowy sądowe Cycerona – tekst wygłoszony i tekst opublikowany*, oraz prof. dr A. Wójcik: *Elegijny model życia w świetle poezji Tibullusa*. W dyskusji nad referatami udział wzięli: prof. dr I. Bieżuńska-Małowist, prof. dr A. Sadurska, doc. dr R. Chodkowski, prof. dr J. Danielewicz, mgr M. Mejor, mgr M. Grzesiowski, prof. dr H. Podbielski, dr J. Macjon. Omawiano następujące zagadnienia: krąg odbiorców tekstu wygłoszonego i opublikowanego, konwencja literacka i modelowanie kontekstu komunikacyjnego, kryterium oddzielenia motywu mitologicznego i religijnego, kreacyjna funkcja literatury.

Popołudniowej sesji dydaktycznej przewodniczył prof. dr S. Stabryła. Referat pt. *Z doświadczeń nauczania języka łacińskiego i greckiego w klasie o profilu klasycznym* wygłosił doc. dr K. Korus, który przedstawił metody nauczania i trudności napotkane w czasie dziesięcioletniej już pracy w LO im. Nowodworskiego w Krakowie. Było to podsumowanie działań dydaktycznych i wychowawczych mgr A. Korusowej i samego doc. dr. K. Korusa. W dyskusji zwrócono uwagę na następujące problemy: zagadnienia korelacji programów i współpracy z nauczycielami innych przedmiotów, indywidualizacja wymagań wobec poszczególnych uczniów, wykorzystanie podręczników dawniejszych i obcojęzycznych, przygotowanie nowych podręczników i słowników, połączenie egzaminu maturalnego z egzaminem wstępnym, programy autorskie, stopnie specjalizacji i kursy dla nauczycieli języków klasycznych.

Wieczorem uczestnicy Walnego Zgromadzenia obejrzeli spektakl Plautyńskich *Strachów* przygotowany przez teatr studencki „Bucco", kierowany przez mgr. A. Mikołajczaka z Koła Poznańskiego. Następnie odbyło się spotkanie towarzyskie.

Przedpołudniowej sesji komunikatów naukowych przewodniczyła prof. dr A. Szastyńska-Siemion. Prof. dr J. Axer powiadomił zebranych o bolesnej stracie poniesionej przez Towarzystwo. Wieczorem 16 IX zmarł nagle uczestnik Walnego Zgromadzenia, profesor Kazimierz Kopeć – członek honorowy PTF. Uczestnicy Zjazdu uczcili chwilą milczenia pamięć wybitnego pedagoga.

Wygłoszone zostały następujące komunikaty: mgr J. Pigoń: *Przestrzeń i czas w pieśni Horacego „Vides ut alta stet"*; dr K. Tuszyńska-Maciejewska: *Gorgiaszowa* ἀπάτη *jako nieuchronny i usprawiedliwiony „błąd" estetycznej aktywności człowieka*; mgr K. Różycka-Tomaszuk: *Kilka uwag o frazeologii „Pieśni" Horacego*; dr J. Styka: *Estetyczne podstawy rzymskiej teorii poezji*; dr E. Wesołowska: *Kłamstwo i milczenie w „Fedrach" Eurypidesa i Seneki*. W dyskusji głos zabrali: prof. dr J. Axer, mgr J. Pigoń, prof. dr J. Danielewicz, prof. dr A. Szastyńska-Siemion, doc. dr H. Myśliwiec, mgr J. Korzeniowski, prof. dr M. Plezia, dr J. Styka.

Wiceprezes PTF prof. dr J. Axer podsumował obrady podkreślając wagę spotkania z prof. dr. W. Steffenem, znaczenie dwugłosu historyka i archeologa, istotny dorobek sesji dydaktycznej i administracyjnej z racji podjętych tam decyzji. Prof. dr J. Axer podziękował przedstawicielom Uniwersytetu im. A. Mickiewicza i Instytutu Filologii Klasycznej, a szczególnie prof. dr. K. Limanowi, mgr M. Wikarjak i doc. dr. S. Dworackiemu oraz wszystkim członkom Koła Poznańskiego. Przywołane zostały słowa Cycerona: Negotium sine timore, otium non sine dignitate. Na zakończenie mgr M. Małeszczyk-Zysko zaprosiła delegatów PTF na przyszły Zjazd do Katowic. Na tym zamknięto obrady.

2. Działalność Zarządu Głównego od 19 IX 1988 do 14 IX 1989

Zarząd Główny pracował w następującym składzie: prezes – prof. dr J. Łanowski; wiceprezesi – prof. dr A. Sadurska, prof. dr W. Steffen, prof. dr J. Axer; skarbnik – mgr S. Skała; sekretarz – mgr I. Żółtowska; członkowie Zarządu – prof. dr I. Bieżuńska-Małowist,

prof. dr O. Jurewicz, prof. dr A. Świderkówna, dr W. Popiak. Biurem ZG PTF kierowała mgr I. Kotańska, księgowość prowadziła pani R. Kmiecik. W okresie sprawozdawczym Zarząd zebrał się trzykrotnie: 14 lutego, 20 czerwca i 8 września 1989 roku. Omawiano sprawy Zjazdu w Poznaniu, statut Towarzystwa, sytuację języków klasycznych w szkole oraz kwestię finansów PTF. W minionym roku przedmiotem szczególnej troski Zarządu Głównego był problem nauczania łaciny i greki w szkołach średnich. Efektem rozmów prowadzonych w Ministerstwie Edukacji Narodowej przez prof. dr. S. Stabryłę i prof. dr. J. Axera jest wyrażenie przez Ministerstwo zgody na sprawdzenie w trybie eksperymentalnym zasadności objęcia wszystkich uczniów klas o profilu biologiczno-chemicznym obowiązkową nauką łaciny. Eksperyment ten będzie prowadzony w trzech szkołach warszawskich. Ministerstwo odniosło się również przychylnie do planu roztoczenia opieki nad klasami klasycznymi przez uniwersyteckie ośrodki filologii klasycznej oraz udzieliło uczelniom i Polskiemu Towarzystwu Filologicznemu szerokich uprawnień w zakresie współpracy ze szkolnictwem średnim. W przekonaniu Zarządu Głównego jako wzorzec takiej współpracy służyć winny osiągnięcia Instytutu Filologii Klasycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Również starania o zorganizowanie kursów dla nauczycieli języków klasycznych, umożliwiających im zdobywanie pod opieką akademickich ośrodków filologii klasycznej kolejnych stopni specjalizacji, podjęte zostały dzięki projektom przygotowanym przez środowisko krakowskie. Towarzystwo i jego Zarząd były zaangażowane w przygotowania do Colloquium Tullianum, które odbyło się w Warszawie w dniach 11—14 V 1989 r. W tym najważniejszym od wielu lat międzynarodowym spotkaniu filologów klasycznych w Polsce mieli prawo wziąć udział członkowie PTF i skorzystali z tego w szerokim zakresie. Colloquium, zdaniem organizatorów włoskich i wszystkich uczestników, wypadło wyjątkowo dobrze. Zarząd wyraża w tym miejscu gorące podziękowanie prof. dr. J. Axerowi, który działając jako pełnomocnik strony polskiej — w imieniu Towarzystwa i Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN — włożył wyjątkowo dużo trudu i zaangażowania w miesiącach poprzedzających i w czasie samego Colloquium. Strona polska reprezentowana była w części naukowej referatami: prof. dr. M. Plezi, prof. dr. W. Wołodkiewicza, prof. dr. H. Kupiszewskiego, prof. dr. J. Axera. Przedmiotem żywego zainteresowania Zarządu Głównego było umacnianie pozycji PTF na arenie międzynarodowej. Polska Akademia Nauk wydelegowała, zgodnie ze statutem, reprezentację Towarzystwa na IX Kongres FIEC w Pizie w osobach prof. dr. J. Łanowskiego i stałego delegata PTF do FIEC prof. dr. J. Axera. W czasie Kongresu przedstawicielowi Towarzystwa złożono zaszczytną propozycję zorganizowania Walnego Zgromadzenia delegatów FIEC w Polsce w roku 1995 lub 1996. Byłoby to pierwsze Walne Zebranie delegatów FIEC w naszej części Europy. Zarząd Główny uważa powrót do aktywnej współpracy z FIEC, a przez FIEC — z UNESCO, za bardzo ważny dla przyszłości filologii klasycznej w Polsce. Wiceprezes nawiązał również istotne kontakty w sprawie dostępu polskiej filologii klasycznej do programów komputerowych. Zarząd Główny współpracował z Poznańskim Kołem PTF przy organizowaniu Walnego Zgromadzenia. W okresie sprawozdawczym odbyła się VII Olimpiada Języka Łacińskiego, w której pracach uczestniczyli członkowie ZG PTF. Laureat Olimpiady, Robert Sosnowski, został zwycięzcą międzynarodowego konkursu języka łacińskiego w Arpino. Zarząd prowadził bieżącą korespondencję.

3. Stan finansowy

Wpływy:		
1. dotacja PAN		3.597.000
2. składki członkowskie		142.740
3. wydawnictwa		13.960
4. odsetki bankowe		8.745,12
	Razem	3.762.445,12
	Saldo na 31 VIII 1988	12.887,88
		3.775.333,—
Wydatki:		
1. osobowy fundusz płac		866.975
2. ZUS — składki		329.472
3. fundusz nagród pracowniczych		28.865
4. fundusz prac zleconych		14.000

5.	koszty popularyzacji wiedzy (w tym delegacje zł 1.804)	39.210
6.	usługi materialne (pocztowe)	102.489
7.	materiały biurowe i zakup książek, w tym kupno kalkulatora	75.655
8.	koszty Zjazdu w Gdańsku	240.891
9.	koszty Zjazdu w Poznaniu	36.400
10.	zakup „Eos" na wymianę zagraniczną	67.500
11.	koszty wymiany zagranicznej	61.190
12.	usługi niematerialne (nekrologi, delegacje)	5.200
13.	różne (Zakładowy Fundusz Socjalny i Mieszkaniowy)	65.704
14.	zaliczka dla kół	140.945
	Razem	2.074.496
	Saldo z dnia 31 VIII 1989	1.700.837
	Ogółem	3.775.333,–

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

1. Sprawozdanie Koła Gdańskiego

Koło liczy 37 członków. Zarząd działał w składzie: przew. – mgr M. Wujtewicz, zast. przew. – prof. dr S. Zabłocki, sekr. – mgr F. Wujtewicz, skarbn. – mgr E. Roguszczak, czł. Zarz. – dr Z. Głombiowska, dr P. Gruszka; Komisja Rewizyjna: przew. – dr R. Pankiewicz, czł. – mgr R. Horbowy, mgr L. Pisarska.

Najważniejszym wydarzeniem dla Koła w okresie sprawozdawczym było LXXXIV Walne Zgromadzenie PTF w Gdańsku w dniach 15–18 września 1989 r.

Odbyło się dziesięć zebrań Koła:

1. Zebranie ogólne poświęcone omówieniu przebiegu Zjazdu w Gdańsku.
2. Dr P. Gruszka: *Czy można zrehabilitować Nerona*?
3. Dr Z. Głombiowska: *Problem prawdy w tragedii Sofoklesa „Król Edyp"*.
4. Doc. dr M. Szarmach: *Protreptyk Galena jako utwór retoryczny*.
5. Mgr M. Wujtewicz: *Cycerona myśli wybrane o państwie*.
6. Prof. H. Laaksonen (Finlandia): *Mozaiki w północnej Afryce w epoce Wandalów*.
7. Mgr. A. Baliński: *Nieznany król Artakserkses*.
8. Mgr M. Wujtewicz: *Relacja z Colloquium Tullianum*.
9. Dr R. Pankiewicz: *Nowy Testament jako źródło historyczne dziejów Palestyny pod panowaniem rzymskim*.
10. Dr Z. Głombiowska: *Utwory łacińskie wśród „Rymów abo wierszy polskich" Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego*.

Zgodnie z tradycją Koło utrzymuje kontakt z ośrodkiem metodycznym. W Gdańsku odbyły się dwie konferencje metodyczne dla nauczycieli języka łacińskiego prowadzone przez mgr A. Kłopotowską z Torunia. Odczyty wygłosiły: dr Z. Głombiowska: *Łacińska poezja Kochanowskiego*, i mgr L. Pisarska: *Praca pozalekcyjna w nauczaniu języka łacińskiego*. Wykładowi temu towarzyszył spektakl teatralny: *Narada bogów olimpijskich na temat Gdańska* i wystawa zdjęć, plansz oraz rycin. Nauczyciele prowadzili akcję popularyzowania antyku w szkołach średnich.

2. Sprawozdanie Koła Katowickiego

Koło liczy 29 członków. Zarząd działał w składzie: przew. – dr W. Kaczanowicz, zast. przew. – mgr M. Zysko, mgr H. Morawcowa, skarbn. – mgr H. Zemanek, sekr. – mgr S. Sobczak, czł. Zarz. – mgr J. Wolsza, mgr R. Mikołajczyk.

Odbyło się osiem zebrań:

1. *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTF w Gdańsku*.
2. Mgr R. Herman: *Horacy, wielki nieobecny w dziele Paterculusa*.

3. Prof. dr M. Brożek: *Poemat Lukana.*
4. Mgr J. Ślusarczyk: *Starożytne poszukiwania źródeł Nilu.*
5. Mgr M. Skrzypek: *Greckie dramaty satyrowe.*
6. Dr N. Rogoż: *Trybunat ludowy M. Loliusza Palicanusa w 71 r. p.n.e.*
7. Doc. dr K. Korus: *Autentyczność pieśni Demodoka o Aresie i Afrodycie.*
8. Mgr E. Więckowska: *Sprawozdanie z Colloquium Tullianum.*

Zgromadzone zostały materiały dotyczące historii Koła od jego powstania w 1927 roku po czasy obecne. Członkowie Koła prowadzili działalność popularyzacyjną.

3. Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd pracował w następującym składzie: przew. — doc. dr K. Korus, zast. przew. — prof. dr R. Turasiewicz, skarbn. — dr K. Woś, mgr E. Prokop, sekr. — dr J. Styka, czł. Zarz. — mgr T. Opioła, dr M. Bednarski, mgr M. Szerszeń; Komisja Rewizyjna: przew. — dr E. Polaszek, czł. — dr K. Woś (od marca 1989), mgr W. Hajda.

Na zebraniach Koła wygłoszono następujące referaty:

1. Prof. dr R. Turasiewicz: *Program retoryczny Gorgiasza.*
2. Doc. dr E. Ulczinaite (Wilno): *Filologia klasyczna na Litwie.*
3. Prof. dr M. Brożek: *Z warsztatu tłumacza.*
4. Prof. dr S. Stabryła: *O poezji wygnańczej Owidiusza.*
5. Prof. dr M. Brożek: *Z antycznego mimu.*
6. Prof. dr J. Korpanty: *Przekaz św. Hieronima o Lukrecjuszu.*

W grudniu Koło zorganizowało we współpracy z Katedrą Filologii Klasycznej UJ uroczystą sesję poświęconą setnej rocznicy urodzin i trzydziestej rocznicy śmierci prof. dr. R. Gansińca. Na program sesji złożyły się referaty:

1. Prof. dr R. Turasiewicz: *R. Gansiniec jako historyk literatury greckiej.*
2. Prof. dr S. Stabryła: *R. Gansiniec — człowiek i uczony.*
3. Mgr Cz. Lechicki: *R. Gansiniec jako religioznawca.*
4. Dr J. Gruchała: *Prace polonistyczne R. Gansińca.*

Ponadto prof. dr R. Turasiewicz wygłosił na zjeździe tłumaczy referat: *Teoria przekładu prozy greckiej*, a doc. dr K. Korus — referat: *Wprowadzenie do starożytnego dramatu* dla młodzieży licealnej w Sosnowcu.

W dalszym ciągu organizowano z inicjatywy doc. dr. K. Korusa oraz Zakładu Metodyki i Praktycznej Nauki Języków Klasycznych przy Katedrze Filologii Klasycznej UJ comiesięczne spotkania nauczycieli łaciny z Polski południowej dla doskonalenia umiejętności zawodowych. Członkowie Koła uczestniczyli także w pracach Olimpiady Języka Łacińskiego.

4. Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Koło liczy 48 członków. Zarząd działał w składzie: przew. — prof. dr H. Podbielski, zast. przew. — ks. doc. dr R. Popowski, sekr. — mgr H. Błazińska, dr A. Budzisz, skarbn. — mgr M. Jędrych, czł. Zarz. — dr K. Narecki, mgr J. Łopatyński; Komisja Rewizyjna: ks. doc. dr A. Eckmann, mgr K. Frąk, mgr M. Kosiarska.

Działalność odczytowa i zebrania Koła:

1. *Sprawozdanie z LXXXIV Zjazdu w Gdańsku.*
2. *Uroczysty wieczór pamięci ku czci doc. dr M. Nagnajewicza.*
3. Prof. dr H. Podbielski: *Poeta i Muzy we wstępie do „Teogonii" Hezjoda.*
4. Ks. doc. dr A. Eckmann: *Św. Augustyn jako nauczyciel i wychowawca.*
5. Prof. dr J. Brouwers: *Propertius und das Recusatio-Motiv.*
6. Mgr P. Kochanek: *Kosmo- i antropogeneza u Bazylego Wielkiego.*

Z inicjatywy Lubelskiego Koła PTF oraz pracowników naukowo-dydaktycznych Sekcji Filologii Klasycznej utworzono region Olimpiady Języka Łacińskiego, który składa się z następujących województw: lubelskiego, chełmskiego, bialsko-podlaskiego i zamojskiego.

5. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Koło Łódzkie liczy 55 członków. Zarząd działa w następującym składzie: przew. — dr J. Macjon, zast. przew. — mgr T. Simla, sekr. — mgr H. Kobus-Zalewska, mgr K. T. Witczak, skarbn. — mgr H. Pawlak, czł. Zarz. — prof. dr B. Wiśniewski, doc. dr I. R. Danka; Komisja Rewizyjna: dr W. Gawłowska, mgr A. Borowska-Lorenc, mgr G. Kruszewska.

W okresie sprawozdawczym odbyło się dziewięć zebrań Koła:

1. Prof. dr J. Starnawski: *Sprawozdanie z Kongresu Neolatynistycznego* (*Toronto, 8—13 VIII*

1988) oraz *Sprawozdanie z I Kongresu Latynistów-Mediewistów* (*Heidelberg, 12—15 IX 1988*).

2. Ks. mgr R. Stawinoga: *Stanowisko Tertuliana wobec filozofii i filozofów*. Ponadto student R. Zawadzki zreferował artykuł pt. *Justification for Latin*, prof. dr J. Starnawski wygłosił uzupełniający komentarz.

3. Prof. dr B. Wiśniewski: *Interpretacja filozofii Zenona z Elei.*

4. Dr Z. Danek: *O pewnym błędzie Platona.*

5. Doc. dr J. Kodrębski: *Św. Augustyn wobec tradycji starożytnej.*

6. Prof. dr J. Starnawski: *Wincenty Dominikanin — autor żywotów św. Stanisława.*

7. Dr J. Macjon: *Z problematyki motywów antycznych w poezji Słowackiego* (*w 140 rocznicę śmierci poety*).

8. Prof. dr A. Komornicka: *Hezjodejska nadzieja Pandory.*

9. Mgr I. Kaczor: *Pan i faun w aspekcie porównawczym.*

Oto tematyka zebrań Sekcji Indoeuropejskiej Koła Łódzkiego:

1. Doc. dr K. R. Ohandżanjan: *O ludach Zakaukazia.*

2. Mgr B. Biernacka: *Śródziemnomorskie bóstwa płodności w dobie historycznej.*

3. Mgr I. Kaczor: *Puszan — opiekuńcze bóstwo zwierząt w religii indyjskiej.*

4. Doc. dr W. Ceran: *Turcy w Anatolii.*

5. Mgr K. T. Witczak, mgr M. Kokoszko: *Język Epirotów i Macedończyków.*

6. Mgr A. Kawka: *Mit o boskich bliźniętach u Indoirańczyków.*

7. Mgr I. Kaczor: *Pan — główne bóstwo pasterskie Greków.*

8. Mgr K. T. Witczak: *Wurszajtis — jaćwięski kapłan-ofiarnik. Przyczynek do identyfikacji „gwar pogańskich z Narewu".*

9. Dr M. Cortiade: *Kwestia języka i dialektów cygańskich.*

10. Mgr B. Nems: *Języki romańskie i ich słownictwo.*

11. Mgr K. T. Witczak: *Ze studiów nad słownictwem germańskim.*

12. Doc. dr I. R. Danka: *O ideologii indoeuropejskiej warstwy kapłańskiej.*

Sekcja prowadzi również naukę rekonstruowanego języka indoeuropejskiego.

Koło współpracuje nadal z innymi organizacjami i jednostkami naukowymi. W dniach 18—20 XI 1988 r. odbyła się w Łodzi X Konferencja Międzynarodowej Komunikacji Językowej, której współorganizatorem było Koło Łódzkie PTF, zaś jego członkowie — czynnymi uczestnikami. Wygłoszono między innymi następujące referaty:

1. Doc. dr I. R. Danka: *Indoeuropejska wizja początku świata.*

2. Mgr I. Kaczor: *O wspólnocie indoeuropejskiej.*

3. Mgr T. Roszak: *Pochodzenie i rozwój przyimka w językach indoeuropejskich.*

4. Dr J. Pstrusińska: *Międzyetniczna komunikacja językowa w Afganistanie.*

5. Mgr K. T. Witczak: *Kontakty językowe ludności jaćwięskiej.*

6. Mgr A. Lewkowicz: *Słownictwo sakralne Romów polskich i jego indoeuropejskie ekwiwalenty.*

7. Doc. dr I. R. Danka, R. Zawadzki: *De philologiae classicae Lodziensis schola.*

8. Dr Z. Danek: *Latinitas usque valens*?

9. Mgr J. Danka: *Percepcja łaciny na lektoratach uniwersyteckich.*

10. A. Przychodni: *O kieleckim szkolnym piśmie latynistycznym „Nota bene".*

11. Dr J. Macjon: *Ideologia hymnu Kleantesa do Zeusa.*

12. Mgr P. Stalmaszczyk: *Współczesne uwarunkowania sytuacji języka gaelickiego.*

13. Mgr E. Orłowska, mgr P. Stalmaszczyk: *Język mański. Przyczynek do analizy socjologicznej.*

14. Dr W. Gawłowska: *Aleksander Macedoński jako ideał władcy w cesarstwie rzymskim narodu niemieckiego.*

15. Dr J. Czerwińska: *Prawo silniejszego w polityce w świetle relacji Tukidydesa.*

16. Mgr L. Bobiatyński: *Dwujęzyczność polsko-łacińska w przeszłości i obecnie. Zarys problematyki.*

17. Dr Z. Danek: *Platońskie rozważania o właściwym kształcie słowa.*

18. Doc. dr T. Pobożniak: *Kontakty językowe na terenie indyjskim.*

19. Prof. dr J. Mana: *Eschatoglossa — język sztuczny na bazie greckiej.*

20. Mgr B. Kluczak: *Indoeuropejskie elementy esperanta.*

Koło Łódzkie PTF zajmowało się pracami organizacyjnymi związanymi z VII Ogólnopolską Olimpiadą Języka Łacińskiego. Pracami Komitetu Okręgowego kierowały mgr G. Kruszewska i mgr T. Simla. W Katedrze Filologii Klasycznej odbyło się spotkanie studentów z uczestnikami eliminacji okręgowych. Przygotował je dr Z. Danek. Przy Kole Łódzkim PTF działa nadal punkt konsultacyjny dla nauczycieli języka łacińskiego prowadzony przez mgr T. Simlę.

6. Sprawozdanie Koła Opolskiego

Koło Opolskie liczy 16 członków. Zarząd działa w składzie: przew. — doc. dr J. Rostropowicz, zast. przew. — mgr G. Wcisło, która pełni również funkcję skarbnika, sekr. — mgr I. Kosiorowska-Majka. Na zebraniach wygłoszono sześć referatów:

1. *Omówienie Walnego Zgromadzenia w Gdańsku i spraw integracji środowiska filologów klasycznych na Opolszczyźnie.*
2. Mgr J. Wolsza: *Elementy teorii estetycznych na podstawie opisów dzieł rzeźbiarzy u Lukiana.*
3. Mgr G. Wcisło: *Religia Etrusków.*
4. Prof. dr E. Konik z Uniwersytetu Wrocławskiego: *Śląsk w okresie wpływów rzymskich.*
5. Prof. dr J. Łanowski: *Kolos i kolosy.*
6. Doc. dr J. Rostropowicz: *Sprawozdanie z Colloquium Tullianum.*

W ramach akcji popularyzacji wygłoszono dwa referaty we Wszechnicy Opolskiej:

1. Doc. dr J. Rostropowicz: *Wyprawa po Złote runo, czyli miłość w eposie.*
2. Doc. dr L. Szadkowska: *Zanim powstało Opole.*

7. Sprawozdanie Koła Piotrkowskiego

Koło liczy 21 członków. Skład Zarządu: przew. — mgr M. Marszycka, zast. przew. — mgr E. Królikiewicz, skarbn. — mgr E. Obszarny.

Odbyły się trzy zebrania ogólne:

1. Mgr S. Fudalej: *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTF.*
2. *Omówienie działalności dydaktycznej, pedagogicznej, a szczególnie literackiej prof. dr L. Winniczuk.*
3. *Co jedli starożytni Rzymianie i Grecy* — prelekcja połączona z prezentacją kandydatki na posła, pani B. Rychlik, członka Koła Piotrkowskiego.

Odbyły się trzy zebrania nauczycieli łaciny:

1. *Jak wprowadzam ablativus absolutus.*
2. *Jak wprowadzam consecutio temporum.*
3. *Jak wprowadzam III deklinację.*

Kontynuowano działalność kółka naukowego dla uczniów szkół podstawowych zajmującego się zagadnieniami kultury antycznej. W roku szkolnym 1988/89 tematem była twórczość Wergiliusza. W zajęciach uczestniczyło średnio trzydzieścioro dzieci z klas V—VIII. Zorganizowano także elementarny kurs łaciny dla tych uczestników kółka, którzy postanowili wybrać klasę o profilu matematycznym lub technikum czy szkołę zawodową. Wybrano dla nich przysłowia łacińskie i wyrazy polskie łacińskiego pochodzenia. Zorganizowano dwa konkursy: dla uczniów szkół podstawowych i dla uczniów liceów ogólnokształcących i medycznych. Laureaci otrzymali nagrody.

8. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Koło liczy 41 członków. Zarząd pracował w składzie: przew. — doc. dr K. Liman, zast. przew. — doc. dr S. Dworacki, p.o. sekr. — mgr A. Mikołajczak, skarbn. — mgr M. Wikarjak, czł. Zarz. — prof. dr W. Steffen, prof. dr J. Danielewicz, doc. dr L. Lewandowski; Komisja Rewizyjna: prof. dr A. Wójcik, mgr J. Heinke-Łuś, mgr A. Czapliński.

W okresie sprawozdawczym odbyło się pięć zebrań Zarządu i sześć zebrań naukowych:

1. Prof. dr A. Wójcik: *Tibullusa wiersz okolicznościowy na cześć Messali* (*I 7*).
2. Dr W. Szulc: *Ruiny miast jońskich.*
3. Prof. dr J. Danielewicz: *Monodia — liryka chóralna. Współczesne dyskusje na temat sposobu wykonywania meliki greckiej.*
4. Doc. dr S. Dworacki: *Studia nad Eupolisem.*
5. Dr P. Brown: *Love, Sex and Marriage in Greek New Comedy.*
6. Dr B. Isajewa: *Istoria kak objekt analogii w politiczeskoj teorii klassiczieskoj Grecji.*

W ramach działalności popularyzatorskiej mgr M. Wikarjak wygłosiła w Gorzowie, w siedzibie Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Włoskiej i w miejscowym liceum ogólnokształcącym, prelekcje o starożytnym Rzymie, ilustrowane przeźroczami.

Członkowie Koła, a zwłaszcza mgr A. Mikołajczak, sprawują opiekę nad działaniami teatru studenckiego „Bucco". W czasie obozu teatralnego pracowali ze studentami filologii klasycznej i polonistyki nad inscenizacją sztuk Plauta w oryginale. Członkowie Koła uczestniczyli w pracach Olimpiady Języka Łacińskiego.

9. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Koło liczy 21 członków. Skład Zarządu Koła: przew. — doc. dr L. Witkowski, sekr. — mgr M. Bereza, skarbn. — mgr L. Zasławski, czł. Zarz. — mgr A. Domański, mgr L. Jarzębowski, doc. dr M. Szarmach; Komisja Rewizyjna: prof. dr W. Bojarski, mgr A. Kłopotowska, dr I. Mikołajczyk. 26 I 1989 r. wybrano nowy Zarząd: przew. — dr W. Appel, zast. przew. — doc. dr W. Wróblewski, sekr. — dr D. Musiał, skarbn. — mgr L. Zasławski, czł. Zarz. — mgr A. Kłopotowska; Komisja Rewizyjna: doc. dr M. Szarmach, dr I. Mikołajczyk, mgr L. Jarzębowski.

Odbyło się sześć spotkań Koła:

1. Spotkanie sprawozdawczo-wyborcze.
2. Dr D. Słapek: *Znaczenie terminu „lanista" w pismach Cycerona.*
3. Dr J. Baliński: *Aethiopica Latina — charakterystyka przekładu.* Zebranie naukowe towarzyszyło okolicznościowemu spotkaniu z okazji jubileuszu doc. dr. L. Witkowskiego.
4. Doc. dr E. Wipszycka-Bravo: *Prześladowania chrześcijan za Decjusza (249—251 n.e.).*
5. Wybór delegatów na Walne Zgromadzenie w Poznaniu.
6. W dniach 19—20 IV odbyła się sesja naukowa poświęcona pamięci prof. dr Z. Abramowiczówny.

Koło PTF w Toruniu wraz z Katedrą Filologii Klasycznej UMK opiekuje się klasą klasyczną I LO im. M. Kopernika. Dla młodzieży wygłoszono dwie pogadanki (dr D. Musiał: *Bogowie greccy*, i mgr M. Stępień: *Co wiemy o Sumerach*); doc. dr E. Wipszycka-Bravo wygłosiła dla nauczycieli odczyt pt.: *Problemy związane z nauczaniem historii starożytnej w szkole średniej.*

10. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Koło liczy 131 członków. Zarząd działał w następującym składzie: przew. — prof. dr J. Axer, zast. przew. — doc. dr M. Pąkcińska, sekr. — mgr M. Mielczarska (podczas urlopu mgr M. Mielczarskiej wielkiej pomocy w prowadzeniu sekretariatu udzielili: mgr B. Brzuska, mgr J. Ziabicka, mgr H. Żuberek i mgr C. Mielczarski), skarbn. — dr M. Borowska, czł. Zarz. — doc. dr J. Wojtczak, mgr H. Kaczmarski, dr B. Milewska-Waźbińska, mgr K. Turska; Komisja Rewizyjna: przew. — mgr S. Światłowska, mgr M. Mejor, mgr C. Mielczarski, mgr H. Szumowska, mgr H. Żuberek.

Oto tematyka posiedzeń Koła:

1. Doc. dr H. Cichocka: *Relacja Zosimosa o chrześcijaństwie.*
2. Doc. dr E. Wipszycka-Bravo: *Spory wokół Kleopatry VII.*
3. Prof. dr J. Axer: *Czarodziejski las Nerona. Propagandowe znaczenie venationes w Rzymie (Calpurnius Siculus, VII).*
4. Mgr S. Skała: *Księgozbiór Jana Lubrańskiego*

oraz sesja poświęcona problemom dydaktyki języków klasycznych w szkole z zagajeniem przewodniczącej Sekcji Dydaktycznej PTF, mgr H. Zuberek.

5. Prof. dr H. Kupiszewski: *Pojęcie państwa w „De re publica" Cycerona.*

W zebraniach uczestniczyli pracownicy i studenci Instytutu Historycznego UW, Instytutu Literatury Polskiej UW, Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej UW, Wydziału Filozofii UW, Katedry Prawa Antycznego UW, Instytutu Badań Literackich PAN.

Sekcja Popularyzacji pracowała w składzie: przew. — mgr B. Brzuska oraz mgr I. Salomonowicz-Górska. Zorganizowano bezpłatne kursy łaciny i greki. Powstały cztery grupy łacińskie i trzy greckie. Zajęcia prowadzili: mgr I. Kotańska, mgr R. Michalska, D. Gacka, B. Lesiuk, mgr A. Osipowicz, M. Bazylczyk, T. Płóciennik.

Odbyły się cztery popularne prelekcje:

1. Mgr A. Twardecki: *Refleksje historyka z podróży po Egipcie i Izraelu.*
2. Doc. dr M. Pąkcińska: *U źródeł europejskiego modelu wykształcenia i wychowania.*
3. Prof. dr L. Press: *Państwo Minosa — legenda i rzeczywistość.*
4. Prof. dr O. Jurewicz: *Pochodzenie i rozwój języka greckiego (od wspólnoty indoeuropejskiej do czasów współczesnych).*

Sekcja Dydaktyczna pracuje w składzie: mgr H. Żuberek (przew.), dr J. Mańkowski, mgr B. Brzuska, mgr G. Kania, mgr W. Melech, mgr S. Skała, mgr K. Turska. Odbyły się dwa spotkania z nauczycielami. Wymieniono doświadczenia i omówiono problemy integracji środowiska. Analizowano także testy sprawdzające opanowanie materiału gramatycznego przygotowane przez mgr A. Ziach.

Sekcja Historyczna działa w składzie: dr J. Mańkowski (przew.), dr B. Drewniewska-Idziak,

mgr M. Grzesiowski, mgr B. Kurzynina. Dokonano zestawienia zachowanej dokumentacji obrazującej działalność Koła od 1945 r.

11. Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Koło liczy 50 członków. Zarząd pracował w następującym składzie: przew. — doc. dr M. Winiarczyk, zast. przew. — mgr K. Kopeć, skarbn. — dr L. Stankiewicz, sekr. — mgr J. Pigoń, czł. Zarz. — doc. dr J. Ławińska-Tyszkowska, mgr M. Minkowska, prof. dr L. Rychlewska; Komisja Rewizyjna: przew. — dr J. Mantke; doc. dr H. Myśliwiec, dr W. Suder. Komisję Dydaktyki Języka Łacińskiego prowadził mgr K. Kopeć. 14 VI 1989 do Zarządu dokooptowano mgr D. Kosewską i mgr E. Pobiedzińską.

Odbyło się sześć posiedzeń Koła:

1. Doc. dr M. Winiarczyk: *Kwestia sokratyczna — historia badań.*
2. Doc. dr H. Myśliwiec: *Prozodia punickiego imienia Hannibal w łacinie.*
3. Doc. dr L. Tyszkiewicz: *Słowianie w źródłach antycznych.*
4. Prof. dr E. Konik: *Nabis — ostatni król Sparty.*
5. Prof. dr A. Szastyńska-Siemion: *Sensacje i ciekawostki w epigramacie greckim.*
6. Mgr J. Pigoń: *Przestrzeń i czas w pieśni Horacego „Vides ut alta stet".*

W minionym roku odbyły się trzy posiedzenia Zarządu poświęcone problemom nauczania łaciny w szkołach Dolnego Śląska, doskonalenia zawodowego nauczycieli i sprawom organizacyjnym. Komisja Dydaktyki zorganizowała zebranie szkoleniowe dla nauczycieli. 22 X 1988 odbyła się w IV LO we Wrocławiu XXXII Konferencja Metodyczna. Lekcję koleżeńską przeprowadziła mgr M. Górny. Mgr D. Święch wygłosiła referat: *Jak realizuję program języka łacińskiego w liceum medycznym.* Mgr E. Pobiedzińska przedstawiła interpretację fragmentu *Metamorfoz* Owidiusza. Dr W. Jamróz dokonała oceny Olimpiady Języka Łacińskiego za rok 1987/88, a mgr I. Barnat przedstawiła sprawozdanie z LXXXIV Walnego Zgromadzenia w Gdańsku. 11 III 1989 odbyła się w I LO we Wrocławiu kolejna Konferencja Metodyczna zorganizowana przy udziale Komisji Dydaktycznej Koła. Mgr D. Święch wygłosiła referat: *Pomoce dydaktyczne używane na lekcjach łaciny.* Na obu konferencjach przedstawiono nowości książkowe i śpiewano pieśni łacińskie.

Od dwóch lat w ramach Koła Wrocławskiego prowadzone jest przez doc. dr. H. Myśliwca konwersatorium z techniki tłumaczenia dyplomów honorowych i adresów gratulacyjnych na język łaciński. Spotkania odbywają się raz w miesiącu, a uczestniczą w nich głównie lektorzy łaciny z Uniwersytetu i Akademii Medycznej.

Członkowie Koła uczestniczyli w pracach Ogólnopolskiej Olimpiady Języka Łacińskiego. Przewodniczącym Komitetu Głównego był doc. dr H. Myśliwiec, jego zastępcą — prof. dr A. Szastyńska-Siemion. W pracach Komitetu Okręgowego uczestniczyli: przew. — prof. dr L. Rychlewska, sekr. — dr W. Jamróz oraz mgr I. Barnat i mgr K. Kopeć.

Wygłoszone zostały następujące odczyty o charakterze popularyzatorskim:

Prof. dr J. Łanowski: *Olimpia i kultura* (na inauguracji roku akademickiego w UWr), *Trzy barwy greki* (na sesji „Literatura grecka w przekładach polskich" zorganizowanej przez Oddział Wrocławski Stowarzyszenia Tłumaczy Polskich), *Wspomnienie o Jerzym Manteufflu* (w Klubie MPiK w Warszawie), *Miłość w dawnej Grecji* (w Oddziale Łódzkim Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Greckiej).

Doc. dr J. Ławińska-Tyszkowska: *Przekłady dramatu antycznego* (na sesji „Literatura grecka w przekładach polskich").

Doc. dr J. Sachse: *O sanskrycie i starożytnej poezji indyjskiej* (w Towarzystwie Przyjaźni Polsko-Indyjskiej).

Prof. dr A. Szastyńska-Siemion: *O przekładach liryki starogreckiej* (na sesji „Literatura grecka w przekładach polskich").

Eos LXXIX 1991
PL ISSN 0012–7825

III Międzynarodowe Kolokwium: Starożytne łacińskie teksty medyczne

Badania nad historią medycyny grecko-rzymskiej przeżywają od kilku lat bujny rozwój. Świadczą o tym nie tylko liczne publikacje, ale także międzynarodowe konferencje i sympozja naukowe. Przykładem tego jest m.in. kolejne, trzecie już, kolokwium poświęcone starożytnym łacińskim tekstom medycznym, które odbyło się w dniach 11–13 września 1989 roku w Saint-Étienne, we Francji. Dwa poprzednie spotkania miały miejsce w Macerata (Włochy, 1984) i w Lozannie (Szwajcaria, 1986). W trzecim spotkaniu historyków medycyny, którego organizatorem było Centre Jeane-Palerne (Université de Saint-Étienne i Centre National de la Recherche Scientifique) kierowane przez profesora Guy Sabbah, wzięło udział około 70 uczonych z kilku państw Europy oraz ze Stanów Zjednoczonych i Izraela. Tym razem kolokwium poświęcone było tematowi: *Réalités et langage de la médecine dans le monde romain*. W jego ramach omawiano problemy antycznej łaciny medycznej (do VII–VIII w. n.e.), które dotyczyły jednocześnie języka i niektórych dziedzin medycyny jak anatomia, fizjologia, chirurgia, ginekologia itd. Ogółem wygłoszono 32 komunikaty. Koncentrowały się one wokół trzech głównych tematów: wkład pośredniej tradycji łacińskiej w język medyczny, wyodrębnienie się łaciny lekarskiej oraz terminologia i zagadnienia medyczne z nią związane. Z bardziej szczegółowych grup tematycznych można wymienić komunikaty poświęcone analizie przekładów łacińskich, arabskich i hebrajskich dzieł pisarzy-medyków greckich oraz ocenie ich znaczenia dla poznania tradycji hippokratejskiej i edycji jej tekstów jak również dla studiowania zagadnień medycznych w pismach innych autorów jak np. Soranus, Caelius Aurelianus, Mustio itd. (np.: J. Jouanna, *Remarques sur la valeur relative des traductions latines pour l'édition des textes hippocratiques*; G. Strohmaier, *La tradition hippocratique en latin et en arabe*; S. Byl, *La physionomie du Peri aéron hydatôn, topôn dans le Par. lat.* 7027; M. E. Vazquez-Bujan, *Compréhension, traduction, adaptation. De Caelius Aurélianus aux traductions littérales du VIe s.*; W. Suder, *Allaitement et contraception dans les textes médicaux latins et grecs antiques*).

Część wystąpień dotyczyła łacińskiej terminologii, jej związków z tradycją grecką, zagadnień socjolingwistycznych, np. Ph. Mudry, *Celse et la constitution d'une langue médicale à Rome: étude comparée de passages parallèles d'Hippocrate et de Celse* (*De med. 2,1–9: les signes de la maladie*); I. Mazzini, *I caratteri della lingua medica latina*). W kilku komunikatach przedstawiono analizę słownictwa medycznego tekstów wielu autorów łacińskich przeprowadzoną w celu poznania źródeł ich wiedzy i poglądów medycznych. Warto tu wspomnieć wystąpienie J. P. Rassiniera, który zaprezentował charakterystykę słownictwa medycznego św. Augustyna uzyskaną na podstawie komputerowej analizy języka jego dzieł. Dzięki niej ustalono m.in., że pisarz posiadał dość znaczną orientację w zakresie zagadnień medycznych, związanych z ówczesnym stanem wiedzy i poglądami nauki (por. np. S. Kottek, *Sur l'origine gréco-latine de certains termes médicaux du Talmud*; H. M. Marganne, *L'Egypte médicale de Pline l'Ancien*).

Ze względu na interesujące założenia metodyczne należy odnotować jeszcze parę innych komunikatów, w których zagadnienia medyczne i lingwistyczne analizowane były na podstawie tekstów w połączeniu ze źródłami archeologicznymi w postaci instrumentów i przedmiotów o charakterze medycznym (np. D. Gourevitch, *Les biberons: formes et noms*; R. Jackson, *Dilatateurs bivalves romains et „l'instrument comme une lettre grecque" de Celse* (*De med. VIII, 5,28*)"; E. Künzl, *Notizen zu einigen Objekten der Sammlung Meyer-Steineg*).

Po zakończeniu obrad odbyła się wycieczka połączona ze zwiedzaniem miasta Lyon i muzeum cywilizacji gallo-rzymskiej. Należy podkreślić wysoki poziom naukowy spotkania oraz doskonałą organizację kolokwium a także atmosferę szczególnej gościnności i serdeczności panującej wśród uczestników sympozjum.

Następne, czwarte spotkanie badaczy zajmujących się starożytnymi łacińskimi tekstami medycznymi odbędzie się w Santiago de Compostella w Hiszpanii, w 1992 roku.

Wiesław Suder (Wrocław)

Książki i czasopisma Ossolineum można nabywać w placówkach własnych Wydawnictwa:
50-106 WROCŁAW, Rynek 6
50-106 WROCŁAW, Rynek 9 (sprzedaż wysyłkowa)
50-227 WROCŁAW, ul. Kleczkowska 44 (magazyn hurtowy — sprzedaż)
61-745 POZNAŃ, ul. Marcinkowskiego 3
80-855 GDAŃSK, ul. Łagiewniki 56 (książki i muzykalia)
70-551 SZCZECIN, pl. Żołnierza Polskiego 1
90-447 ŁÓDŹ, ul. Piotrkowska 181
31-110 KRAKÓW, ul. Św. Jana 28 (sprzedaż detaliczna i hurtowa)
oraz w księgarniach Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN:
50-071 WROCŁAW, pl. Wolności 7, I p.
00-901 WARSZAWA, Pałac Kultury i Nauki
31-020 KRAKÓW, ul. Św. Marka 22
61-725 POZNAŃ, ul. Mielżyńskiego 27/29
40-077 KATOWICE, ul. Bankowa 14, paw. D, I p.
20-031 LUBLIN, pl. M. Curie-Skłodowskiej 5
15-082 BIAŁYSTOK, ul. Nowotki 13
90-268 ŁÓDŹ, ul. Piotrkowska 48.

Ponadto sprzedaż edycji ossolińskich prowadzą większe księgarnie naukowe, w szczególności zaś: 31-042 KRAKÓW, Rynek Główny 4; 00-068 WARSZAWA, Krakowskie Przedmieście 7.

Ossolineum zaprasza do współpracy księgarzy, agencje kolporterskie i odbiorców indywidualnych. Oferujemy możliwość zakupu handlowej ilości książek po cenach hurtowych bezpośrednio od Wydawnictwa na następujących warunkach: odbiór następuje własnym transportem lub przesyłką pocztową na koszt odbiorcy, a rozliczenie należności — gotówką lub czekiem potwierdzonym w banku (wpłata bezpośrednio do kasy Wydawnictwa lub przelewem na konto Ossolineum w terminie do 14 dni od chwili otrzymania towaru). Konto: Wielkopolski Bank Kredytowy IV O/Wrocław, 359209-1078.

OSSOLINEUM — YOUR CHEAPEST AND MOST RELIABLE SUPPLIER OF ACADEMIC BOOKS AND PERIODICALS

Ossolineum Publishing House offers a wide spectrum of periodicals, serial publications and books covering various fields of contemporary scientific research.

For orders containing more than 10 titles (copies) a rabate of 15—20% will be granted, by purchase of 50 titles (copies) the rabate will increase to 40%. For booksellers — 50% rabate. Subscriptions — 30% rabate.

The invoice is payable upon receipt. Individual and wholesale orders for books and periodicals published by Ossolineum, should be sent directly to the publishers. Export Department, Rynek 9, 50-106 Wrocław, Poland. Our bank account for foreign currencies: Wielkopolski Bank Kredytowy, IV O/Wrocław, 359209-1078-151-6787.

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Paginae

Rutherford Ian: Pindar Paean VIIIa, The "Cassandra" of Bacchylides and the Anonymous "Cassandra" in P. Oxy. 2368: An Exploration in Lyric Structure 5–12
Plant Ian M.: A Neglected Emphasis in Herodotus' Preface 13–15
Turasiewicz Romuald: Konstrukcje imiesłowowe w języku Ksenofonta z Efezu (De participii apud Xenophontem Ephesium usu) 17–22
Hošek Radislav: Nugae Platonicae 23–25
Luppe Wolfgang: Zu drei Herakulanensischen Papyrusfragmenten aus Philodems Schrift περὶ εὐσεβείας (P. Herc. 247 III, P. Herc. 1428 fr. 4 und 3) 27–31
Stankiewicz Lucyna: Sources anciennes au sujet de togata. Essaie d'intérpretation 33–44
Pigoń Jakub: Dido, Diana, and Penthesilea: Observations on the Queen's First Appearance in the *Aeneid* 45–53
Wyszomirski Sławomir: Die stoische Unterscheidung zwischen τέλος und σκοπός in den philosophischen Schriften von Seneca 55–59
Brożek Mieczysław: Ad Sidonii Apollinaris *Carm.* XI (*Epithalamium* v. 1–6) . . . 61
Łoś Andrzej: Interesy Poppei w Pompejach (Les intérêts de Poppée à Pompéi) 63–70
Kotula Tadeusz: Les grands domaines et l'esclavage face à la "crise du IIIe siècle" 71–83
Suder Wiesław: Laktacja i antykoncepcja w Imperium Rzymskim (Allaitement et contraception dans l'Empire romain) 85–89
Korzeniowski Jerzy: Iloczas przymiotnika *incicur* w tragedii Szymona Szymonowicza *Castus Ioseph* w. 931 (= s. 43/16 Durini) (De adiectivi *incicuris* quantitate. Ad Simonis Simonidae *Casti Ioseph* versum 931 (= p. 43/16 Durini)) . . . 91–99
Werner Jürgen: Zwei bedeutende deutsche Gräzisten 101–107

CENSURAE LIBRORUM

Thomas Jahn, Zum Wortfeld 'Seele-Geist' in der Sprache Homers, München 1987 (Henryk Wójtowicz) 109–111
Homer: Beyond Oral Poetry, recent trends in Homeric interpretation, Amsterdam 1987 (Henryk Wójtowicz) 111–114
Manfred Kraus, Name und Sache, Amsterdam 1987 (Bohdan Wiśniewski) . . 114–117
Maarit Kaimio, Physical Contact in Greek Tragedy, Helsinki 1988 (Romuald Turasiewicz) 117–120
A. Martin, La titulature épigraphique de Domitien, Frankfurt a.M. 1987 (Stanisław Mrozek) 120–121
M. F. Petraccia Lucernoni, I questori municipali dell'Italia antica, Roma 1988 (Stanisław Mrozek) 122
Corpus Inscriptionum Latinarum VI. 7. 7., Berolini-Novi Eboraci 1989 (Leszek Mrozewicz) 122–123
Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki, édités par M. Piérart et Olivier Curty, Fribourg 1989 (Leszek Mrozewicz) 123–124
Günther Weiss, Byzanz. Kritischer Forschungs- und Literaturbericht 1968–1985, München 1986 (Jan Prostko-Prostyński) 124–127
Walter Berschin, Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter. II., Stuttgart 1988 (Jerzy Strzelczyk) 128–132
Erasmus Roterodamus, Opera omnia recognita et adnotatione instructa notisque illustrata, t. XVII, Amsterdam 1988 (Maria Cytowska) 133–135
Erasmus Roterodamus, Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. Ordinis secundi tomus quartus, Amsterdam 1987 (Maria Cytowska) 135–137
Corpus Inscriptionum Poloniae. VIII: Województwo krakowskie. Zeszyt 2: Bazylika Mariacka w Krakowie, Kraków 1987 (Marek Winiarczyk) 138–143
Wilamowitz nach 50 Jahren, Darmstadt 1985 (Marian Plezia) 143–145

COMMENTARII

VII Colloquium Tullianum: Cycero i Państwo, Warszawa, 11–14 maj 1989:
1. Colloquium Tullianum w Warszawie (Jerzy Łanowski) 145–146
2. Przemówienie powitalne (Scevola Mariotti) 147
Giulio Andreotti doktorem honoris causa filologii klasycznej w Uniwersytecie Warszawskim:
1. Przemówienie promotora (Jerzy Axer) 148
2. Dyplom 149
LXXXV Zjazd Polskiego Towarzystwa Filologicznego w Poznaniu w dniach od 15 do 17 września 1989:
1. Powitanie uczestników obrad (Kazimierz Liman) 151
2. Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 19 IX 1988 do 14 IX 1989 (Iwona Żółtowska) 153
III Międzynarodowe Kolokwium: Starożytne łacińskie teksty medyczne (Wiesław Suder 163

INDEX AUCTORUM

	Paginae
Brożek Mieczysław (Cracoviae)	61
Cytowska Maria (Varsoviae)	133, 135
Hošek Radislav (Pragae)	23
Korzeniowski Jerzy (Wratislaviae)	91
Kotula Tadeusz (Wratislaviae)	71
Liman Kazimierz (Posnaniae)	151
Luppe Wolfgang (Halae Saxonum)	27
Łanowski Jerzy (Wratislaviae)	145
Łoś Andrzej (Wratislaviae)	63
Mariotti Scevola (Romae)	147
Mrozek Stanisław (Gedani)	120, 122
Mrozewicz Leszek (Posnaniae)	122, 123
Pigoń Jakub ((Wratislaviae)	45
Plant Ian M. (Cantuariae Novozelandicae)	13
Plezia Marian (Cracoviae)	143
Prostko-Prostyński Jan (Posnaniae)	124
Rutherford Ian (Oxonii)	5
Stankiewicz Lucyna (Wratislaviae)	33
Strzelczyk Jerzy (Posnaniae)	128
Suder Wiesław (Wratislaviae)	85, 163
Turasiewicz Romuald (Cracoviae)	17, 117
Werner Jürgen (Lipsiae)	101
Winiarczyk Marek (Wratislaviae)	138
Wiśniewski Bohdan (Lodziae)	114
Wójtowicz Henryk (Lublini)	109, 111
Wyszomirski Sławomir (Torunii)	55
Żółtowska Iwona (Varsoviae)	153

WARUNKI PRENUMERATY

I. Prenumerata krajowa
   1. Wpłaty na prenumeratę krajową przyjmują:
      - oddziały RSW właściwe dla miejsca zamieszkania lub siedziby prenumeratora (odbioru zamówionych egzemplarzy dokonuje prenumerator w wyznaczonych punktach sprzedaży lub w inny uzgodniony sposób);
      - urzędy pocztowe i listonosze – od prenumeratorów z miejscowości, gdzie nie ma oddziałów RSW, w dużych miastach zaś tylko od osób niepełnosprawnych (poczta zapewnia dostawę zamówionych egzemplarzy pod wskazany adres pod warunkiem uiszczenia dodatkowej opłaty za każdy doręczony egzemplarz).
   2. Terminy przyjmowania prenumeraty:
      - na I kw. roku następnego – do 20 listopada,
      - na II kw. – do 20 lutego,
      - na III kw. – do 20 maja,
      - na IV kw. – do 20 sierpnia.

II. Prenumerata ze zleceniem dostawy za granicę
   1. Wpłaty przyjmuje Zakład Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-958 Warszawa (konto: PBK XIII Oddział W-wa 370044-1195-139-11).
   2. Terminy przyjmowania prenumeraty:
      - na I kw. roku następnego – do 31 października,
      - do 1 dnia każdego miesiąca poprzedzającego okres prenumeraty roku bieżącego.
   3. Prenumerata ze zleceniem dostawy za granicę jest o 100% droższa. W przypadku zlecenia dostawy drogą powietrzną koszt dostawy lotniczej w pełni pokrywa prenumerator.

III. Wpłaty na prenumeratę dwumiesięczników i półroczników przyjmowane są na okresy półroczne, kwartalników – na kwartalne, a roczników i periodyków o częstotliwości nieokreślonej – na roczne.

IV. Cena prenumeraty EOS na z. 1/1991 r. wynosi 9500,–

V. Zamówienia klientów z zagranicy realizuje wyłącznie komórka eksportowa Wydawnictwa Ossolineum, Rynek 9, 50-106 Wrocław.